
PSIXOLOGİYA

JURNALI

Elmi-praktik jurnal

1999-cu ildən nəşr olunur

2013 №2

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

Bəxtiyar Əliyev

Yeni geosiyasi reallıqlar haqqında psixoloji düşüncələr3

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Əfəndiyeva G.

Keçid cəmiyyətində gənclərin siyasi şüurunun
təşəkkülünün xüsusiyyətləri.....30

Əmrahlı O.B.

Davranışın psixofizioloji mənşəyi və mədəni şərtləri37

Nəsurullayeva Z.N.

Uşaqların psixi inkişafında ailənin rolu47

Məhərrəmovə Y.T.

İdrak fəallığı və onun strukturu57

Quliyeva N.N.

Zəlzələnin stressogen amil kimi insan psixikasına təsiri65

Əlixanova G.H.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda “Mən – obrazı”nın formalaşmasında
yaşlıların qarşılıqlı təsiri76

Əliyev E.A.

Boksçunun yarış fəaliyyətində psixoloji keyfiyyətlərinin
öyrənilməsinin vasitə və metodları88

Məmmədov Z.

Yarıqlara hazırlıq mərhələsində idmançının şəxsi keyfiyyətlərinin
öyrənilməsi.....99

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Monteziriniya Ə.F.

Ananın davranış keyfiyyəti uşağın bağlılığına təsiri.....107

Quliyeva S.S.

Narkomanlığın yaranmasına sosial-psixoloji və iqtisadi amillərin
təsiri və onun reabilitasiyası118

Aslanova G.M.

Qadın şəxsiyyətinə yeni baxış128

Babayeva P.S.

Şəxsiyyətin davranışının tənzimlənməsində sosial normalar139

Heydərova A.A.

Ailədə emosional münasibətlərin formalaşmasının sosial-psixoloji
məsələləri148

PEDAQOJİ PSIXOLOGİYA

Mustafayeva A.P.

Kiçik məktəb yaşlı uşaqlarda məsuliyyət hissənin
inkışaf xüsusiyyətləri159

YENİ GEOSİYASİ REALLIQLAR HAQQINDA PSIXOLOJİ DÜŞÜNCƏLƏR

Bəxtiyar ƏLİYEV

AMEA-nın müxbir üzvü,

psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

E-mail: aliyevba@yahoo.com

Açar sözlər: *siyasi lider, pragmatizm, siyasət, maraqlar, pat situasiyası, münaqişə, mühasibətlər sistemi, demokratiya, beynəlxalq hüquq normaları, siyasi stereotip, siyasi müstəvi*

Ключевые слова: *политический лидер, прагматизм, политика, интересы, патовая ситуация, конфликт, система отношений, демократия, нормы международного права, политический стереотип, политическая плоскость*

Key words: *political leader, pragmatism, policy, interests, the stalemate situation, conflict, system of relations, democracy, norms of international law, political stereotype, political environment.*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2009-cu ilin 9 ayının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş müşavirədə Azərbaycanın uğurları göstərildi. İqtisadi analizlərin ümumi mənzərəsində qabarıq nəzərəçarpan bir məqam da Azərbaycanın artıq nəinki Cənubi Qafqazda, hətta Avropa məkanında və dünyada aparıcı dövlətə çevrilməsi ilə bağlı fikrin səslənməsi oldu. Bu mövqe sözlərin məntiqi düzümünə deyil, iqtisadi göstəricilərə və bu iqtisadi göstəricilər əsasında təşəkkül tapmış siyasi nailiyyətlərə söykənir. Bu müşavirədə dövlət başçısı dünya düzənində baş verən gözlənilməz siyasi-iqtisadi prosesləri, məcrasın-

dan çıxan beynəlxalq münasibətləri təhlil edərək Azərbaycanın mövqeyini, maraqlarını israrla qorumaq əzmində olduğunu bir daha bəyan etdi: “Biz öz milli maraqlarımız uğrunda axıra qədər mübarizə aparacağıq. Bizim mübarizəmiz ədalət mübarizəsidir, haqq-ədalət bizim tərəfimizdədir. Əlbəttə ki, biz öz milli maraqlarımızı istənilən yollarla müdafiə edəcəyik”. Beynəlxalq münasibətlərin Cənubi Qafqazda mürəkkəbliyinə, siyasi hadisələrin kulminasiya nöqtəsinə çatmasına baxmayaraq, dövlət başçısının artıq son iki ayda keçirilən əksər tədbirlərdə sülh probleminə daha ciddi toxunması, israrla Azərbaycan dövlətinin maraqlarını qoruyacağını bildirməsi bir daha belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki,

ölkənin xarici siyasəti dəyizməz olaraq qalır. Qafqaz bölgəsinin Yer kürəsində münaqişələrin əbədi yurd saldığı ən diqqəti çəkən nöqtələrdən biri olduğuna görə onun siyasi psixologiya elminin baxış bucağı altında nəzərdən keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Qafqaza sülhü kim gətirməlidir

Mən əminliklə deyə bilərəm ki, bugünkü Azərbaycan yüz il, min il əvvəlki Azərbaycanın şərəfini özünə qaytaracaqdır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Bakı Dövlət Universitetinin 90 illik yubileyində dediyi ilk baxışdan sadə və adi görünən sözlərin arxasında ölkənin bir neçə əsrlik bioqrafiyasına və Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsinə verilən qiymətin lakonik siyasi düsturu durur: “Biz əsrlər boyu başqa dövlətlərin, imperiyaların tərkibində yaşamış, ancaq öz milli dəyərlərimizi, ənənələrimizi qoruya bilmişik, saxlaya bilmişik. Öz ana dilimizi saxlaya bilmişik. Nəyin hesabına?! Ona görə ki, Azərbaycan xalqında milli ruh həmişə yüksək səviyyədə olmuşdur. Bu gün qloballaşan dünyada bəlkə də buna daha da çox fikir verilməlidir”. Azərbaycan dövləti bütün beynəlxalq qurumlarla əməkdaşlıq edir və sülhün əldə edilməsi istiqamətində yorulmadan nikbinliklə çalışır. Belə mübarizədə milli ruhun, milli əxlaqın qorunması və mədəni irsin inkişaf et-

dirilməsi dövləti gücləndirən, insanları vahid ideya ətrafında birləşdirən əsas psixoloji amillərdən biridir. Azərbaycan bir dövlət kimi inkişaf edir, bölgənin liderinə çevrilir və dünya düzənində sözünü çəkinmədən deyən real qüvvədir. Bütün bu uğurlar insanların şüuruna müsbət təsir edir, onların psixoloji durumunda pozitiv dəyişikliklər yaradır və hər bir Azərbaycan vətəndaşı aydın dərk edərək görür ki, bölgədə həqiqi sülh uğrunda ən praqmatik addımlar Azərbaycan dövləti, Azərbaycan Prezidenti tərəfindən atılır. “Qafqaza sülhü kim gətirməlidir?” - sualı artıq ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəlindəki kimi hamını çaşdıran ritorik sual deyil.

Mən bir daha cənab İlham Əliyevin ölkəmizin gələcəyi barədə söylədiyi fikirlərə qayıtmaq istəyirəm: “Ancaq biz elə etməliyik ki, Azərbaycan uzun illər, onilliklər bundan sonra, əsrlər boyu müstəqil ölkə kimi yaşasın və nəinki yaşasın, yaxşı yaşasın.

Dünyada müstəqil sayılan ölkələr çoxdur. Ancaq əgər biz bir az dərinə baxsaq, görərik ki, onların heç də hər biri müstəqil siyasət aparmaq iqtidarında deyildir. Bunun müxtəlif səbəbləri vardır və bu, təkcə bugünkü siyasi mənzərə deyil, bu, əsrlər boyu belə olubdur. O ölkələr özünə dünyada layiq yeri tutar ki, o ölkələr öz hesabına yaşaya bilsinlər, başqa ölkələrin yardımına onların ehtiyacı

olmasın – nə siyasi, nə iqtisadi cəhətdən, nə də ölkələrin ehtiyaclarının ödənilməsi baxımından. Azərbaycan bu ölkələrdəndir. Baxmayaraq ki, biz müstəqilliyi əldə edəndə, bəlkə də Azərbaycan ən ağır vəziyyətdə idi”.

O zaman doğrudan da Azərbaycanın daxilindəki siyasi vəziyyət barıt çəlləyinə bənzəyirdi. Qısa bir müddət ərzində anarxiyadan sabitliyə keçidin təmin edilməsi ölkənin dövlət kimi güclənməsi, inamlı islahatların aparılması, insan azadlıqlarının və fikir müxtəlifliyinin qorunması bütün siyasi və iqtisadi gərginliklərin aradan götürülməsinə imkan verdi. Bu, ulu öndər Heydər Əliyevin müstəsna fəaliyyətinin nəticəsi idi.

Azərbaycana qarşı atılan təhlükəli addımlar, bütün təpki və təzyiqlər heç bir nəticə verməyibdir. Bizi ləngidiblər, imkan verməyiblər ki, bu məsələləri daha da sürətlə həll edək, amma bu təbii və tarixi proses artıq qanunauyğunluq xarakteri aldığı üçün Azərbaycan inkişafından qalmaqacaq, addım-addım irəliləyəcək. Eyni zamanda, inkişaf etdikcə, problemlər daha çox olacaq. İnkişaf yeni reallıqlar, yeni problemlər yaradır, keyfiyyətcə daha böyük, daha ağır, daha çəkili məsələlər gündəmə gələcəkdir. Lakin biz artıq keçid dövrünü başa vuran, yeni siyasi alətlərə uğurla yiyələnərək özünə ar-

xalanan bir dövlət kimi bir çox məsələləri həll etmək gücünə qadirik.

Dünya siyasətində özünü bürüzə verən bəzi neqativ tendensiyalara baxmayaraq, Azərbaycan xalqı öz hüquqlarının ədalətli müdafiəsini inamla davam etdirir. Azərbaycan yüksək iqtisadi göstəricilərə və sürətlə inkişaf etmək üçün daha böyük potensial imkanlara malikdir. Biz güclü orduya sahib olan sülhpərvər dövlətik. Dünya səhnəsində baş verən siyasi proseslər və artıq alışdığımız tarixi ədalətsizliklər Azərbaycan ordusuna imkan verir ki, xalqın ona verdiyi mandat əsasında işğal edilən torpaqların azad edilməsi ilə bağlı üzərinə düşən missiyanı yerinə yetirsin. Bu, Azərbaycan xalqının beynəlxalq hüquq normalarına uyğun gələn və ümumiyyətlə, bəşəri qanunlarla uzlaşan haqqı, vəzifəsi və borcudur. Artıq Azərbaycan xalqı bu seçimi etmək məcburiyyətindədir! Doğrudur, dövlətimiz və onun başçısı cənab İlham Əliyev sülh danışıqlarına önəm verir, bu səylərin davam etdirilməsi istiqamətində ciddi addımlar atır, amma davam edən ədalətsiz münasibətlər onu göstərir ki, Azərbaycan xalqı öz müqəddəratını özü həll etməkdə daha da israrlı olmalıdır.

2008-ci ildə Cənubi Qafqazda baş verən hadisələrin acı təcrübəsi və Azərbaycan Prezidentinin bu odun, münəfişənin Qafqaza yoluxmaması

üçün göstərdiyi pragmatik və düşünlümlü söyləri onu sübut edir ki, Azərbaycan nəinki bölgədə, həm də dünyanın siyasi səhnəsində real qüvvədir və onunla bir çox məsələlərin həllini müzakirə etmək, ədalətli və obyektiv çıxış yollarını razılaşdırmaq artıq siyasi zərurətdir. Həmçinin, dünyanı silkələyən bu hadisələrdə düzgün, pragmatik və ehtiyatlı mövqe nümayiş etdirən yeganə dövlət Azərbaycan idi. Necə olur ki, ağır vəziyyətə düşən Gürcüstana heç kimin kömək edə bilmədiyi halda Azərbaycan bu köməyi hərtərəfli göstərdi? Ona görə ki, dünyamiqyaslı siyasətçi İlham Əliyev aydın görürdü ki, bu münaqişə lokal xarakter daşmır. O, alovlanaraq nəinki bütün Cənubi və Şimali Qafqazı, həm də daha geniş regionları əhatə edə bilər. Bu isə bəşəriyyət üçün çox böyük fəlakətlərə gətirib çıxardı. Azərbaycanın dövlət başçısı dünya güclərinə bu sadə həqiqəti anlada bildi.

Bütün bu sülhsevər addımlar ona dəlalət edir ki, dövlətimiz bölgədə bütün xalqların bərabər inkişafında maraqlıdır. Bu bizim xarici siyasətin qayəsini təşkil edir. Bölgədə zəif dövlət varsa, biz onun inkişafına təkan veririk, çünki iqtisadi cəhətdən regionda geri qalan dövlətin mövcudluğu ümumi balansın pozulması ilə yanaşı, bizim iqtisadi maraqlarımıza da uyğun gəlmir.

Bu tendensiya seziləndir və ən diqqətəlayiqi odur ki, Azərbaycanın yürütdüyü siyasət ən sağlam siyasətdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin titanik söylərlə həyata keçirdiyi, reallaşdırdığı pragmatik siyasəti güc dövlətləri, dünyanın nüfuzlu beyin mərkəzləri aşkar görürlər. Dünyaya yeni sağlam bir siyasi gücün gəlməsi reallıqdır. Bu, barış, inkişaf, tərəqqi və stabillik gücüdür. Amma nədənsə yeni siyasi qüvvənin arenaya çıxmasını, bəşəriyyətin düzgün istiqamətdə inkişaf etməsinə təkan verən sağlam siyasi gücün özünü müasir dünya düzəndə bürüzə verməsini qısqançlıqla qarşılayanlar var. Açıq tərzdə bəyan edilməsə də, Azərbaycanın əl-qolunu bağlamaqla onun nüfuzuna xələl gətirən və imkanlarını məhdudlaşdıran söylər müşahidə olunur. Lakin etiraf etmək vacibdir ki, Azərbaycanın yeni güc mərkəzi kimi formalaşması labüddür və bu proses təbii tərəqqinin yeni mərhələsi kimi inkişafından qalmayacaq. Azərbaycan dünya siyasi sisteminin tərkib hissəsinə çevrilərək bölgədə tutduğu geo-siyasi mövqeyə, iqtisadi və siyasi nailiyyətlərinə görə artıq bu prosesin nüvəsinə çevrilməkdədir. Ona görə də bu təkamülün məhdudlaşdırılması qeyri-mümkündür. Onu müəyyən qədər uzatmaq və ya ləngitmək olar, amma onun qarşısı alınmaz.

Aparıcı dövlətlər bunu nə qədər də-rindən anlasa, nə qədər bu əməkdaş-lığa önəm verməyin, onunla hesab-laşmağın vacibliyini dərk etsələr, zənnimcə, nəinki Cənubi Qafqazda, Rusiyada, Avropada, habelə bütün dünyada əksər münaqişələr, hətta İsrail-Fələstin problemi kimi ən ağ-rılı məsələ də öz həllini tapa bilər.

Azərbaycan - Qərb və Şərqi maraqlarının toqquşduğu nöqtə

Qərblə Şərqi maraqlarının Azər-baycan adlı bir kəsişmə nöqtəsi mövcuddur. Birmənalı şəkildə bu iki qütbün kəsişmə nöqtəsində öz mənə-fələrini qorumağa çalışan Amerika adlı üçüncü bir nöqtənin görünmə-yən yerini tapmaq çətinidir. Qərb və Şərq bir sistem kimi qəbul edilirsə, Amerika bizdən qərbdə yerləşməsi-nə baxmayaraq, burada görünür. Çünki Qərblə Amerika arasında bu gün müəyyən rəqabət, kəskin mübarizə mövcuddur. Bu rəqabətdən İngiltərə Avropa dövlətlərinə nisbətən kənarda durur və bu proseslərə Amerikanın tərəfdaşı kimi qatılma-ğa çalışır. Bu mübarizənin mahiy-yətini araşdırmaq asan olmasa da, belə bir paralel aparaq. Amerikanın vaxtilə Fransaya atom bombasını verməkdən imtina etməsi bu iki dövlətin münasibətlərinə soyuqluq gətirdiyi kimi, bu gün Fransanın

təşəbbüskarlığı ilə qurulan Avropa İttifaqı da Amerikanın bəzi siyasi-iqtisadi dairələrinin maraqlarına uyğun deyil. Ona görə də Amerika İraqa girəndə Avropa İttifaqı ölkələri bunun əleyhinə çıxdı. Düzdür, sonra ümumi maraqlar hər iki tərəfə müəy-yən razılıqlara gəlməyə imkan verdi. Necə ki, Minsk qrupunun həmsədr-ləri Türkiyə ilə Ermənistan arasında sərəhdərlərin açılması məsələsində göz qırpmında bir araya gələ bildilər və yekdil mövqedən çıxış etdilər. Lakin Əfqanıstanda biz tamamilə başqa bir ssenari müşahidə edirik. Pakistanda siyasi hakimiyyət dəyiş-dirildi, İranda bu alınmır, Çinin iqtisadiyyatı sürətlə inkişaf edir. Azərbaycan, Çin və Sinqapur iqtisa-diyyatı hazırda dünya iqtisadiy-yatının inkişafının əsas determinant-larıdır. Onların yaxınlaşması müəy-yən iqtisadi proseslərin istiqamətini dəyişə bilər. Lakin söhbət bu birləş-mənin ölçülərinin böyük və kiçikli-yindən yox, çəkisindən gedir. Azər-baycan artıq elə bir diplomatik açara malikdir ki, onunla bir çox siyasi məsələləri açmaq və həmçinin bağ-lamaq mümkündür. Çinin iqtisadiy-yatı bu gün bir nömrəli iqtisadiyyat-dır. Onun arxasınca Sinqapur və Cənubi Koreya gəlir. Bizim bu döv-lətlərin hər üçü ilə iqtisadi əməkdaş-lığımız, qarşılıqlı maraqlarımız var. Qərbə də, Şərqə də keçid buradandır.

Bu keçidləri də şərtləndirən əsas amil Azərbaycanıdır.

Yəni, bu artıq təsdiqini tapmış bir reallıqdır. Dünyanın yeni düzümü deyilən bir anlayış var. Azərbaycan o yeni düzümü şərtləndirən amillərdən birinə çevrilib. Necə ki, 1918-ci ildə yaradılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa bir müddətdə aparıcı amilə çevrildi. Amma indi XX əsrin sonunda və XXI əsrin əvvəlində Azərbaycan tamamilə başqa bir Azərbaycandır. Elmi, intellektual, siyasi, mədəni və üstəgəl böyük iqtisadi potensiala malikdir. Azərbaycan bölgədə problemlərin həlli istiqamətini dəyişə bilən ciddi faktor, həlledici amil kimi bir çox layihələrin gerçəkləşdirilməsini şərtləndirməklə yanaşı, bəzi güc mərkəzlərinin layihələrinin reallaşmasında da problemlər yaradır. Azərbaycan dünyada sülhün, stabilliyin, iqtisadi inkişafın, yüksəlişin marağındadır. Sərhədlərimiz, iqtisadiyyatımız, siyasətimiz, mədəniyyətimiz hamıya açıqdır. Bundan yaxşı nə ola bilər ki? Heç bir əlavə şərt qoymadan biz bir sistem kimi qapalı deyilik, işğalçılıq niyyətlərimiz yoxdur. Reallıq ondan ibarətdir ki, artıq dünya siyasətinin bir Azərbaycan çaları meydana gəlmişdir. Bu da çox təəssüf olsun ki, həm dostlarımız tərəfindən çətin başa düşülür, həm də siyasi rəqiblərimiz tərəfindən həzm olun-

mur. Məhz güc mərkəzlərinin ədalətsiz mövqeyi, işğalçı dövlətə bütün beynəlxalq hüquq normalarını pozaraq yardım edilməsi Azərbaycanda dəyərlərin güclənməsinə, milli ruhun dirçəlişinə, insanların haqsızlığa qarşı vahid mövqedən çıxış etməsinə xidmət edir. Eyni zamanda, demokratik ənənələrin, sülhün qarantı kimi özlərini təqdim edən dövlətlərin nüfuzu nəinki Azərbaycanda, hətta bütün dünyada həllini gözləyən sınırsız-hesabsız münafiqşələrdən əziyyət çəkən milyonların gözündə sürətlə çökməkdədir. Bu, inkarı mümkün olmayan psixoloji amildir. Onu da vurğulamaq vacibdir ki, artıq Qərbin siyasi şərhçiləri və analitikləri də NATO-nun və Qərbin bütünlükdə Qafqaz regionunda düşülmüş, tarixi reallıqlara və bölgədəki xalqların maraqlarını təmin edən savadlı siyasəti yeritmək gücündə olmadıqlarını qeyd edirlər.

Amerikanın elə bir dövrü var idi ki, orada istənilən demokratik toxumlar cücərti verirdi, inkişaf edirdi, dünyada baş verən proseslərə ciddi təsir qüvvəsinə malik idi. İndi isə Amerika böhran keçirir, artıq orada əvvəlki münbit şərait yoxdur, Amerika cəmiyyətinin keyfiyyətcə dəyişməsi, siyasi və iqtisadi islahatların aparılmasının zəruriliyi və səhnəyə çıxan yeni qüvvələrin fəallığı bu dövləti öz nüfuzunun qorunması

üçün ciddi addımlar atmağa vadar edir. Qlobal böhran psixoloji faktor kimi çox mürəkkəb fəsadlı tendensiya olduğundan, ilk növbədə, Amerika ilə qürrələnən hər bir sadə ABŞ vətəndaşına ağır zərbə kimi dəydi. Yeni mərhələ böhrandan çıxmağı, insanlara əvvəlki əminliyi qaytarmağı tələb edir. Bu gün orada insanlar dəyərdən düşür, bəşəri kriteriyalar itirilir, insanlar arasında olan münasibətlər də ali hisslərdən uzaqlaşaraq siyasi və iqtisadi texnologiyaların təsiri altına düşür, müxtəlif “güc və beyin mərkəzləri”nin alətinə çevrilir, getdikcə reallıqları qiymətləndirmək imkanları məhdudlaşır. Bunun ən bariz nümunəsi Qafqazda Azərbaycanın ədalətli mövqeyinin bütünlükdə Qərb tərəfindən həm cəmiyyətin sınavı insanları, həm də dövlət qurumları tərəfindən yetərinə dərk edilməməsidir. Ceymstaun fondunun elmi əməkdaşı Vladimir Sokor belə hesab edir ki, Qafqazdakı münaqişələr Qərb dövlətlərinin laqeydliyinin bəhrəsidir: “Etnik zəmində baş verən münaqişələrin dövlətlər arasında müharibələrlə davam etdirilməsi yalnız SSRİ-dən qalan miras deyildir. Bu həm də Qərb dövlətlərinin passivliyinin və laqeydliyinin nəticəsidir”.

Mən Qafqazda işğalçı dövləti dəstəkləməkdən çəkinməyənlərə ötən əsrdə Avropada faşizmi himayə-

sinə alan dövlətlərin ikinci cəbhəni açaraq alman faşistləri ilə ölüm-dirim savaşına çıxmaq üçün antihitler koalisiyasında necə birləşdiklərini xatırlatmaq istəyirəm. Ola bilsin ki, bu narahatçılığımız qərbli dostlarımıza inandırıcı gəlməsin. Lakin müasir Avropada Almaniya kimi nəhəng bir dövlət bu təhlükələri real sayır. Bir neçə ay bundan öncə Alman Bundestaqının Qafqazla bağlı yaydığı bəyanatda bu bölgədəki vəziyyətin nəinki qonşu dövlətlər, hətta bütün Avropa üçün təhlükələrə səbəb olması ilə bağlı mövqə birmənalı şəkildə bildirilmişdi. Bu gün qlobal sülhə atılan addımların kölgəsində böyük təhlükələrin cü-cətiləri aşkar görünür. Fikrimizcə, çalınan həyəcan təbili Qərb dövlətləri tərəfindən işğaldan əziyyət çəkən dövlətin genetik narahatçılıqları kimi yox, bəşəriyyətin İkinci Dünya müharibəsindən də ağır təhlükələr qarşısında nümayiş etdirdiyi bağlılanılmaz biganəlik kimi dərk edilməlidir.

Əgər dünya birliyi siyasətin ağıni qarısından ayıra bilmirsə, işğalçını dəstəkləyərək işğaldan əziyyət çəkənin blokadasını görmək istəmirsə, münaqişələri qarımış qızların cehizi kimi əsrdən-əsrə ötürürsə, təbii ki, Azərbaycan da buna etirazını bildirməli, bölgədə müharibənin alovlanmaması, xalqlarımıza yeni faciə-

lərin üz verməməsi üçün beynəlxalq qurumların siyasi biganəliyinə rəğmən sülhün təminatçısı missiyasını öz üzərinə götürməlidir. Bu missiya işğal altında olan ərazilərin separatçılardan təmizlənməsindən ibarətdir.

Təəssüflə qeyd etmək istəyirəm ki, Ermənistanla Azərbaycan arasında olan münaqişənin, yəni Azərbaycan ərazilərinin işğalı probleminin həlli məsələsinə cavabdeh olan ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrələrinin iki ölkə arasındakı protokolların imzalanması mərasimində nümayiş etdirdikləri fəallıq ölkə ictimaiyyəti tərəfindən heç də birmənalı qarşılanmadı. Əslində, onların bu məsələyə heç bir aidiyyəti yox idi. Nə üçün burada Almaniya, İngiltərə iştirak etmirdi? Nə üçün Avropanın digər ölkələri bu məsələdən kənarda qaldılar? Niyə bu proseslərə Şərqi ölkələrinin təmsilçiləri və ya bu tipli münaqişələrdən əziyyət çəkən dövlətlər qatılmadı? Üç həmsədr ölkənin təmsilçiləri işğalçıya mənəvi və siyasi arxa kimi çıxış etdilər, son nəticədə yenə də bölgədə yüz illik münaqişələrin ilhamvericisi və aparıcı qüvvəsi kimi çıxış edən Ermənistanı mükafatlandırdılar. Ona görə də Azərbaycan və Ermənistan respublikalarının prezidentlərinin Moldovadakı görüşündə boynunda qalib çələngini hiss edən Sarkisyan da qeyri-konstruktiv mövqe nümayiş

etdirməkdə sələflərindən geri qalmadı.

O, Türkiyəyə səfəri ərəfəsində bu dövlətin ərazisində vaxtilə Ermənistan dövlətinin yerləşdiyini bəyan etdi. Bir dövlət başçısının başqa bir dövlətə qarşı belə bir bəyanat verməsi, işğalçılıq niyyətini açıq və çəkinmədən bildirməsi təsdiq edir ki, Ermənistan separatçı plan həyata keçirir. Dünya birliyi tarixdən ibrət olaraq Ermənistan rəhbərliyinin bu aqressiv siyasətinin qarşısını vaxtında almalı, işğalçı dövlətə layiq olduğu siyasi qiyməti verməlidir. Əks halda, nəinki Qafqaz, bütünlükdə Avropanın və bütün dünyanın ağır faciələrə sürüklənmək şansları getdikcə arta bilər.

Müasir sülhün savaş problemləri

Günün reallığı ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Avropa ailəsinin tam, bərabərhüquqlu bir üzvü kimi Avropada, ümumiyyətlə, dünyanın siyasi müstəvisində baş verən proseslərə köklü dərəcədə müdaxilə edə biləcək dövlətə çevrilib. Lakin Azərbaycanın dünya siyasətinə, dünya iqtisadiyyatına verə biləcəyi bu töhfənin daha da geniş olması, bu fəallığın səmərəli bəhrəsini bütün xalqlarla, dünya birliyi ilə səxavətlə bölüşməsinə ciddi maneə olan ağırlı bir problem

indiyədək öz həllini tapmamışdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Nazirlər Kabinetinin 2009-cu ilin 9 ayının sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına həsr olunmuş müşavirəsində xüsusi olaraq vurğuladı ki, bölgənin əsas problemi Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsidir, Azərbaycan torpaqlarının işğal altında olmasıdır: “Bu məsələni kənarı qoyub hansısa başqa məsələni həll etmək, məncə, həm siyasi, həm də mənəvi cəhətdən düzgün deyildir”. Həqiqətən də Azərbaycanı bir dövlət kimi daim sistemli təzyiqlər pressinqi altında saxlayan və siyasi-iqtisadi dirçəlişində ciddi əngəllər yaradan ağırlı məqam Azərbaycan ərazilərinin işğalı ilə bağlıdır. Bu gün problem xüsusilə aktualıq kəsb edir. Çünki baş verən qloballaşma prosesləri, ağır iqtisadi böhran dünyada artıq siyasi coğrafiyaların dəyişilməsi tendensiyalarının güclənməsinə gətirib çıxarıb. Yəni, dünyanın müəyyən güc mərkəzləri hərbi və siyasi münaqişələrin müzakirəsi zamanı ədalətli çıxış yollarının bütün variantlarını nəzərdən keçirmədən, müəyyən dairələrin beynəlxalq hüquq normaları ilə ziddiyyət təşkil edən siyasi-iqtisadi maraqlarının təmin edilməsinə üstünlük verirlər. Bəzi hallarda isə ümumiyyətlə, münaqişənin həllinə qoşulan tərəflərdə, yum-

şaq desək, obyektiv informasiya qıtlığı, reallıqları və təhlükələri yetərinə qiymətləndirə bilinməməsi münaqişələrin həllindən daha çox onların dərinləşməsinə rəvac verir.

Qafqazda sülh problemini araşdırıb müəyyən qənaətə gəlməzdən öncə dünyanın ümumi siyasi mənzərəsini ötəri də olsa nəzərdən keçirək. 1914-cü ilə kimi müharibələr lokal xarakter daşıyırdı və Avropanın bir hissəsində vüsət alanda o biri hissəsində səngiyirdi. Ümumiyyətlə, XX əsr bütünlükdə müharibələrin miqyaslarının qloballaşması ilə xarakterizə olunur. Birinci Dünya müharibəsinə 33, ikincisinə isə 72 dövlət qatıldı. Ölənlərin sayı birinci müharibədə 10 milyon, ikincisində isə 50 milyondan (bəzi mənbələrə əsasən 70 milyondan) artıq oldu. İkinci Dünya müharibəsində həlak olanların sayı Yer üzündə bugünədək baş verən bütün 902 müharibədə və 1615 hərbi münaqişədə, o cümlədən Birinci Dünya müharibəsində həlak olanlardan artıqdır. Ötən əsrin hərbi müstəvisində baş verən müharibələrin və onların ardınca davam edən siyasi proseslərin tarixini vərəqləyəndə bu gün bəzi məsələləri aydınlaşdırmaq asanlaşır. Belə ki, indi planetimizdə cərəyan edən hadisələrlə ötən əsrdə dünyanın siyasi coğrafiyasının dəyişilməsini qarşısına məqsəd qoyan böyük müharibələrin cəhdləri arasında müəyyən

oxşarlıqları aydın sezmək olur. Həmin dövrün qüdrətli dövlətləri bu və ya digər şəkildə: ya açıq işğalçı müharibələrlə, ya da ki, müxtəlif pərdələnmiş siyasi şüarlar altında dünyanın siyasi coğrafiyasını dəyişməyə cəhdlər göstərirdilər.

Digər vacib bir məsələ Yer kürəsində ehtimal oluna bilən ərzaq qıtlığı ilə bağlıdır. Ekspertlərin analizi onu göstərir ki, dünya əhalisinin sayı on milyarda yaxınlaşarsa, Yerin sakinlərinin üçdə birini ciddi aclıq təhlükələri gözləyir. Planetimizdə bir milyarda yaxın insan artıq aclıqdan əziyyət çəkir. Enerji resurslarının nəqli və onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsindəki problemlər də dünyada gedən hərbi və siyasi proseslərə, o cümlədən müxtəlif tipli münaqişələrə təsir edir. Yalnız içməli su ilə bağlı BMT-nin məlumatına görə, 300-dən yuxarı “süst közərən” münaqişənin 20-si artıq hərbi konfliktlə nəticələnmişdir. Göründüyü kimi, böhran, ərzaq qıtlığı, su ehtiyatlarının çatışmazlığı, iqtisadi təşəbbüsün ələ keçirilməsi cəhdləri münaqişələrin bazasını təyin edir.

Bu gün dünyada baş verən müharibələr və münaqişələr haqqında dəqiq məlumat vermək çətində, bu rəqəmlər ayrı-ayrı dövlətlərin elmi-tədqiqat mərkəzləri tərəfindən müxtəlif yanaşmalar əsasında hesablandığından son rəqəmlər də müxtə-

lifdir. Helderberq İnstitutu (AFR) 2006-cı ildə Yer kürəsində 278 sərt təbiətli münaqişəni qeydə almışdır. ABŞ-ın Müdafiə məlumatları mərkəzinin hesablamalarına görə isə dünyada yalnız 15 münaqişənin olduğu bildirilir. Stokholmlu ekspertlər isə həmin il 19 böyük münaqişəni qeydə alıblar. Rusiyanın tədqiqat mərkəzləri ötən əsrin son 10 ilində belə münaqişələrin yalnız postsovet məkanında 160-a, dünyada isə həlak olanların sayının 10 milyona çatması haqqında məlumat verirlər. Bu rəqəm Birinci Dünya müharibəsində həlak olanların sayına bərabərdir. Bütün münaqişələrin tən yarısı Afrikanın payına düşür. Beynəlxalq ekspertlərin bəzilərinin hesablamalarına görə, münaqişələrdə hər il 300 minə yaxın insan həyatına son qoyulur. Ölənlərin əksəriyyəti dinc sakinlərdir. Statistika isə Birinci Dünya müharibəsində ölənlərin yalnız 5 faizinin, İkinci Dünya müharibəsində isə artıq 70 faizinin dinc sakinlər olduğunu hesablamışdır. Faktiki bütün müharibələr və münaqişələr nəticəsində dünyanın siyasi xəritəsinin sərhədlərin dəyişməsi planetimizə sülhü və arzu edilən stabilliyi gətirmək gücündə olmadı.

Siyasi coğrafiyanın belə dəyişdirilməsi, proseslərin süni, tarixi reallıqlar və dünya düzeninə yeni qoşulan dövlətlərin haqlı tələbləri nəzərə

alınmadan, konfliktlərdə işğalçı tərəf kimi çıxış edən dövlətlərin ambisiyaları məcrasında istiqamətləndirilməsi arzuolunan hal deyil. Müasir qloballaşmanın miqyasları və bəzi mühəmmalı məqamları bu gün dünyanın yaşamış olduğu iqtisadi böhrandan daha ağır, daha böyük miqyaslı faciələrə gətirib çıxara bilər.

Siyasi şahmatda pat situasinya

Əgər Azərbaycan-Türkiyə iqtisadi əlaqələri Ermənistanın zəifləməsinə, onun işğalçı siyasətindən əl çəkməsinə xidmət edirsə, münaqişə həll edilmədən Türkiyə-Ermənistan sərhədlərinin təcili açılması birmənalı şəkildə bölgədə sülhün və iqtisadi tərəqqinin əleyhinə yönəlmiş olur. Eyni zamanda, ortaya belə bir sual da çıxır: Qafqazda bir dövlətlə sərhədin açılmasına önəm verilirə, niyə digər dövlətlə sərhədin açılması, ümumiyyətlə, gündəmə çıxarılmır? Əslində, dünya birliyinin atdığı bu uğursuz addım heç bir siyasi məntiqə sığmamaqla yanaşı, həm də bölgədə sülhün və əmin-amanlığın bərqərar olmasına da qətiyyətlə xidmət etmir.

Amma biz nəyin, hansı reallıqların şahidiyik? Naxçıvan bir anklav olaraq 20 ilə yaxındır ki, iqtisadi blokada saxlanılır, Ermənistan tərəfindən çox ciddi və sərt maneələrlə

üzləşir, 100 minlərlə insan ağır durumda yaşayır. Naxçıvan blokada olmasaydı, Azərbaycan ona indikindən daha ciddi yardım edə bilərdi, bu bölgə uğurlarını birə on artırdı. Nə Türkiyənin Qars müqaviləsindən irəli gələn öhdəliklərini xatırladan var, nə də, yumşaq tərzdə desək, dünya birliyi bir ölkənin muxtar respublikasının blokada şəraitindəki məhrumiyyətlərini görmək istəyir. İşğalçı dövlətin blokadası aradan qaldırılır, sərhədləri açılır, onun təcavüzünə məruz qalan muxtar respublikanın blokadasını heç kim düşünmür, xatırlamır. Bu iki faktı yanaşı qoyun və böyük güclərin işğalçı dövlətə göstərdikləri qəyyumluqla, mühasirədə yaşayan yüz minlərlə insanın taleyinə nümayiş etdirdikləri biganəliyi müqayisə edin. Dünyada demokratik dəyərləri, insan haqlarını qorumağı ümdə vəzifəsi kimi elan edən dövlətlərin bu addımlarını qonşularının yüz illik işğallarından boğaza gələn Azərbaycan xalqı necə qiymətləndirməlidir? Bir milyon qaçqın Avropanın demokratik dəyərləri və sülh səyləri haqqında hansı qənaətə gəlməlidir? Bu halda bəşəri ədalət tərəzisinin hansı meyarlarla işləməsinin fərqi olan varmı?

Bu suallar təbii ki, bizi düşündürən qədər də Avropa Birliyini düşündürməli, narahat etməlidir. Həm Avropa Birliyi, həm ABŞ və həm də

qonşu dövlətlər münaqişələrin həllində elə konstruktiv mövqə nümayiş etdirməlidirlər ki, heç kimdə sülhün dalana dirənməsi, şahmatın siyasi taxtasında pat vəziyyətinin görüntüsü barədə təsəvvür yaranmasın.

Nə vaxtsa Avropa Şurası Parlament Assambleyasında Ermənistanın konstitusiyaya islahatları ilə bağlı götürdüyü öhdəliklərin icrasının müzakirəsinin necə keçdiyini xatırlayıram. O zaman biz məsələ qaldırdıq ki, Ermənistan öz konstitusiyasından qonşularına olan ərazi iddiaları ilə bağlı maddələri çıxarsın. Bunun əleyhinə getdilər, AŞ PA-da buna göz yumuldu. Onda biz ikinci bir təklifi irəli sürdük ki, Ermənistan qonşu dövlətlərin sərhədlərini tanıması ilə bağlı bəyanatla çıxış etsin. Çox təəssüflər olsun ki, AŞ PA-nın monitoring komitəsində 2 gün davam edən siyasi müzakirələrdə ermənilər ciddi müdafiə olundu. AŞ PA da, ermənilərə dəstək verən digər dövlətlər də qərara gəldilər ki, bu məzmununda bəyanatın verilməsinə heç bir ehtiyac yoxdur. Böyük dövlətlərin, AŞ PA kimi nüfuzlu təşkilatın Ermənistanın açıq şəkildə qonşu dövlətlərə qarşı ərazi iddialarına göz yumması necə başa düşülməlidir? Belə qənaətə gələ bilərik ki, bu ədalətlə yeridilən siyasətdən daha çox münaqişələrin düşünülmüş şəkildə idarə olunmasına, tənzimlənməsinə və gələcəkdə lazımı məcraya yönəldilməsinə hesablanan addımdır.

Zənnimizcə, bu, Avropa İttifaqı qarşısında duran ən ciddi məsələlərdən biri olmalıdır. Çünki enerji böhranının yaşanması bir daha onu göstərdi ki, Avropanın böyük təhlükələrlə qarşılaşmaq ehtimalı yüksəkdir. Enerji ehtiyatlarının, onların nəqlinin təhlükəsizliyinin ən güclü təminatçısı sülhdür və buna başqa alternativ yoxdur. Dünya bunu dərk etməlidir. İşğalçı qüvvələrin, aqressorların və onların himayədarlarının həm Qafqazda, həm də dünyanın digər bölgələrində qarşısı nə qədər tez alınarsa, nə qədər tez onlar sülhə məcbur ediləcəksə, bu, vahid Avropa Evinin və bütün dünyanın təhlükəsizliyini bir o qədər də artıracaqdır.

Yeganə müsbət hal kimi Almaniyanın və bir sıra Avropa dövlətlərinin sərhədlərin açılmasında fəal iştirak etməməsidir. Bu, Almaniyanın həm ehtiyatlı mövqeyi, həm də alman xalqının genetik yaddaşında yaşanan faciələrin insan ağına sığmayan nəhəng miqyasları ilə bağlıdır. Dünyanın siyasi xəritəsi alman xalqının faciəsi üzərində dəyişdirildi. Ona görə də bütün bu məsələlərdə Almaniya digər Qərb dövlətlərindən daha ehtiyatlıdır, bütün incə məqamlara həssaslıqla yanaşır və bəyanatlarında sərhədlərin dəyişdirilməməsi prinsipinin pozulmaz olduğunu bildirir. Çünki Almaniya öz acı təcrübəsindən belə praktikanın

bəşəriyyəti hansı faciələrə sürüklədiyini yaxşı bilir. Digər dövlətlərin də bunu unutmaması vacibdir.

Bütünlükdə dünya birliyinin Qafqazda sülhün tənzimlənməsi istiqamətində atdığı addımları şahmat dilinə çevirsək deyə bilərik ki, gedişlərin hamısı şahmat taxtasında heç kimin etiraf etmək istəmədiyi pat vəziyyətini xatırladır. Təəssüf ki, dünya şahmat taxtası deyil və hər fiqurun arxasında bir xalqın faciəsi dayanır.

Təkrar səhvlərin təhlükələri

Bəzi məqamlarda dəqiq elmlərin müəyyən qanunlarının da münaqişələrə tətbiq edilməsi cəmiyyətdə baş verən siyasi prosesləri dərk etməyə imkan verir. Nyutonun “Təsir əks təsirə bərabərdir” qanununun ən sadə izahı ondan ibarətdir ki, hər hansı bir cismə müəyyən qüvvə ilə təsir edilirsə, həmin cism də ona təsir edən qüvvənin gücünə bərabər qüvvə ilə əks təsir göstərir. Müasir dünyanın siyasi mənzərəsinə düşülməmiş və ya müəyyən maraqlara xidmət edən düzəlişlərin edilməsində israrlı olan güc mərkəzləri və bəzi dövlətlər geci-tezi öz daxillərindəki siyasi proseslərdə Qafqazla bağlı atılan səhv addımların əks təsiri - ağır nəticələri qarşısında aciz qalacaqlar. Burada təhlükələr nədən iba-

rətdir? Birincisi, müasir dünyada müəyyən siyasi qüvvələr, güc mərkəzləri və superdövlətlər birmənalı şəkildə işğalçı dövlətin tarixi aqressivliyinə son qoymalıdırlar.

Azərbaycan sülhün marağındadır. Dünya birliyi də sülhün, demokratik proseslərin keşiyində durduğunu bəyan edir. Bəs onda nə üçün biz təhlükələrdən danışırıq? Bu təhlükələr doğrudandırsa mövcuddur və onlar hansı mənbələrdən bəhrələnilir? Biz ötən əsrdə faşizmin tüğyan edib böyük müharibələrə səbəb olmasından danışdıq. Bu əsrin əvvəlində də belə təhlükələr özünü açıq büruzə verməyə başlamışdır: birincisi, dünya birliyinin sülh səyləri gözlənilən nəticələri vermir, ikincisi, planetdə münaqişələrin sayı azalmır. Digər təhlükələr Avropanın bəzi dövlətlərində real qüvvə kimi faşist təmayüllü hərəkətlərin yenidən baş qaldırması ilə bağlıdır. Elə bu əsrin əvvəlində Fransada faşistlərin hakimiyyətə gəlmək şansları çox böyük idi. İsveçrə vətəndaşlarının 60 faizi özlərini qatı antisemit sayırlar. Avstriyada faşist təmayüllü qüvvələrin hakimiyyətə gələrək “Avstriya avstriyalılar üçündür!” şüarı ilə başqa millətlərin nümayəndələrinin ölkədən çıxarılmasını proqramlarına daxil etmələrini xatırlasaq, bu təhlükələrin nə qədər real olduğunu təsəvvür edə bilərik. Beləliklə, Nyutonun

adını çəkdiyimiz qanununa əsasən, müasir dünya düzəninə edilən anormal təsirlər, bir qayda olaraq elə anormal da əks təzyiqlərə səbəb olacaq.

Axı ötən əsrin 30-cu illərində dünyanın bir çox dövlətləri faşist Almaniyası ilə əməkdaşlıqda heç bir təhlükə görmürdülər. Hitler hakimiyyətə gəlməmişdən öncə də, hakimiyyətə gəldikdən sonra da öz işğalçı niyyətlərini gizlətməsə belə Avropa dövlətləri faşist Almaniyası ilə açıq əməkdaşlığa getdilər, bu rejimin törədə biləcəyi faciələrin fərqi nə varmadan, onun iqtisadiyyatının inkişafına təkan verdilər. Hər bir Avropa dövlətinin və ötən əsrin Avropa və ABŞ oliqarxlarının öz şəxsi, siyasi və iqtisadi maraqlarını güdməsi birincisi alman xalqının, son nəticədə isə Avropa dövlətlərinin, Asiya ölkələrinin və bütün dünyanın faciəsi ilə nəticələndi. Yəni, faşist ideologiyasının inkişafına verilən təkan faşizmin bütün dünyaya yayılmasına səbəb oldu.

Əlbəttə, biz bir dövlət kimi Avropa dəyərlərinə yüksək qiymət veririk, onların sülh söylərini alqışlayırıq, bütünlükdə Avropa Birliyi ilə əməkdaşlıqda, ikitərəfli münasibətlərin inkişaf etdirilməsində, münaqişələrin birgə tənzimlənməsində maraqlıyıq. Böyük təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, bu əməkdaşlıq bütünlükdə sülh prosesinə təkan

vermək əvəzinə münaqişənin dondurulmasına yönəlmişdir.

Həyəcanlı məqam ondan ibarətdir ki, tarixin yanlışlıqları təkrar olunur: Avropada, Amerikada güc dövlətləri keçmişin acı dərslərini unudaraq aqressoru bəşəriyyət üçün təhlükələrə səbəb ola biləcək işğaldan çəkindirmək əvəzinə, onu şirnikləndirməkdə, onun iqtisadi inkişafına təkan verməkdə bəhsə girir, yarışır. Bununla yanaşı, Azərbaycan tərəfinin zəruri təklifləri kifayət qədər nəzərə alınmadığı təbii sayılır.

Təbii ki, qlobal dünyada gedən proseslər və bütünlükdə siyasi və hərbi təhlükələrin axarı nəzarətdən kənarında deyil. Baş verən hadisələr izlənilir, araşdırılır və analitiklər tərəfindən süzgəcdən keçirilir. Şərq və Qərb arasında maraqlı münasibətlər sistemi inkişaf etməkdədir. Bu proses açıq getmir, əsrlər boyu dünyanın siyasi müstəvisində müxtəlif variasiyalarda inkişaf edən hadisələr, konfliktlər və bütünlükdə beynəlxalq əlaqələr yeni bir məzmununda Şərq-Qərb müstəvisində gündəmə çıxarılır. Bunu qarşıdurma yox, iqtisadi ambisiyalardan irəli gələn siyasi ziddiyyətlər toplusu kimi qiymətləndirmək olar. Ziddiyyətin kökündə təbii ki, tərəqqiyə, təkamülə gətirib çıxaran inkişaf durur. Amma bəzi hallarda bu ziddiyyət mahiyyətini dəyişmədən dərinləşərək münasibət-

lərin gərginləşməsinə, repressə gətirib çıxaran qarşudurmaya çevrilir. Tarixən də belə olub: ziddiyyətlər inkişafın müəyyən bir mərhələsində münaqişəyə qoşulan tərəflərin çökməsinə, mədəniyyətlərin dağılmasına səbəb olub. Mövcud dünya siyasətinin psixoloji analizi belə bir tendensiyanın yenidən gündəmə gəldiyini xəbər verir.

Qərb-Şərq ziddiyyəti dərinləşsə, onun Qərb-Şərq qarşudurmasına çevrilmək ehtimalı qaçılmazdır. Bunda maraqlı qüvvələr geniş vüsət alan ekstremizmə qarşı aparılan mübarizələrin səmərəsiz olduğunu dünya ictimaiyyətinin şüuruna yeritməyə çalışırlar. Guya ki, biz onun qarşısını ala bilmirik, çünki bu labüddür. Belə mövqenin insanların və cəmiyyətlərin şüuruna yeridilməsi müəyyən düşünülmüş siyasi niyyətin dəstəklənməsinə xidmət etdiyi üçün özlüyündə təhlükəli addımdır. Bu mövqenin özülündə Darvinin təkamül nəzəriyyəsinin kobud və təhrif olunmuş mexaniki tətbiqini görmək olar: “Yaşamaq uğrunda mübarizə”. Yəni, cəmiyyət təbiətin bir hissəsi kimi qəbul edildiyindən təbiətin qanunauyğunluqları ona da şamil edilir. Ona görə də bir çoxları tərəfindən normal qəbul edilən və dəstəklənən belə vəziyyət əslində siyasi psixologiyanın patologiyası kimi qiymətləndirilməlidir.

Təkamül nəzəriyyəsi inkişafa doğru aparır, məhvə doğru yox! Yəni, həyat güclülərin yaşaması mənasında deyil, sağlamların daha çox olması mənasındadır. Çünki sağlamlardan sağlam törəyir və həyat inkişaf edir. Güclünün daha da qüdrətli, güclü olması onun əbədi əzəmətinin təminatçısı ola bilməz! Əksinə, belə qiymətləndirmə təəssüf ki, təkamül nəzəriyyəsinə təhrif edir, güclülərin güclü olması uğrunda mübarizə tezisi irəli çıxır. Bu da bütünlükdə bəşəriyyətin sağlam inkişafına xidmət etmir. “Közərən münaqişə ocaqları”nın Yer kürəsində saxlanması, dondurulması və müəyyən məqamlarda körükləndirilməsi həmin ərazilərə güc mərkəzlərinə istənilən məqamda müdaxilə etməyə, bu ərazilərdə iqtisadi, siyasi və hərbi prosesləri istədikləri məcrada inkişaf etdirməyə imkan verir. Belə təhlükələrin reallığı bizi bir sıra addımlar atmağa, mövqeyimizi açıq büruzə verməyə məcbur edir. Ona görə də hesab edirəm ki, bu gün dünyanın diqqətini çəkən İraq münaqişəsindən Cənubi Qafqaz münaqişəsi daha qabarıq və aktualdır. Cənubi Qafqaz münaqişəsi zahirən lokal görünməsinə baxmayaraq, onun kökləri Çinə, Yaponiyaya qədər uzanır, Avropa məkanına toxunur. Çünki Cənubi Qafqaz İraq demək deyil. Buradan tarixi İpək yolu keçir, böyük enerji

ehtiyatları bu məkandan nəql olunur və buradan Avropaya daşınması nəzərdə tutulan ciddi enerji layihələrinin həyata keçirilməsi müzakirə edilir. Münaqişənin bu bölgədə indiki vəziyyətdə dondurulması, həllinin yubadılması sonda dərinləşərək bütün sistemi iflic halına sala bilər.

Cənubi Qafqazı enerji resurslarını ötürən dəhliz kimi nəzərdən keçirsək, münaqişənin dərinləşməsinin bütünlükdə enerji nəqlində və Avropanın stabil enerji resursları ilə Şərqdən təmin edilməsində təhlükələrin yaranma ehtimalının kəskin surətdə artmasını müşahidə edəcəyik. Eyni zamanda, həmin ölkələr gözlənilməz siyasi gedişlərdən asılı vəziyyətə düşərək son nəticədə “yaşamaq uğrunda mübarizə”nin neqativ aspektləri ilə üzləşə bilərlər. Yəni, enerji resurslarının bölüşdürülməsi uğrunda aparılan mübarizə tamamilə başqa müstəviyə keçərək mahiyyət və məzmununu dəyişə bilər. Azərbaycan enerji resurslarını sivil yolla ümumi enerji dəhlizinə birləşdirməklə öz inkişafı ilə bərabər bəşəriyyətin də inkişafına çalışmasına baxmayaraq, güc mərkəzlərinin dünyanın siyasi qanunları ilə uzlaşmayan addımları və siyasi qərarları hadisələrin arzuolunmaz istiqamətə yönəlməsinə səbəb ola bilər.

Türkiyə ilə Ermənistan arasında təcili imzalanan protokollar, şübhə-

siz ki, Azərbaycan üçün gözlənilməz oldu. Planetdə münaqişələrin yüzlərlə olmasına baxmayaraq, onların aqibətini həll etməyə çalışan güc mərkəzlərinin sayı həddən ziyadə azdır. Bu dövlətlər təbii ki, problemlərin mahiyyətini araşdırmaq, son qərarı verməkdə obyektiv və subyektiv çətinliklərlə üzləşir, bir çox hallarda münaqişəni törədənə ondan əziyyət çəkən tərəf arasında fərqi aydınlaşdırmadan şablon və ya ədalətsiz qərarlar qəbul edirlər. Tərəfləri qarşılıqlı kompromislərə məcburi sövq etməklə münaqişələrin tarixi səbəblərini, aqressoru və münaqişənin qurbanına çevrilən tərəfi təyin etmədən konfliktin dondurulmasına çalışırlar. Beləliklə, münaqişələrin müvəqqəti dayandırılması və atəşkəsin elan olunması bir sıra dövlətlər, güc mərkəzləri və beynəlxalq qurumlar tərəfindən sülhün əldə edilməsi kimi təqdim edilir.

Şübhəsiz ki, xalqlar, dövlətlər arasında dostluq bəşəriyyətin və sülhün qarantı kimi qiymətləndirilməli və inkişaf etdirilməlidir. Lakin burada əsas meyar kimi bu əlaqə və münasibətlər toplusunun bütünlükdə vahid siyasi mexanizm şəklində sülhə istiqamətləndirilməsi, aqressora qarşı siyasi və iqtisadi təpkiyə çəlgəngindən ibarət olması vacibdir. Bu münasibətlər dünya xalqlarının sosial rifahına, bütünlükdə meqoiq-

tisadi sistemlər toplusunun bəşəriyyətə xidmət etməsinə yönümlənmişdir. Amma biz müasir dünyanın siyasi müstəvisində bunun əvəzində bəşəriyyət üçün təhlükəli köhnə siyasi modellərin tətbiq edilməsinin, elə yarandığı gündən işğalçılıqla məşğul olan bir dövlətin məzlum və əzabkeş qiyafəsində xüsusi təmtəraqla nəvazişlənməsinin şahidi oluruq.

İki dövlət arasında imzalanmış protokolların icrası Qafqazda müəyyən güc mərkəzlərinin əbədi dəyəniyi rolunu oynayan aqressor dövlətin iqtisadiyyatının çıxış etməsinə, onun işğalçı ordusunun daha da güclü olmasına xidmət edəcəkdir. Yarandığı gündən ərazilərini qonşularının hesabına genişləndirən və dövlət gerbinə Ağrı dağına həkk edən Ermənistanın sərhədlərin açılı biləcəyi halda Türkiyədən yararlanacağı, iqtisadi şansların hesabına güclənəcəyi şəksizdir. Bu halda Türkiyəyə, Azərbaycana və Gürcüstana qarşı Ermənistanın ərazi iddialarında ısrarlı olmayacağına kimin təminat verəcəyi aydın deyil! İşğalçı dövlətin siyasi mövqeyinin, ordusunun güclənməsi, superdövlətlərin onu dəstəkləməsi tarixən Qafqazda üzücü müharibələrin davam etdirilməsinə səbəb olmuşdur. Ötən əsrin əvvəlində Almaniyada oxuyub, dünya proletar hərəkatında nüfuz qazanaraq, Qafqaza Leninin qurduğu sosialist sisteminin

komissarı təmsalında ayaq basıb, faşist kimi Bakıda qırğınlar törədən Şaumyanı xatırlamaq kifayətdir. Tarix üçün bu, yaxın və ibrətamiz keçmişdir.

Başqa bir məqamı Qafqaz miqyasında nəzərdən keçirək. Əgər Azərbaycanla Türkiyə arasında iqtisadi münasibətlərin yüksək səviyyədə dinamik inkişafı hər iki dövlət üçün faydalıdırsa, Azərbaycanın iqtisadi potensialı Türkiyənin iqtisadi potensialının artmasına xidmət edərsə, Ermənistanla Türkiyə arasında sərhədlərin açılması da Ermənistanın iqtisadi dirçəlişinə böyük təkan verəcək. Ona görə də müəyyən güc mərkəzlərinin təzyiqi altında atılan bu addım da Türkiyə ilə Azərbaycanın milli maraqları ilə tam ziddiyyət təşkil etdiyindən, bilavasitə Ermənistanla verilən ən ciddi iqtisadi dəstəkdir. Azərbaycan heç vaxt razı ola bilməz ki, onun iqtisadi nailiyyətlərindən işğalçı Ermənistan dövləti bəhrələnsin və inkişaf etsin! Buna nəinki Azərbaycan, hətta heç bir sivil dövlət nə yol verməli, nə də ki, şərait yaratmalıdır. O cümlədən Türkiyə də!

Dünyanın kütləvi informasiya vasitələrində çıxış edən siyasətçilərin və ekspertlərin bir qismi Türkiyə ilə Ermənistan arasında protokolların imzalanmasını Cənubi Qafqazda sülhə, bölgədə sabilliyin yaranmasına xidmət edən amil kimi

vurğulayırlar. Əslində, qeyd etdiyim kimi, bu işğalçı dövlətə bütün müstəvilərdə, bütün istiqamətlərdə yandırılan yaşıl işıq, siyasi və iqtisadi dəstəkdir. Amma münaqişədə iştirak edən tərəflərin hər ikisi ilə yaxın dostluq əlaqəsi qura bilən və siyasi nüfuz qazanan üçüncü tərəf sülhün bərqərar olmasında, konflikt iştirakçılarının barışa gətirilməsində ciddi rol oynaya bilər. Əgər elədirsə, Türkiyə ilə İsrail arasında, onların əsrlərə söykənən dostluğuna kölgə salmaqda kimlər maraqlıdır?

Rusiya ekspertlərindən Şərqə yaxından bələd olan, türk və Azərbaycan dillərini yüksək səviyyədə bilən BDU-nun şərqşünaslıq fakültəsinin məzunu Stanislav Tarasov belə yazır: “Əldə olan məlumatlara görə, xaricdəki erməni diasporu bu yaxınlarda, tarixi erməni dövlətçiliyinin mərkəzini elan etmək məqsədilə “Mühacirətdə olan Ermənistan hökumətinin” formalaşdırılmasına başlayacaq. Bu səbəbdən də belə qənaətə gəlmək olur ki, söhbət ermənilərin Yaxın Şərqə daha ciddi inteqrasiyasının başlanmasından gedir. İndiki Ermənistan tarixi resursları tükənmiş “Rus layihəsi” kimi nəzərdən keçirilir. Sərhədlərin açılması ilə bağlı protokolların Türkiyədə ratifikasiyası mərhələsində Ankaraya Qarabağ məsələsinin gündəmə gəlməsi ilə bağlı elə bir layihə təqdim oluna bilər ki, Qarabağ

problemi ikinci dərəcəli məsələ kimi arxa plana çəkilər”.

Türkiyə-Azərbaycan münasibətləri sarsılmazdır

Ermənistana yardımın Qarabağ probleminin həll olunmasına dəstək verən şüar kimi KİV-lərə atılması da heç bir məntiqə sığmır. Eyni ssenari Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinə də gətirilir. Artıq bəzi “beyin mərkəzləri” iki dost, daha doğrusu doğma, qardaş xalqın siyasi liderlərini qarşı-qarşıya qoymaq, münasibətləri korlamaq, düşmənçiliyə qədər dərinləşdirmək üçün analitik yazılarla çıxış edirlər. Bu ideyanın ictimai şüura sırımması erməni kütləvi informasiya vasitələrində özünü açıq büruzə verir. “Müstəqil” olduqlarını elan edən ekspertlərin analizlərində Türkiyə ilə Ermənistanın ortaq maraqları qabardılır, Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri isə tədricən arxa plana sıxışdırılır. Belə siyasi “qiymətləndirmə” – Türkiyə-Azərbaycan dostluğunun zəifləməsi ni sübut etməklə iki qardaş dövləti toqquşdurmağa çalışan qüvvələrin son məqsədləri təbii ki, aydındır. Müxtəlif “beyin mərkəzləri”nin reallıq kimi təqdim etməyə çalışdıqları ikinci mövzu yeni “xristian-müsəlman” birliyinin yaranmasını nümayiş etdirməkdir. Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinin timsalında hələ

formalaşmayan və özünü təsdiq etməyən “xristian-müsəlman” birliyi bayraq edilir, Qafqazdakı münaqişə dünya ictimaiyyətinə artıq həllini tapmış ikinci dərəcəli münaqişə kimi təqdim olunur. Təəssüf ki, belə siyasi fokusların bəşəriyyət üçün, bütün dünyada real və hamının arzuladığı sülh üçün nə dərəcədə sarsıdıcı olduğunu başa düşmək istəyənlər azdır.

Avropanın yaxın tarixindən bir misala diqqət yetirək: Aİ-yə üzv olmaq istəyən Türkiyəyə bir neçə il əvvəl Avropanın siyasi liderlərindən biri belə demişdi: “Türkiyə müsəlman dövlətidir və ona Aİ-də yer yoxdur”. Buna cavab olaraq Rəcəb Tayyib Ərdoğan ritorik bir sual vermişdi ki, məgər Avropa İttifaqı da bir xristian klubudurmu? “Xristian-müsəlman” birliyi dünyanın gələcək stabilliyi, sülhün təminatçılarından biri kimi diqqətəlayiq ideyadır və o inkişaf etdirilməlidir, lakin bu ideyanın siyasi fənd, diplomatik hiylə, eksperiment kimi təbliğ edilməsi yolverilməzdir!

Əslində, “xristian-müsəlman” birliyini və ümumiyyətlə, sivilizasiyalararası dialoqu təmsil edən bariz nümunələri tarixdə istənilən qədər tapmaq mümkündür. Bunun ən sadəsi və yadda qalanı orta əsrlərdə əksər Avropa dövlətlərində yəhudilərin təqiblərdən, onlara tutulan divanlardan qaçaraq Şərqi üz tutması, bura-

da sığınacaq tapmasıdır. Orta əsrlərdə İspaniyadan qovulan 300 min yəhudini Türkiyənin qanadı altına alması bu gün süni şəkildə şüurlara yeridilən “Türkiyə-Ermənistan dostluğu”ndan daha diqqətəlayiq misal deyilmi?

Tarixi reallıqlardan bəhrələnməyən, müəyyən siyasi maraqların təmin edilməsini güdən belə ikili standartlar münaqişələrin dərinləşməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən, Azərbaycan ərazilərini işğal edən bir dövlətlə əlaqələrin tənzimlənməsi və Türkiyəyə tarixi dostluğa sədaqətini qoruyan İsrail kimi dövlətlə münasibətlərin süni şəkildə korlanması, 6 əsrlik səmimi dostluğun şübhə altına alınması görəsən hansı maraqların təmin edilməsini güdür? Siyasi psixologiyada istinad nöqtələrinin belə kəskin dəyişməsi başadüşülən deyil və Türkiyəyə bu gedişlərin hansı müsbət dividendləri gətirəcəyini də proqnozlaşdırmaq çətinidir.

Bütün bunların əvəzində Şərqi Türkiyənin timsalında yeni bir güc mərkəzinin formalaşması haqqında günün siyasi reallıqları ilə uzlaşmayan utopik və yanlış bir mövqe ortaya qoyulur. İraq vuruldu, Əfqanıstan çökdürüldü, İran yeganə güc mərkəzi kimi qalsa da, müttəfiqləri və rəqibləri arasında balansın dəyişməsi onun üçün ciddi başağrıları və gözlənilməyən siyasi sürprizlərlə

doludur. Türkiyə müəyyən güc mərkəzlərinin dəstəyi vasitəsi ilə Şərqdə sülhü dəstəkləyən, onun inkişafına çalışan yeni güc mərkəzinə çevrilmək niyyətində olduğunu bürüzə verməkdədir. Hətta onun nüfuz dairəsinin Cənubi Qafqazdan sonra Orta Asiyaya kimi genişlənməyi nümayiş etdirilir. Siyasi niyyətlərin və ya müəyyən güc mərkəzlərinin süni texnologiyalarının labüd reallıq kimi təqdim edilməsi cəhdləri yanlışlıqdır. Belə düşünülməmiş, sonadək götür-qoy edilməmiş tələskən siyasi gedişlər yeni münaqişə ocaqlarının meydana çıxmasına, sülhün bölgədə uzun müddət bərqərar olmasına gətirib çıxaracaq.

Türkünün atdığı bütün mütərəqqi addımları biz dəstəkləyir, türk və Azərbaycan xalqlarının dostluğunu, tarixi qardaşlığını qeyd edirik, bu münasibətləri kimsənin sarsıda bilməyəcəyini bəyan edirik. Türk əsgəri 1918-1919-cu illərdə Şərqdə ilk demokratik dövlət olan Azərbaycan Cümhuriyyətinin müstəqilliyi uğrunda, Azərbaycan Demokratik Respublikasının bayrağı altında vuruşub, Azərbaycan bayrağını türk əsgəri qoruyub. Təəssüflər olsun ki, 1923-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyəti qurulanda, artıq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan 3 il keçirdi. Azərbaycanın azadlığı uğrunda vuruşan türk və Azərbaycan əsgərlə-

rinin qanı yerdə qaldı. Qaranlıq mətləblərə toxunmadan təəssüf hissi ilə qeyd edirik ki, bu cümhuriyyətin azadlığı uğrunda aparılan mübarizə süqut etdi. Halbuki Şərqdə yaranan ilk demokratik türk respublikasını, onun ucalan bayrağını biz göz bəbəyi kimi qorumalıydıq. Ümumiyyətlə, bütün türkdilli xalqların bayraqları bir türk bayrağı kimi hər birimiz üçün müqəddəs və əzizdir. İstər Türkiyə bayrağı, istər Azərbaycan bayrağı, istərsə qırğız bayrağı olsun!

Döyüşən “beyin mərkəzləri”

Faktiki bu gün planetimizdə aparılan müharibələrin xarakterinin və taktikalarının dəyişməsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Tankların, zirehlərin döyüşünü indi başqa tipli savaqlarla davam etdirirlər. Burada informasiya müharibəsinə, müxtəlif “beyin mərkəzləri”nin tətbiq etdiyi münaqişə və savaş texnologiyalarına xüsusi önəm verilir.

Ümumiyyətlə, “beyin mərkəzləri”nin yaranması İkinci Dünya müharibəsindən sonra ABŞ-da vüsət aldı. İndi isə Amerikada fəaliyyət göstərən belə müəssisələrin sayı 600-dən artıqdır. Belə “ağıl fabriklərinin” bütün dünyada artması artıq tendensiya halını almışdır. Onların əsas məqsədi ictimai şüura təsir et-

mək, beynəlxalq siyasətdə müəyyən güc mərkəzlərinin siyasi maraqlarına, hərbi doktrinalarına uyğun siyasi mövqeni və ictimai şüuru formalaşdırmaqdır. Bu mərkəzlər cəmiyyətdə və dünyada baş verən qlobal prosesləri analiz edir, əvvəlcədən baş verə biləcək hadisələrin perspektivini görməyə çalışır və müəyyən güc mərkəzləri üçün təkliflər hazırlayırlar. “Beyin mərkəzləri” hər hansı bir dövlətin və ya güc mərkəzinin siyasi strategiyasının intellektual bazasını təchiz edir, müəyyən siyasi texnologiyaların, diplomatik niyyətlərin reallaşması istiqamətində analitik-elmi və informasiya dəstəyini həyata keçirirlər. Artıq ABŞ-da fəaliyyət göstərən siyasi partiyalar siyasi layihələrin işlənilib tətbiq edilməsində intellektual korporasiyalardan geri qalırlar. Yəni, hər hansı bir “beyin mərkəzi” ən böyük və nüfuzlu partiyadan daha mobil, daha çevik və səlis işləmək qabiliyyətinə malikdir.

Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi (SAM) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu təşkilat yaranmasının ikinci ildönümünü yeni qeyd etməsinə baxmayaraq, Azərbaycanın həm xarici, həm də daxili siyasətində ciddi rol oynayan nüfuzlu bir quruma çevrilmişdir. Onun fəaliyyəti həm ölkə daxilində, həm də beynəlxalq arena-

da ciddi hiss olunmaqdadır. Belə ki, SAM fəaliyyətinin elə birinci ili Amerika, Avropa və Asiyanın aparıcı böyük dövlətlərində əsasən həmin dövlətlərin nüfuzlu “beyin mərkəzləri” ilə birlikdə keçirdiyi “dəyirmi masa”larda, elmi-praktiki konfranslarda Azərbaycanın daxili və xarici siyasətinə həsr edilmiş ən aktual mövzularla məruzələr etmiş, eyni zamanda, Qərbin aparıcı mütəxəssislərinin, politoloqlarının və ən nüfuzlu “beyin mərkəzləri”nin aparıcı mütəxəssislərini diskussiyalara dəvət etmişdir. Digər tərəfdən, SAM-ın ölkənin hüduqlarından kənarında keçirdiyi tədbirlərə aparıcı mətbuat orqanlarının nümayəndələrinin dəvət edilməsi Azərbaycanın mövqeyini dünya ictimaiyyətinə yeni siyasi texnologiyalarla əvvəlkindən fərqli və geniş məzmununda çatdırmağa imkan vermişdir.

“Cənubi Qafqazda təhlükəsizliyin maneələri: regional əməkdaşlığın reallıqları və perspektivləri” mövzusunda bu günlərdə SAM-ın təşkil etdiyi Bakı konfransında Ceymstaun Fondunun elmi işçisi Vladimir Sokor Qərb dövlətlərinin sülh söylərini bir cümlə ilə belə dəyərləndirib: “Regional təhlükəsizliyin təmin edilməsində Qərb siyasəti öz fəaliyyətsizliyini nümayiş etdirdi”. Fikrimizcə, artıq şərhə ehtiyac duyulmur.

**Avropa sülhü, yoxsa savaşı
qoruyur**

İstər Rusiya, istər Fransa, istərsə də Amerika dünyada ən güclü dövlət və həm də Minsk qrupunun həmsədrləri kimi Qarabağ münaqişəsinin həll olunmasını, Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərinin və məcburi köçkünlərin geri qaytarılması üçün məsuliyyətli bir mandatın sahibdirlər. Onların əsas vəzifəsi, daha geniş anlamda tarixi missiyası Qafqazdakı münaqişə ocağını aradan götürmək, iki xalqın sülh şəraitində yaşamasına zəmin yaratmaqdır. Çox təəssüf olsun ki, bu missiyanı yerinə yetirmək əvəzinə Türkiyə Ermənistanla sərhədlərin açılmasına məcbur edilir.

Maraqlı situasiyadır: Ermənistan xatırladan yoxdur ki, bugünədək o, bir dövlət kimi Türkiyənin ərazi bütövlüyünü tanımır, bu dövlətə qarşı israrlı olaraq ərazi iddialarındadır və hətta öz konstitusiyasına bu maddələri həkk edib saxlayır. Bağlanılan protokolların heç birində Ermənistan qarşısında qonşu dövlətlərə qarşı ərazi iddialarından imtina edəcəyi ilə bağlı müddəalar nəzərdən keçirilmədən sərhədlərin açılmasına razılıq verilir. Bu, sivil dünyada baş verən beynəlxalq münasibətlərin təhlükəli siyasi patologiyası kimi qiymətləndirilməlidir.

Əgər bu gün, XXI əsrdə Avropa-nın gözü qarşısında işğalçı Ermənistan qoşunları və onlarla birlikdə olan muğdlular Azərbaycan kəndlərini atəşə tutursa, sərhəd bölgələrində öz torpaqlarını əkib-becərən sadə kəndliləri qətlə yetirirlərsə, bu o demək deyilmi ki, qonşu Ermənistan dövləti işğalçı kimi öz ideyalarından əl çəkmək niyyətində deyil? Belə aqressiya güc mərkəzləri tərəfindən dəstəklənsə, deməli, bunun bölgədə münaqişələrin alovlanmasına gətirib çıxaracağına şübhə belə etmək lazım deyil! Təəssüflər olsun ki, dünyanın demokratik dəyərlərini, sülhü qorumaq missiyasını ümdə vəzifələri kimi elan edən dövlətlər həm Qafqaz bölgəsi, həm də dünya üçün təhlükə doğuran böyük fəlakətlərə rəvac verirlər.

Avropa İttifaqına daxil olan dövlətlər öz aralarındakı sərhədləri açır, vahid valyutaya keçir, vahid enerji məkanı yaradır, bir-birlərinə qarşılıqlı ərazi iddiaları sürmək əvəzinə vahid ordunun yaradılmasını müzakirə edirlər. Belə halda dünyanın digər bölgələrində “mürğüləyən münaqişə ocaqları”nın saxlanması, sərhədlərin dəyişdirilməsi tələblərini irəli sürən qüvvələrin bilavasitə və dolayısıyla dəstəklənməsi hansı zərurətdən irəli gəlir? Ən təəccüblüsü odur ki, Cənubi Qafqazda sərhədlərin dəyişdirilməsinə daha böyük

əhəmiyyət verilir. Maraqlısı odur ki, məsələnin mahiyyətini diqqətlə araşdırdıqda, ilk növbədə, böyük dövlətlərin və müxtəlif güc mərkəzlərinin bu məsələyə ikili münasibəti üzə çıxır. Təəccüblü deyilmi, Avropa ölkələri öz aralarında sərhədləri şəffaf saxladığı, qarşılıqlı ərazi iddialarının müzakirəsini siyasi diskussiya mövzusu kimi gündəmə gətirmədikləri halda, Qafqazda sərhədlərin dəyişdirilməsinə önəm verilir, bölgənin prioritet problemi kimi müzakirələrə çıxarılır. Halbuki Cənubi Qafqazda bütün xalqlar öz müqəddəratlarını həll ediblər. Dünyanın başqa bölgəsində belə problemin olmasına baxmayaraq, onun üzərindən sükutla keçilir, biz isə ikili standartların təzyiqi altında beynəlxalq diskussiyaların müntəzəm döyəclənən predmetinə çevrilirik, münəqişələr qızıqdırılaraq uzadılır. Bu isə nə Azərbaycan, nə erməni, nə də ki, digər xalqların xeyrinədir! Əgər biz Qafqazda yaşayan bütün xalqların birgə əməkdaşlığını, sülhdə yaşamasını və firavanlığını istəyiriksə, onda bu məsələlərə nöqtə qoymalı və xalqlar arasında dostluğun, iqtisadi əməkdaşlığın yollarını birgə aramalıyıq.

Bizim ərazilərimizin Ermənistan tərəfindən işğal edilməsinə, Azərbaycan əhalisinə qarşı soyqırımını aktının törədilməsinə, etnik təmizləmə-

lərin aparılmasına və bütün bunların nəticəsində bir milyondan artıq azərbaycanlının məcburi qaçqın və köçkün vəziyyətinə düşməsinə baxmayaraq, ABŞ-ın 907-ci düzəlişinə əsasən Azərbaycana qarşı tətbiq edilən iqtisadi sanksiyalar uzun müddətdir aradan götürülmür, əksinə, işğalçının silahlanmasına geniş imkan yaratmaq, iqtisadi çiçəklənməsinə təkan vermək üçün təcili olaraq sərhədlərin açılması Türkiyədən tələb edilir. Bu günləri dünya birliyi, o cümlədən aparıcı dövlətlər məcburi köçkünlərə kömək edərək onları öz tarixi vətənlərinə, doğma torpaqlarına qaytarmaq, Dağlıq Qarabağda erməni və Azərbaycan icmalarının birgə sülh və dinclikdə yaşamalarını təmin etmək üçün bütün vasitələrdən yararlanmaq, bununla da qonşu xalqlar arasında inamı, etimadı və dostluğu möhkəmləndirmək əvəzinə, dünyanın ən həssas regionunda qarşıdurmanı, tərəflər arasındakı düşmənçiliyi daha da dərinləşdirirlər!

Azərbaycan həm siyasi, həm də iqtisadi münasibətlərdə balansın qorunmasına cəhd edən bir dövlətdir. Zahirən bu sadə və praqmatik bir siyasi kurs kimi görünsə də, onun həyata keçirilməsi mürəkkəbdir və böyük siyasi dərrakə, praqmatik təfəkkür tələb edir. Qürurla qeyd etmək olar ki, bütün bu keyfiyyətləri Prezident İlham Əliyev öz siyasi

gedişlərində kifayət qədər aydın nümayiş etdirmişdir.

İstənilən başqa siyasət, istənilən səhv atılan kiçik addım belə Azərbaycan üçün ciddi maneələr yarada bilər. Qafqaz kimi tarixən münaqişələrdə boğulan bir bölgədə belə müdrik, sağlam və pragmatik siyasətin təkbaşına aparılması üçün siyasi iradə və xarizma lazımdır. Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev mətin, siyasi iradəli lider kimi aparıcı qüvvəyə malikdir. Artıq bir çox diplomatlar açıq qeyd edirlər ki, Azərbaycanın bu artan qüvvəsi bəzi dairələrin maraqlarını təmin etmir. Çünki bir çox məsələlərdə Azərbaycana diktə etmək mümkün deyil və siyasi reallıqlar bərabərhüquqlu tərəfdaşların danışıqlarını tələb edir. Bu gün bütün dünyanın diqqəti Cənubi Qafqaz bölgəsinə yönəlmişdir. Azərbaycan dünyanın siyasi sistemində elə daxil olub ki, onu kənarlaşdırmaq, proseslərin axarına müdaxilədən təcrid etmək artıq qeyri-mümkündür. Bütün problemlərin həllində Azərbaycanın mövqeyinin ortaya qoyulması, onun maraqlarının təmin edilməsi zərurətə çevrilir.

Müəyyən qüvvələrin təsiri altında Türkiyə bölgədə güc mərkəzinə çevrilən real qüvvə kimi təqdim edilir.

Mahiyyət etibarilə isə hərəkətə gətirilən siyasi mexanizmlərin fəaliyyətinin perspektivləri Türkiyənin zəiflədilməsini hədəfə aldığı müşahidə edilir!

Artıq Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin yaşı onilliklərlə ölçülür. Beynəlxalq qurumların, inkişaf etmiş dövlətlərin, bütünlükdə Avropa İttifaqı və ABŞ-ın, ATƏT-in, İslam Konfransı Təşkilatı və Minsk qrupunun, bir sözlə, sülh istiqamətində öz sözünü demək istəyən bütün qurumların mövqelərinə Azərbaycan diqqətlə yanaşır və siyasi dialoqun davam etdirilməsində işğalçı tərəfdən daha maraqlı olduğunu nümayiş etdirir. Bu gün beynəlxalq qurumların əldə etdiyi ən böyük nailiyyət “münaqişənin qeyri-müəyyən müddətədək dondurulmasıdır”. Bu isə faktiki olaraq Cənubi Qafqazda beynəlxalq hüquq normalarının iflic edilməsi deməkdir. Çünki heç bir dövlət 20 illik münaqişənin tarixində beynəlxalq hüquq normalarına müraciət etməmişdir. Bu praktika isə yaxın zamanda Avropanın özündə əks-sədasını verəcək. Çünki siyasi müstəvidə, tibbi terminlə desək, belə “bəd xassəli şişin” qarşısı vaxtında alınmırsa, onun bütün dünyaya yayılma ehtimalı labüddür.

Ədəbiyat:

1. Алиев Б. Некоторые вопросы типологии личности политического лидера \ BDU-nun xəbərləri, №3, 2009, s.165–174.

2. Бжезинский З. Великая шахматная доска. М., 2002.

3. Мехтиев Р. На пути к демократии: размышления о последии. Баку, 2007.

4. Тойгби А. Постигение истории. М., 1991.

5. Тоффлер Э. Третья волна. М., 2010.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ О НОВЫХ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИХ РЕАЛИЯХ

АБСТРАКТ

В статье анализируется геополитическая ситуация в регионе и рассматривается независимая политика Азербайджана в этом контексте. Основное внимание в статье уделено различным аспектам успешной политики Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева. В статье анализируются отдельно взятые независимые проблемы: кто должен принести мир на Кавказ?, география и психология столкновения интересов Запада и Востока, проблемы войны и мира, отношения между Турцией и Азербайджаном, борьба «мозговых центров».

В этом контексте на передний план выдвигается Армяно-Азербайджанский и Нагорно-Карабахский конфликт, его политические и психологические результаты. В ходе проведенного социально-психологического анализа автор приходит к мнению, что «единственным успехом международных организаций, занимающихся решением этого конфликта, на сегодняшний день», является «замораживание» конфликта на неопределенный срок. А это фактически означает несостоятельность и паралич норм международного права на Южном Кавказе.

В конце статьи автор отмечает, что за 20 летнюю историю конфликта посредники постоянно игнорировали нормы международного права, хотя проблема решится только в рамках норм международного права и резолюций ООН по этому конфликту.

PSYCHOLOGICAL REFLECTIONS ON THE NEW GEOPOLITICAL REALITIONS

ABSTRACT

In the presented article the geopolitical situation in the region is analysed and the independent policy of Azerbaijan in this context is looked through as well. Various aspects of successful policy of the President of Azerbaijan Republic-Ilham Aliyev are brought to the center of attention in the article. In the article, Who should bring peace to the Caucasus?, Azerbaijan-as the point of conflicting interests of West and East, war problems of modern peace, stalemate situation in political chess, Turkey-Azerbaijan relations, fighting "brain centers", Europe protects peace or war and etc. issues are analyzed as independent problems, and only in mutual relations. In this context, Armenian-Azerbaijani-Nagorno-Karabakh conflict, and the political and psychological effects of that are put forward. In the result of political-psychological analysis, the author concludes that, "today's achievement obtained by international organizations" is the freezing of conflict for the indefinite period. And this is practically means, the paralysis of norms of international law in South Caucasus.

At the end of the article, the author notes that during the period of 20 years of the history of conflict the mediators always ifnored the norms of international rights, though the problem must be solved only in the frame of international rights and rezolution of UNO.

KEÇİD CƏMIYYƏTİNDƏ GƏNCLƏRİN SİYASİ ŞÜURUNUN TƏŞƏKKÜLÜNÜN XÜSUSIYYƏTLƏRİ

Günay Əfəndiyeva

*Bakı Dövlət Universitetinin
Psixologiya kafedrasının doktorantı
E-mail: gunay.az@box.az*

Açar sözlər: siyasət, siyasi hadisə, cəmiyyət, siyasi şüur, siyasi dünya-görüş, davranış motivləri

Ключевые слово: политика, политическое событие, общество, политическое сознание, политическое мировоззрение, поведенческие мотивы

Key words: a policy, political event, a society, political consciousness, political outlook, behavioral motives

Müasir dövrü səciyyələndirən Məsas cəhətlərdən biri də SSRİ-nin süqutu, yeni müstəqil dövlətlərin yaranması, onların yeni ictimai-siyasi sistemə transformasiyası və bunun nəticəsində ikiqütblü dünyanın siyasi məzərəsinin dəyişməsidir. Əlbəttə, yeni siyasi reallıqlar yeni problemlərin ilk konturlarını da cızaraq xeyli problemlərin, münaqişələrin meydana gəlməsinə səbəb oldu. Burada həmin məsələlərə geniş yer vermədən yalnız Azərbaycanın öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra milli dövlət quruculuğunun bəzi məsələlərinə, daha doğrusu yeni siyasi reallığın şərtləndirdiyi yeni siyasi şüurun təşəkkülünün bəzi psixoloji məqamlarına diqqəti çəkmək istərdik.

Məlumdur ki, 1991-cı ildə Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra sosial-siyasi sistemin transformasiya prosesi başladı. Bu prosesin ləng getməsinə baxmayaraq, hakimiyyət institutlarının və əvvəlki siyasi sistemin dəyərlərinin dəyişməsi nəticəsində insanların şüurunda və psixologiyasında mühüm dəyişikliklər baş verirdi. İnsanlar əvvəllər onlara tanış olmayan siyasi davranış modellərini qısa zaman kəsiyində mənimsəmək və ya onlara alışmaq məcburiyyətində idilər. Onlar üçün tamamilə yeni olan, eyni zamanda, hələ axıradək formalaşmayan dəyərlər sisteminə uyğunlaşmalı idilər.

Məlum olduğu kimi, cəmiyyətin siyasi, sosial, mədəni həyatı müxtəlif

sosial qrupların siyasi şüurundan, onlara hakim olan ideya və əhval-ruhiyəsindən çox asılıdır. Bu mənada cəmiyyətin daha fəal hissəsinin, yəni gənclərin siyasi şüurunun durumunu nəzərə almaq xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, çünki gələcək onlara məxsusdur. BMT-nin humanitar məsələlər üzrə beynəlxalq komissiyası dəyişən amillər arasında yeni dövlət və ictimai hərəkətlərlə, müasir texnologiyalarla, transmilli şirkətlərlə və s. yanaşı, gəncliyi dəyişikliyin real və əhəmiyyətli gücü kimi müəyyənləşdirir. BMT-nin sənədlərində qeyd olunur ki, gənclərin sayının artması ilə onlar cəmiyyətin formalaşmasında daha güclü amilə çevrilirlər. XXI yüzilliyin sonuna kimi 30 yaşınadək şəxslərin yer kürəsinin əhalisinin təxminən 60 faizini, 25 yaşınadək insanların isə 50 faizə yaxınını təşkil edəcəyi guman olunur. İstənilən halda gələcəkdə cəmiyyətin siyasi, iqtisadi və sosial strukturlarını müəyyənləşdirəcək güc kimi gəncliklə hesablaşmaq lazım gələcəkdir. Gənclər artıq müasir cəmiyyətin mənəvi həyatının inkişafının mühüm amili kimi çıxış edir. Amma cəmiyyətin inkişafında gənclərin rolu, əslində, layiq olduğu yerdən çox aşağıdadır.

Ona görə də bu gün Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında özünəməxsus yer tutan və müəyyən siyasi çəkiyə malik Azərbaycan gənclərinin siyasi

şüurunun formalaşması sosial institutların vacib funksiyalarından olmalıdır.

Tolerantlıq, siyasi yetginlik, vətəndaşlıq, vətənpərvərlik, məsuliyyətlik prinsipləri əsasında tərbiyyə, həmçinin dövlət hakimiyyətinin fəaliyyətinə etimad, əslində, gənclərin siyasi və sosial məkana uğurla inteqrasiya etməsinə, eyni zamanda, ortaq dəyərlərə və normalara uyğunlaşmasına yardım edir, cəmiyyətin yeniləşməsinə və onun stabilliyinə zəmanət verir.

Məna etibarını ilə tədqiqatçıların əksəriyyəti siyasi şüuru çoxölçülü, yekcins olmayan, daxilən ziddiyyətli, çoxtarazlı törəmə məfhum kimi nəzərdən keçirir.

Bir qayda olaraq, siyasi şüur, hər şeydən əvvəl, insanların güzəranının sosial-iqtisadi şəraitini əks etdirən ictimai şüurun növü kimi şərh olunur. Artıq bütün dünyada qəbul edilmiş ənənəvi anlamda siyasi şüur, hər şeydən əvvəl, insanların varlığının sosial-iqtisadi şəraitinin inikas etdirən ictimai şüurun növü kimi şərh olunurdu. Bütün dünyada qəbul edilmiş ənənəyə uyğun olaraq siyasi şüur daha geniş kontekstdə nəzərdən keçirilir. Belə ki, həm bütövlükdə siyasətin psixi inikasının tam mahiyyəti, həm də onun müxtəlif səviyyələrdə və müxtəlif vəziyyətlərdə özünü biruzə verən subyektiv komponentləri araşdırılır.

Müasir elmdə siyasi şüurun varlığına iki yanaşma tərzii mövcuddur. Belə ki, Bibehaviorist yanaşma tərzinin tərəfdarları siyasi şüura insanın rasiional qavrayış forması kimi baxırlar. Yəni hakimiyyət sferasında oynadığı rolu və funksiyaları gerçəkləşdirərkən istifadə etdiyi dünya görüşünün və təsəvvürlərin məcmusunu nəzərdən keçirirlər. Bu cür yanaşmada insanın siyasi hadisələrə münasibətdə öz mövqeyini müəyyənləşdirməsinə, onları qiymətləndirməsinə hər hansı bir xüsusi tələb qoyulmur. Belə olduqda isə, nəticə etibarlı ilə, siyasi şüurun formalaşması problemi də aradan qalxır.

İkinci, yəni aksioloji yanaşma tərzii siyasi şüura bir növ siyasi qavrayışın müəyyən səviyyəsi kimi yanaşır. Bu nöqtəyi-nəzərdən ona həmçinin müxtəlif adi, ümumbəşəri dünyagörüşləri və insani dəyərlər daxil edilir, amma insanların siyasi şüurunun mahiyyəti onun qabiliyyəti ilə, qrup maraqlarını ayırmaq bacarığı ilə, habelə onları digər qrupların tələbləri ilə tutuşdurmaq, müqayisə etmək, həmçinin məsələlərin həlli və reallaşdırılması üçün dövlətdən istifadə etmək yollarını və üsullarını görə bilmək qabiliyyəti ilə müəyyənləşdirilir. Beləliklə, siyasi şüur təsəvvürün elə bir mərhələsi kimi başa düşülür ki, hakimiyyət sferasında özünün siyasi iştirakını reallaşdırmaq və

zəruri funksiyalarını yerinə yetirmək üçün insan həmin mərhələyə can atır.

Siyasi şüur-insan cəmiyyətinin mənəvi həyatının mühüm elementlərindən biri olmaqla yanaşı, onun inkişafında mühüm rol oynayır. Siyasi şüurun formalaşması bir sıra amillərlə yanaşı, psixoloji amillərdən də asılıdır. Bu baxımdan siyasi şüurun inkişafı bir sıra koqnitiv elementlərdən və psixoloji proseslərdən ayrı götürülə bilməz. O, dərkətmənin digər formaları ilə qarşılıqlı əlaqədə olur və kifayət qədər sıx şəkildə mənəvi təsəvvürlərlə bağlıdır. Cəmiyyət həyatında bir çox siyasi münasibətlər qanunla tənzimlənsə də, hüququ şüur ilə siyasi şüur qismən kəşişir, biri digərinin istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Təsədüfü deyil ki, bəzən bir çox cəmiyyətlərdə qanuna münasibət belə siyasi baxışlarla müəyyən olunur.

Müasir dövrdə tələbələrdə siyasi şüurun formalaşmasının müəyyənləşdirilməsi bir tərəfdən siyasi şüurun inkişaf mexanizmini müəyyən etməyə, digər tərəfdən isə onların cəmiyyətə baxışlarının xarakterini aydınlaşdırmağa zəmin yaradır.

Aparılmış tədqiqatların təhlili göstərir ki, siyasi şüurun ilkin rasiional elementi – siyasi ideologiyadır. O siyasət, siyasi hakimiyyət, dövlət və ictimai münasibətlər haqqında ideyaları, anlayışları və təsəvvürləri özündə ehtiva edir.

Siyasi şüurun ikinci struktur elementi siyasi psixologiyadır (hisslər, emosiyalar, əhval-ruhiyyə). Nəzərə almaq lazımdır ki, insan sadəcə təfəkkürlə, yəni rasionall elementlə siyasi sferada idarə oluna bilməz. Çünki siyasi subyektin davranışına onun emosional münasibəti, yaşantısı əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Siyasi ideologiyadan fərqli olaraq siyasi psixologiya cəmiyyətdə geniş yayılmışdır. Bir qayda olaraq, yalnız dərk olunmuş siyasi anlayışlar və s. onun informasiya bazası kimi çıxış edə bilər (3).

Siyasi şüurun üçüncü struktur elementi rolunda daxili ustanovka və fəaliyyətə hazırlıq kimi davranış elementləri çıxış edir. O, özündə siyasi ideologiya və siyasi psixologiyaları birləşdirir. O, bilavasitə insanın iradi mövqeyi, əqidəsi və praktik fəaliyyəti ilə bağlı olur. İdeoloji və psixoloji elementlər ideya-psixoloji əsasla, fəaliyyətin ilkin şərtinin yaranmasına xidmət edir, davranış elementi isə bilavasitə onun daxili stimuluna xidmət edir.

Siyasi şüur nəinki siyasi anlayış və prosesləri özündə əks etdirir, eyni zamanda siyasi reallığı formalaşdırır. Siyasi şüur ictimai təcrübəni qabaqlaya, hadisələrin inkişafını proqnozlaşdırır və bununla yanaşı siyasi fəaliyyətə müsbət təsir göstərə bilər. Əgər o sosial həqiqətləri təhrif olun-

muş şəkildə əks etdirirsə, bu zaman siyasətdə volyuntarizmə gətirib çıxara bilər: siyasi subyekt ictimai həyatın obyektiv qanunları ilə hesablaşmır, ixtiyari qərar qəbul edərək subyektiv istəklərlə idarə olunur.

Qeyd olunmalıdır ki, peşəkar siyasi şüur siyasətçilərə, dövlət qulluqçularına məxsusdur. Bu cür şüur forması hakimiyyət, demokratiya haqqında sistemləşdirilmiş biliklərə malik olması ilə, ümumi və regional səviyyədə siyasi prosesləri idarə etmək bacarığını özündə əks etdirir. Praktik planda siyasətçilərdə diletantizm lazımi biliklərin olmamasında, təşkilati qabiliyyətsizlikdə, öz hərəkətlərinin, qəbul etdiyi qərarların nəticələrini görə bilməməkdə ifadə olunur. Məhz buna görə də peşəkar siyasi şüurun formalaşmasına müasir şəraitdə xüsusi diqqət ayırmaq lazımdır.

Bu məqsədlə tələbə gənclərin siyasi situasiyaya, onun dəyişikliklərinə, əsas siyasi dəyərlərə, ideologiyaya münasibətlərini öyrənmək üçün tələfimdən sorğu keçirilmişdir.

Tədqiqat zamanı aşağıdakı anket sorğularından istifadə olunmuşdur.

1. Azərbaycanda siyasi vəziyyəti qiymətləndirmək üçün sorğu anketi. Bu anket 25 sualdan ibarətdir. Bu sorğu anketi tələbələrin siyasi vəziyyətə verdiyi qiymətləri özündə əks etdirir.

2. Gənclərin siyasi liderə münasibətinin öyrənilməsi anketi. Bu anket 20 sualdan ibarətdir. Bu sorğu gənclərin siyasi liderlərə münasibətinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir.

Hər iki anket sorğusu 300 nəfəri əhatə etməklə respublikamızın müxtəlif ali məktəblərində təhsil alan tələbə gənclər üzərində keçirilmişdir.

Sorğuya verilmiş bəzi cavablara diqqət yetirək. Siz ölkədəki siyasi vəziyyəti necə qiymətləndirərdiniz? Sualını tələbə gənclərin 80%-i əlverişli kimi dəyərləndirmişdir. Sizin fikrinizcə, ölkə əhalisi cəmiyyətdəki hazırki sosial-siyasi dəyişikliklərə necə yanaşır? sualına tələbə gənclərin 85%-i optimist münasibət bəslədiklərini qeyd etmişlər. Bu baxımdan onlar ölkədə həyata keçirilən sosial-siyasi dəyişikliklərdəki uğura inanıqlarını nümayiş etdirmişlər. Siyasi fəaliyyətdə iştiraka öz münasibətini müəyyən edin fikrinə sorğuda iştirak edənlərin 60%-i fəal iştirak edirəm cavabını vermişlər. Vətəndaşlar hansı vasitələrlə siyasətdəki dəyişikliklərə təsir edə bilərlər? sualına isə tələbə gənclərin 90%-i hakimiyyət orqanlarına seçkilərində iştirak etməklə cavabını vermişlər.

Aparılan tədqiqat zamanı aydın oldu ki, siyasi partiyaların üzvü kimi fəaliyyət göstərmək istəyənlər sorğuda iştirak edən tələbə gənclərin sadəcə 5%-də müşahidə edilmişdir. Daha çox faiz isə

yalnız seçkilərdə iştirak etməkdə maraqlı idilər. Yəni tələbə gənclərin əksər hissəsi bu prosesdə seçici qismində iştirak etmək istəyirdilər (80%). Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, tələbələr vətəndaş kimi inkişafı, eləcə də onların siyasi şüur səviyyəsi kifayət qədər yüksəkdir. Verilən cavablar əsasında belə nəticəyə gəlmək olar ki, gənclər öz gələcəyinə, karyera qurmağa siyasətlə məşğul olmaqdan daha çox maraq göstərirlər. Əksər halda tələbələr siyasətə marağı sadəcə onların informasiya alması ilə bağlıdır, fəaliyyət sahəsi kimi isə siyasət onları özlərinə cəlb etmir. Tədqiqatda iştirak edənlərin yalnız 40%-i siyasi informasiya almaqla maraqlanır, 60%-i isə bilavasitə və ya dolayı yolla olsa belə siyasi proseslərin iştirakçısına çevrilmək istəmir.

Keçirdiyimiz sorğunun nəticələri onu göstərir ki, tələbələr öz cavablarında ilk növbədə sosial problemlərin həllini ön plana çəkirlər. Eyni zamanda cəmiyyətdə mənəvi dəyərlərin inkişaf etdirilməsi, cəmiyyətə yararlı olan vətəndaş formalaşdırılması məsələləri də bu cavablarda prioritet yer tutur. Eyni zamanda cavablardan aydın olur ki, hakimiyyətin möhkəmləndirilməsi və hakimiyyət orqanlarının gücləndirilməsinə elə də ehtiyac yoxdur. Hakimiyyət yetərinə güclüdür və xalqın istəklərini özündə əks etdirir.

Sorğunun nəticələri göstərir ki, ictimai işlə məşğul olduğu, sosial lahiyələrin yerinə yetirildiyi müasir dövrdə siyasi təşkilata üzv olmaq artıq gənclərin sosial aktivliyi üçün indikator rolunda çıxış etmir. Bu baxımdan hal-hazırda gənclərin arasında siyasi fəaliyyətdə bu cür iştirak formaları minimuma enmişdir.

Apardığımız tədqiqat bizə aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir:

– Siyasi hadisələrə münasibətdə gənclərin siyasi şüuru artıq formalaşmış, onlar cəmiyyətdə gedən prosesləri adekvat dərk edirlər;

– Gənclər konkret siyasi hadisələrə laqeyd yanaşırlar, əksinə onlar siyasi situasiyanı düzgün qiymətlən-

dirməyi və ondan çıxış yollarını bilirlər;

– Gənclərin siyasətə marağı əsasən situativ xarakter daşıyır;

– Onlar aktiv siyasi fəaliyyətlə məşğul olmağa o qədər cəhd etməsələr də, ölkənin həyatında mühüm rol oynayan seçki prosesinin aktiv iştirakçılarıdır.

– Tələbə gənclər öz cavablarında iqtisadi, siyasi və sosiomədəni amilləri də daxil olmaqla Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafına kompleks baxış nümayiş etdirirlər. Buda onu göstərir ki, tələbələrdə siyasi şüurun formalaşması istiqamətləri adekvatdır və bu istiqamətdə aparılmış tədbirlər perspektivlər vəd edir.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev B.H. Milli dövlətçilik və inkişaf // *Dirçəliş XXI əsr*, 2003, s.80–88

2. Краснов Б.И. Политология. Курс лекций. М.: 1991, 212с.

3. Столин В. В. Самосознание личности. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. 284 с.

4. Шестопол Е.Б. Личность и политика. М.: 1999, 239с.

**ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ
ПОЛИТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ МОЛОДЕЖИ
В ТРАНЗИТАРНОМ ОБЩЕСТВЕ**

АБСТРАКТ

В статье изучаются особенности формирования политического сознания, выявлены основные направления развития политического сознания у студентов в современных условиях, выделены структурные компоненты политического сознания у студентов. Изучены особенности политических интересов и установок у студентов.

**THE FOUNDATION FEATURES OF POLITICAL
CONSCIOUSNESS OF YONGHT
IN THE TRANSITAR SOCIETY**

ABSTRACT

In the article are studied main features of formation of political consciousness, are defined directions of development of political consciousness at students during the modern period; also are specified the elements making a dominant in structure and formation of political consciousness at students.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №01)
Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 07 fevral 2013-cü ildə daxil olmuşdur

DAVRANIŞIN PSIXOFİZİYOLOJİ MƏNŞƏYİ VƏ MƏDƏNİ ŞƏRTLƏRİ

Ofeliya Əmrahlı

*Bakı Dövlət Universitetinin sosial və pedaqoji
psixologiya kafedrasının dissertantı*

E-mail: ofeliyaemrahli@mail.ru

Açar sözlər: davranış, reaksiya, hərəkət, situasiya, biheviorizm, neobiheviorizm.

Ключевые слова: поведение, реакция, движение, ситуация, бихевиоризм, необихевиоризм.

Key words: behaviour, reaction, motion, situation, biheviorizm, neobiheviorizm.

1799-cu ildə Fransanın cənubunda yerləşən Averona meşələrində ovçular həmin meşədə tək yaşayan oğlan tapırlar. O, nə psixi, nə də fiziki cəhətdən insana oxşamırdı. Dördəyaz gəzir, heyvan kimi yeyir, yaxınlaşan hər kəsi dişləyirdi. Həmin dövrün tanınmış psixiatri Pinel oğlanı müayinə edərək ona ağıl zəifliyi diaqnozu qoyur. Kar uşaqlarla iş üzrə ixtisaslaşmış gənc həkim İtar bu diaqnozla razılaşmayaraq Viktor adlandırdıqları bu oğlanın davranışını hələ erkən yaşdan insanlardan təcrid olunması ilə əlaqələndirir. İtar Viktorun tərbiyəsini öz üzərinə götürür. O əmin idi ki, lazım olan qədər səy göstərilərsə, Viktorun davranışında dəyişmələr yaratmaq mümkün olar.

Nəhayət, 5 il əmək sərf etdikdən sonra İtar qarşısına qoyduğu məqsə-

də çatma bilməyəcəyini etiraf edir. Gənclik yaşında Viktor yalnız müxtəlif əşyaları fərqləndirməyi, bir neçə söz tələffüz etməyi, onlardan bir neçəsini yazmağı bacarırdı. Bununla da Viktorun uğurlarına son qoyuldu. Artıq heç bir irəliləyiş əldə etmək mümkün olmadı. Eyni zamanda, uşaqlığından insan cəmiyyətindən ayrı düşmüş Viktorun ünsiyyətə alışdırılması, davranış maneralarının, rol davranışlarının öyrədilməsi cəhdi iflasa uğradı. Bütün bunlar psixologiya aləmində bir çox suallar yaratdı. Həmin suallardan başlıcası bu idi: “İnsan doğularkən onu digər canlılardan fərqləndirən davranış, fəaliyyət və ünsiyyət imkanları ilə doğulurmu, yoxsa bütün bunlar sonra əldə edilir?”.

Əslində, Viktor hissiyatsız deyildi. Əksinə, başqalarından daha

çox hiss edir, görür, eşidir, qoxu duyurdu. Bəs onun mədəni mühitə adaptasiyasının çətinlikləri, rol davranışlarına alışa bilməməsi nə ilə bağlıdır? Ə.S.Bayramov və Ə.Ə. Əlizadə sualı belə cavablandırırlar. “İnsanların davranışı müvafiq rollarla müəyyən olunur. Bəs bu zaman insanların bir-birinə qarşılıqlı təsiri nə ilə şərtlənir? Rollar nəzəriyyəsinin banisi C.Mid suala belə cavab verir: qarşılıqlı təsirin təşkili ağıldan asılıdır. Əgər ağıl rolları qəbul etmək və təxəyyüldə fəaliyyətin alternativ variantlarını oynamaq qabiliyyətinə malik olmasaydı, fərdlər öz fəaliyyətini uzlaşdırma bilməzdilər” (1, 151).

Psixologiya elmində bu kimi hadisələrin yaratdığı sualları cavablandırmaq üçün silsilə tədqiqatlar aparılıb. Həmin tədqiqatlarda Yer kürəsinin müxtəlif ərazilərində tapılmış “uşaq-canavar”, “uşaq-ceyran”, “kiçik Tarzan” və b. insan cəmiyyətinə alışdırılması məqsədilə ciddi səylər göstərilib, lakin onların davranışında əhəmiyyətli fərqlər baş verməyib. Bu uşaqlar, əsasən vəhşi olaraq qalıblar. Alimlərin gəldiyi qənaət bu olub ki, uşaqlar nə qədər kiçik yaşlarında tapılıblarsa, ona mədəni davranış qaydalarının öyrədilməsi də o qədər asan olub.

Əslində, buradan daha bir sual da yaranır: “Məgər normal hesab etdi-

yimiz insanlar, yəni biz hamımız kifayət qədər və eyni səviyyədə mədəni (rol) davranış normalarına yiyələnmə bilmişikmi?”. Əlbəttə ki, yox. Fikrimizcə, bu suala şübhə ilə yanaşmağa gərək yoxdur. Sadəcə bir dost məslisində oturarkən, ictimai nəqliyyatda olarkən, qonaq qəbul edərkən, yola salarkən öz davranışlarımızı özünümü şahidə yolu ilə izləmək yetərlidir. Psixologiya elmindən anlayışı olan hər kəs bu sualın cavabını verə bilər - kim nə qədər mədəni davranır. Bu müxtəliflik iki amillə bağlıdır: fərdi quruluş (temperament, xarakter, qabiliyyət) və mədəni mühit, əhatəsində böyüdüyümüz insanlar, submədəniyyət və etno-mədəniyyət faktorları.

XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq psixologiyada müxtəlif cərəyanların təmsilçiləri arasında qeyd etdiyimiz məsələlərə cavab axtarmaq meyilləri yarandı. Onlar insan davranışının inkişafını, xüsusiyyətlərini, rol davranışın quruluşunu öyrənməyi qarşılıqlı məqsəd qoymuşdular. XIX əsrin sonlarında artıq insan davranışını izah etmək üçün ilk elmi faktlar toplanmışdı. Canlılar sistemində davranışın psixologiyası (daha çox psixofiziologiyası) öyrənilərək insan davranışı ali sinir sisteminə malik olan digər canlıların davranışından fərqləndirildi. Aydın oldu ki, insan davranışının mən-

şəyində sadə reflekslər və reaksiyalar dursa da bu davranış yalnız heyvanlara xas olan mexaniki psixofizioloji aktlardan ibarət deyil. Nəticədə davranışla bağlı qoyulmuş bir çox suallara cavab tapmaq mümkün oldu: “Davranış” - xarici aləmin qıcıqlayıcılarına qarşı canlıların göstərdikləri hər cür əqli, hissi və psixomotor (fiziki) reaksiyalardır. Bəzi filosoflar bir hərəkətin davranış sayıla bilməsi üçün canlının bu davranışda sistemli rolunun olmasını əsas tələb kimi irəli sürürlər. Davranış cansızlara xas deyil. Yalnız canlılardakı bəzi avtomatik reaksiyalar buna aid edilmir. Ali sinir sisteminə malik olan canlılarda davranış mərkəzi beyindir ([http:// tr. wikipedia.org/](http://tr.wikipedia.org/)).

Hazırda psixologiyada davranışın öyrənilməsi ilə bağlı olan elmi faktlar davranış nəzəriyyələrində sistemləşir. Bu nəzəriyyələrdə canlı sistemlərin sadə qıcıqlanmasından başlayaraq yalnız insanlara xas olan şüurlu və yüksək səviyyəli rol davranışlarına qədər bütün elmi faktlar toplanıb. Fiziologiya, psixologiya (bihevizizm), sosiologiya, etiologiya və d. elmlərin nəzəri bazasını təşkil edən həmin faktlar ümumilikdə davranış psixologiyasına aiddir. Davranış psixologiyası canlı varlıqların davranışının dinamik inkişafını öyrənir. Bu elm psixologiyada insan və heyvan davranışı-

nın təkamülü, eləcə də embrionun doğuşaqədərki inkişafı ilə bağlı suallara cavab axtarır.

“Davranış” anlayışı psixologiya kontekstində öyrənilərkən ilk növbədə bihevizizmə müraciət olunur. Bu nəzəriyyəyə görə, davranış - öyrənmənin predmetidir, lakin bu problemlə yalnız bihevizizm məşğul olmur. Fəaliyyət anlayışını da həmin kateqoriyaya daxil edə bilərik. Bu problemə daha əhatəli yanaşma isə bizi fəlsəfə tarixinə aparır, çünki hələ elmi psixologiyanın yaranmasına qədər fəlsəfədə davranışın bir sıra məsələləri izah edilirdi (2, 5).

Fəlsəfi yanaşmalarda davranış probleminə bir neçə aspektdə yanaşılır. Onlardan birincisi budur ki, fəlsəfi anlamda davranış problemi subyekt və obyektin qarşılıqlı münasibətinin problemi kimi götürülür. Məsələn, R.Dekart bildirirdi ki, maddi aləm subyektdə dəyişikliklər edərək ona təsir göstərir. Bu, “əzabçəkmə” fenomeninin refleksləridir. R.Dekart davranışı ruhun işinin nəticəsi olan reflekslər və davranış kimi iki mənada izah edirdi.

C.Berkli subyektiv aləmin əhəmiyyətliliyini xüsusi olaraq vurğulayırdı. O, 1720-ci ildə nəşr olunmuş “Hərəkət haqqında” (De Motu) əsərində hərəkət və zamanla bağlı elmi kəşfləri barədə məlumat verir. Bu əsərdə C.Berkli davranış aktında

iştirak edən tərəfləri obyekt və subyektə ayıraraq davranan tərəfin obyektiv aləmdəki subyektiv fəallığı fikrini ortaya qoyurdu (<http://libes.ru/>).

XIX-XX əsdə təbiət və cəmiyyətə bağlı olan bütün elmləri öz təsirinə almış “Darvinizm nəzəriyyəsi” davranış probleminə də yeni baxışın əsasını qoydu. Canlı sistemlərin təkamülü haqqındakı bu təlim canlı orqanizmlərin davranışını izah etməyə imkan verdi. “Ç.Darvin hesab edirdi ki, insan emosiyalarının təzahürü heyvanlardan köçürülmüş hərəkətlərdir” (3, 79).

Davranış haqqındakı bütün nəzəriyyələrdə bu akt fiziologiya ilə əlaqələndirilir. Hələ C.Uotsonun biheviorist ideyalarından əvvəl V.Bexterevin refleksologiya sahəsində irəli sürdüyü fikirlərdə psixikanın fiziologiyasız mövcudluğunun mümkün olmadığı bildirilirdi. “Hər hansı yaş mərhələsində davranışın, sadəcə olaraq nəzərdən qaçırılan, yalnız fizioloji, sosioloji anlayışlarla izah olunan “şüursuz”, aralıq mərhələləri vardır... Bu istiqamətdə klassik eksperimentlərdə ən çox öyrənilən sahələr: dəri-qalvanik reaksiyalar, gözqırpma refleksi, əllərin, yaxud barmağın elektrik toku ilə ağrı qıcıqlanmasından dartılmasıdır. Həmin tədqiqatlar bir çox hallarda Pavlov şərtləndirmələrinin klassik sxeminə uyğun aparılırdı. Bu, şərtsiz və şərti

reflekslərin qarşılıqlı təsirindən reflektor sahədə əmələ gələn köçürülmə hadisəsinin müşahidəsinə imkan verir” (3, 235).

Köçürülmə hərəkəti onunla izah edilir ki, bir sıra hallarda, məsələn ağrıdan barmağın çəkilməsi reaksiyası zamanı, bu hərəkət təhlükədən qaçmanın şərti reaksiyası kimi qəbul olunur. Eyni zamanda belə refleksiv hərəkət, şərtsiz qıcıqlayıcının təzahürünə hazırlıqdır. Yəni, burada şərtsiz refleks öz funksiyasını şərti refleksə köçürməklə onunla birgə çıxış edir. Aydın olmuşdur ki, insanda refleksiyanın bu səviyyəsi, əhəmiyyətli dərəcədə şərtsiz qıcıqlayıcıya olan reaksiyadan fərqlənir. Bu fərq hərəkətin şüurla əlaqəsinin qurulması mexanizmi ilə bağlıdır.

P.Jane hərəkətə – psixikanın vahid tərkib hissəsinə daxil olanların bütövlüyü kimi yanaşırdı. P.Janeyə görə, psixi hadisələr – hərəkətin “hazırlayıcı” hissəsi, təfəkkür bu “hərəkətin hazırlıq vasitəsi”dir. Bu tam hərəkət deyil, xüsusi obrazlar vasitəsilə həyata keçirilən sınaq hərəkətidir. Hisslər – hərəkətin axıcılıq tempini və onun yerinə yetirilmə vasitəsinə şərtləndirən nizamlayıcıdır. Psixikanın doğulması canlı orqanizmin aktiv fəaliyyətinin meydana çıxması ilə bağlıdır. P.Jane özünün konsepsiyasını dəqiqliklə hazırlamışdı: “İnsanlara davranışın psixologiyasını öyrənmək üçün yalnız şüura

istinad etmək kifayət deyil. Bunun üçün həm də davranışın inama əsaslanan yüksək formasını da unutmamalıyıq. Ona elementar davranış üzərində qurulan aktın xüsusi forması kimi baxılmalıdır. Bu psixologiyanı “davranışın psixologiyası” adlandırmaq olar” (3, 70).

C.Uotsonun şüur və davranış haqqındakı fikirləri XIX əsrin sonunda psixologiyada yeni bir cərəyanın - bihevizmin yaranmasına imkan verdi. C. Uotson şüurun varlığına şübhə ilə yanaşaraq insan fəallığının davranış aspektində öyrənilməsini daha münasib bilirdi. Onun qənaətinə görə, xaricdən müşahidə edilməsi mümkün olmayan şüur elm üçün də mövcud ola bilməz. C.Uotsonun bu fikirlərini əhatə edən əsəri 1913 - cü ildə “Psixologiya bihevizm nöqtəyi nəzərindən” adı ilə çap olundu. Əsərdə irəli sürülən əsas fikir bu idi ki, psixologiyanın predmeti insanın subyektiv aləmi deyil, xarici təsirlər nəticəsində meydana çıxan davranışın fiksasiya olunmuş obyektiv xarakteristikasıdır. Davranışın təhlilinin düsturu S (situasiya) və R (reaksiya) arasındakı əlaqədir. R-ə cavab verənlər iki yerə bölünür (2, 43):

irsi (reflekslər, fizioloji reaksiyalar və elementar emosiyalar);

yeni əldə edilənlər (vərdişlər, nitq, mürəkkəb emosiyalar, sosial davranışlar).

Bihevizm yanaşmada davranış həm də öyrənmənin nəticəsi kimi göstərilir. Bununla belə, C.Uotson davranışın öyrənilməsi problemini ortaya qoymaqla psixologiya elmində yeni bir tədqiqat sahəsi açmış olsa da, onun davranışa şüur və psixikadan ayrılmış şəkildə baxması çoxları tərəfindən tənqidlə qarşılandı. L.S.Vıqotski, psixoloji böhranın tarixini təhlil edərkən bunun səbəbini onunla izah edirdi ki, C.Uotsonun subyektiv psixologiyanın ziddiyyətindən yaranan bihevizmində davranış R naborundan ayrılmadan öyrənilir (5, 63).

C.Uotsonun bihevizmi davranışın determinist mövqeyini təsdiq edir. Yəni, buradan S-ə görə R-in ardıcılıqla baş verəcəyi nəticəsinə gəlmək olar. Sanki davranış - az plastik, dəqiq proqramlaşdırılmış fəaliyyətdir. Digər tərəfdən, C. Uotson psixikanın subyektivliyini əsas gətirərək onu davranışdan ayırırdı. Halbuki, C.Uotsonun ardıcılıqları davranışa belə yanaşmanı məhdud hesab etdilər.

XX əsrin əvəllərində neobihevizm meydana gəldi. Onun ilk nümayəndələrindən biri E.Tolmen idi. E.Tolmen S-R sxeminə aralıq dəyişənləri (obraz, məqsəd, tələbat) əlavə etdi. E.Tolmenə görə, davranış - canlının xassələrini xarakterizə edən, onu məqsədə aparən hərəkət aktında daha uyğun vasitələrə hazırlığın təzahürüdür. E.Tolmen davranışın

determinasiyasının üç müxtəlifliyini fərqləndirdi (psychology.ru):

a) S-in müstəqil olmayan dəyişənləri və orqanizmin fizioloji vəziyyəti;

b) orqanizmin növ xassələri, qabiliyyətləri;

c) qarışmış daxili dəyişmələr - niyyət və dərk etmə prosesləri.

Daxili dəyişmələri E.Tolmen - "koqnitiv xəritə" adlandırır. Koqnitiv xəritə özündə elə koqnitiv quruluşu əks etdirir ki, o, S və məqsəd arasındakı uyğunluğu ifadə edir.

Neobiheviyrist K.Xall "S-O-R" düsturunu müdafiə edərək orqanizmin daxilində bir sıra görünməyən proseslərin cərəyan etdiyini göstərdi. K.Xall həmin prosesləri obyektiv təsvir etməyin mümkünlüyünə əmin idi. Bu görünməyən proseslərin nəticələri öyrənmə və bacarıqlardır. Davranışın başlıca determinantı isə - tələbatdır. K.Xall tələbatı istiqamətinə və vasitə seçiminə görə fərqləndirir. Yeni əlaqələrin qurulmasının mühüm şərti tələbatları zəiflədən S, R və möhkəmləndirmədir. Tələbatlar bu faktorların bir-birinə qarışması üçün yaranan yeni əlaqələrin əsas şərtidir. K.Xall yeni əlaqələrin qurulmasında möhkəmləndirmənin həlledici rolunu göstərir. Onun qənaətindən belə aydın olur ki, möhkəmləndirmə - davranış probleminə mühüm əhəmiyyət kəsb edən əks - əlaqədir (6).

Rusiya məktəbində də davranış psixologiyası öyrənilib. 1863-cü ildə İ.M.Seçenov "Baş beyin refleksləri" əsərində davranışın fiziologiyası ilə bağlı mövqeyini ortaya qoydu. İ.M. Seçenov mərkəzi ləngimənin mexanizmini açdı. Bu tədqiqatda tamamilə müstəqil iradə prinsipindən izah olunan ixtiyari (iradi) davranışın material mexanizmi aşkar edildi. Belə ki, müstəqil olduğu düşünülməyən aktlar müəyyən material qaydalara tabedirlər. İstənilən psixi fəaliyyətdə, refleksdə olduğu kimi başlanğıc, inkişaf və son var. İ.M.Seçenov reflekslə (sadə davranış forması) psixi fəaliyyət arasında analogiya apardı. Bu analogiyaya görə, xarici (təcrübi) və daxili (psixoloji) fəaliyyət öz işini psixi fəaliyyət çərçivəsində qurur. "İradi" aktların əsasında xarici S dayanır. İradə bizim daxilimizdəki başqasının səsidir (7).

Təfəkkürün əsasında fəaliyyətin dayanması ideyasını müdafiə edən İ.M.Seçenov ciddi determinə olunmuş ənənəyə sadıq qalaraq insan fəallığını qəbul etmirdi. İ.M.Seçenov hesab edirdi ki, düşüncə - "çevrilmiş" fəaliyyətdir. Xarici müşahidə olunan davranış psixi fəaliyyətin son mərhələsidir. XX əsr psixologiyasında davranış nəzəriyyələri içərisində P.Y.Qalperin (8), S.L.Rubinsteyn (9), A.N.Leontyev (10) və b.

psixi olanların sosial əhəmiyyətli hərəkətlərdən meydana çıxdığını bildirdilər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz əks-əlaqə probleminə C.Miller, E.Qalant, K.Pribramın (11) təmsil olunduqları daha bir neobiheviarist konsepsiya da var. Həmin nəzəriyyəçilərə görə, orqanizmin daxilində EHM-lərin inkişafının təsiri altında bu proqramlara analogi olaraq R-in S-ə təsirini nizamlayan mexanizm və proseslər yaranır. Belə mexanizm və proseslər qismində onlar obraz və planı göstərir. Obraz - insanın özü və dünya haqqında bilikləri, plan - müəyyən məqsəd əldə etmək üçün əməliyyatların baş vermə ardıcılığının alqoritmidir. Bu quruluşda davranış - hərəkətlər seriyası, insan - hesablama məşını kimi götürülür. Planın strategiyası obrazlarla yaradılan şərtlərlə həyata keçirilən sınaq əsasında qurulur. Sınaq - əməliyyatların düzgün həyata keçirilməsini müəyyənləşdirən davranış prosesinin bütöv mənbəyidir. O halda əks-əlaqə davranışın uğurlu həyata keçirilməsinin əsas şərtinə çevrilir.

B.Skinnerin operant öyrənmə konsepsiyasında R-in möhkəmləndirilməsindən söhbət gedir. B.Skinnerin qənaətinə görə, mürəkkəb hərəkət fəallıqlara, davranış aktlarına orqanizmin uyğunlaşması fəal sınaqlar sayəsində yaranır, təsadüfi uğur isə

onun möhkəmlənməsinə gətirib çıxarır. Göründüyü kimi, neobiheviarizm bütövlükdə davranışa daxili faktorlarla mühit faktorlarının eyni dərəcəli təsirini qəbul edir. Bu yanaşmada, davranışa, həm də məqsədyönlü, seçici, bütöv hərəkətlər sistemi kimi baxılır (12).

Hazırda davranış psixologiyasında yeni cərəyanlar da yaranmışdır. Belə cərəyanlardan biri A.Banduranın və C.Rotterin sosial öyrənmə nəzəriyyələridir. A.Bandura sosial davranışın mükəmməlliyini şəxsiyyətin özünəinam hissi ilə əlaqələndirərək bu hissənin beş komponentini fərqləndirir: vəzifənin müəyyənəlməsi; dərkətmə texnikasından istifadə; əks-əlaqənin qurulması; başqalarının təcrübəsindən istifadə; stimullar. Bütün bunlar möhkəmləndirmə yolu ilə həyata keçirilir. Onun iki forması var: əsaslı özünümöhkəmləndirmə; özünümöhkəmləndirmə. Özünümöhkəmləndirmə şəxsi təcrübəyə istinad edir. A.Bandura onun üç komponentini göstərir: özünümüşahidə; özünüqiymətləndirmə; özünəcavabdehlik (13).

C.Rotterin "Sosial öyrənmə" nəzəriyyəsində əsas fikir davranış potensialından istifadənin mahiyyəti ilə bağlıdır. C.Rotterə görə, möhkəmləndirmənin dəyəri onun praktik nəticələri ilə ölçülür. O, davranış potensialının formulunu aşağıdakı

kimi göstərmişdir: **davranış potensialı = gözləmə + möhkəmləndirmənin dəyəri** (14, 423).

C.Rotter davranışı istiqamətləndirən tələbatlar sırasına tanınma statusu, müdafiə-asılılıq, dominantlıq, müstəqillik, məhəbbət və bağlılıq, fiziki komfortu daxil edir. Tələbatların əsas komponentləri: tələbatların potensialı, tələbatların dəyəri, fəaliyyətin azadlığı və minimal məqsəddir. C.Rotterin ən böyük xidmətlərindən biri də 1966-cı ildə məşhur nəzarət lokusunun ölçü şkalasını ("Şkala I-E") yaratmasıdır. "Şkala I-E" şkalası 23 cüt məcburi seçimdən ibarətdir. "Internallıq və eksternallıq şkalası" adı ilə tanınan Rotter testi şəxsiyyətin davranışının potensial imkanlarını aydınlaşdırmağa imkan verir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti.

İnformasiya texnologiyalarının inkişafı, qloballaşmanın təsiri ilə ölkələrarası mədəni əlaqələrin genişlənməsi, təhsidə, istisadiyyatda və d.

sahələrdə əməkdaşlıq mühitinin yaradılması zərurəti ilə bağlı olaraq insan davranışının yüksək səviyyədə qurulmasına diqqət daha da artmışdır. Məqalədə insan davranışının fundamental problemləri, onun müasir dövr mədəniyyəti üçün vacib olan tərəfləri, rəqabətəqabilliyin inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edən özünümöhkəmləndirmənin inkişaf etdirilməsi yolları haqqında nəzəri fikirlər ümumiləşdirilir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti.

Davranış hərəkət aktıdır. Tədqiqatda qoyulmuş məsələlər davranışda icra olunan hərəkətlərin şüurlu nizamlanmasının vacibliyini göstərir. Öz fəaliyyətini təbii qüvvələrin, tələbat, hiss və instinktlərin ixtiyarına buraxmış şəxslər üçün bu zərərli ənənə hesab olunur. Burada qoyulmuş məsələlərin davranışda nəzərə alınması məqsədə nailolmanın ən uğurlu yoludur.

Ədəbiyat:

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı: Maarif, 1989, 540 s.
2. Годфруа Ж. Что такое психология. Том 1: Пер. с франц. М.: Мир, 1992, 496 с.
3. Əmrahlı L.Ş. Eksperimental psixologiya. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2007, 326 s.
4. Уотсон Дж.Б. Психология как наука о поведении. М.: -Л.: ГИ, 1926, 381 с.
5. Выготский Л.С. Вопросы теории и истории психологии. М.: Педагогика, 1982, 488 с.
6. Необихевиоризм и его варианты: Э.Толмэн, К.Халл // <http://web-konspect.ru>.
7. И.М. Сеченов - основатель науки о поведении // <http://www.web-kursovnik.ru>
8. Гальперин П.Я. Введение в психологию: М.: Университет, 1999, 332 с. (www.pedlib.ru/)
9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. М.: Педагогика, 1982, 484с.
10. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность// <http://intelligence.su/>
11. Миллер Д., Галантер Ю., Прибрам К. Планы и структура поведения. М.: Прогресс, 1965, 238 с.
12. Научающе-бихевиоральное направление в теории личности: Б.Ф.Скиннер// Теории личности. М.-СПб: Питер, 1997, с.331-373
13. Бандура А., Роттер Дж. Социально-когнитивное направление в теории личности // Теории личности. М.- СПб: Питер, 1997, с. 373-431.
14. Роттер Дж. Локус контроля и конформность//[http://www. Psychologos.ru/](http://www.Psychologos.ru/)

ПСИХОФИЗИОЛОГИЧЕСКОЕ ОСНОВАНИЕ И КУЛЬТУРНОЕ УСЛОВИЕ ПОВЕДЕНИЯ

АБСТРАКТ

Здесь рассмотрены вопросы о истории возникновения психологии и изучение поведения. Проследили развитие основных концепций вплоть до XXI века. Увидели, что в конце этого века различные течения, противостоявшие друг другу, становятся взаимодополняющими и приходят к более широким представлениям о поведении человека. В статье объясняется, что каждый человек приобретает индивидуальность поведения в процессе физического, умственного и социального развития. И для каждого нормального человека очень важны изучения социальных взаимоотношений. Еще подчеркивается, что в настоящего время психология поведении развивается полным ходом. Продолжается накопление знаний о поведении человека. Один из таких актуальных направлений – это концепции А.Бандуры и Дж.Роттера. Цель этих направлений, привлечь внимание субъекта к различным аспектам своего поведения и помочь лучше понять, что он собой представляет и что надо, предпринять чтобы подкреплять свое поведение. Для этого разработаны различные пути: самоподкрепления, самоеффективность и др.

PSYCHOPHYSIOLOGICAL BASIS AND KULTURNOE CONDITION BEHAVIOR

ABSTRACT

It examines questions about the history of psychology and the study of behavior. Traced the development of the basic concepts up to the XXI century. Saw that at the end of this century various currents, opposing each other, are complementary and come to a broader understanding of human behavior. The article explains that everyone gets individual behavior in the physical, mental and social development. And for every normal person is very important study of social relationships. More podcherkivaetsya that currently develops behavioral psychology in full swing. Continues to accumulate knowledge about human behavior. One of these topical areas – this concept and A.Bandura Dzh.Rottera. The purpose of these directions, to draw attention to the subject of the various aspects of their behavior and help to better understand what it is and that it is necessary to undertake to reinforce their behavior. Have been developed for different ways: samopodkrepleniya, samoeffektivnost etc.

UŞAQLARIN PSIXİ İNKIŞAFINDA AİLƏNİN ROLU

Zərifə Nəsurullayeva

GDU-nun Psixologiya kafedrasının müəllimi

E-mail: Gorai16@mail.ru

Açar sözlər: *uşaqlar, psixi inkişaf, cəmiyyətin dinamik inkişafı, tərbiyənin məqsədi*

Ключевые слова: *дети, психическое развитие, динамика развития общества, цель воспитания*

Key words: *children, psychological development, family, development dynamic of society, aim of upbringing*

Qərbi psixoloji ədəbiyyatında uşağın anadan və ya digər yaxınlıqlarından ayrı düşməsinin ağır nəticələrini əks etdirən çoxsaylı materiallar mövcuddur. Hələ çox-çox əvvəllər belə bir fikir təsdiq olunmuşdu ki, uşağın erkən dövrlərdən yaxınlıqlarından ayrılması ciddi şəkildə onun gələcək taleyinə təsir göstərir. Bir çox müəlliflər bunlara sübut kimi dramatik, hətta faciəvi təsir göstərən çoxsaylı faktlar da göstərirlər» (1, s. 117).

Bir sıra psixoloqlar isə göstərirlər ki, böyüklərin, xüsusilə ananın qəy-yumluğundan məhrum olmuş uşaqlarda adətən qorxu və nevroz əlamətləri daha yüksək səviyyəyə çatır. Z.Freyd sübut edirdi ki, anasından təcrid olunmuş uşaqlarda köməkçilik, qorxu hissi yaranır və ömrü boyu bu hiss onu izləyir. A.Cersfild isə özü-

nün «Emosiyaların inkişafı» əsərində göstərir ki, ailədən kənar böyüyən uşaqların şəxsiyyəti tam inkişaf etmir, onların emosiyaları zəngin olmur. Yeniyetməlik yaşı dövründə onların ətraf aləmlə əla-qələri kəskin, zəif şəkildə qurulur. Onlar anaları ilə olmalı olan münasibəti ətrafdakı adamlardan birinin timsalında tapır. Bu baş vermədikdə onlar sonrakı yaş dövrlərinə, onun tələblərinə adaptasiya olunmaqda çətinlik çəkirlər. Bir çox xarici ölkə psixoloqları (A.Freyd, H.Sellivan, A.Adler və b.) göstərirlər ki, uşaqlarda «Mən» mahiyyəti etibarilə sosialdır. Uşaq doğulduqdan sonra onun şəxsiyyəti tədricən böyüklərin təsiri altında formalaşır. Yaxın böyüklərin mövqeyi, qiymətləndirməsi uşağın «emosional mühitini», «psixoloji mühitini» formalaşdırır və bu da uşağın özünü-

təsdiqi, özünüinkişafının əsasını qoyur.

Bu problemlə bağlı M.İ.Lisina Deyvisin tədqiqatlarına istinad edərək belə qənaətə gəlir ki, məktəbəqədər yaş dövründə uşağın ana ilə təmasda olması mühüm rol oynayır. Deyvisin tədqiqatında ətraf mühitdən tamamilə təcrid olunmuş beş və altı yaşlı qızlardan bəhs olunur. Beş yaşınadək evin damında tək yaşayan qız həmin mühitdən götürüldükdən sonra daha beş il yaşayır. Sonrakı beş ildə qız fiziki cəhətdən yaxşı inkişaf etsə də onun psixi inkişafı normal səviyyəyə qalxmır. Təxminən oxşar mühitdə yaşayan altı yaşlı qızın isə mühiti dəyişdikdən sonra inkişafı normal şəkildə gedir. Beş və altı yaşlı qızların mühitlərində yeganə, amma başlıca fərq onda idi ki, altı yaşlı qız daim lal və kar olan anasının yanında olmuşdur. Həmin mühitdən götürüldükdən və sistemli təlimə cəlb olundandan bir həftə sonra qız müəyyən səsləri tələffüz etməyi öyrəndi. İki aydan sonra bir sıra frazaları tələffüz edə bilirdi. Doqquz aydan sonra isə qız yazmağı və oxumağı öyrənmişdi. On altı aydan sonra onun aktiv söz ehtiyatı 2000 sözdən artıq idi. Halbuki tapıldıqları vaxt həm birinci, həm də ikinci qız ağıldankəm təsəvvürü yaradırdı. Birinci qızın sonrakı illərdə eyni formada təlimə cəlb olunmasına baxmayaraq psixi inkişafındakı

ləngiməni aradan qaldırmaq mümkün olmadı. İkinci qızda isə bir il yarımından sonra bütün qüsurlar islah olunmuş, fiziki, psixi inkişafı normala çatdırılmış, şəxsiyyətin formalaşmasında heç bir problem özünü göstərməmişdir. İkinci qızın belə sürətli inkişafının səbəbini psixoloqlar onun ətraf mühitdən təcrid olunmasına baxmayaraq, lal-kar olsa belə anası ilə birgə olması ilə izah edirlər.

Amerika psixoloqu D.M.Bolduin hesab edirdi ki, uşaqların yalnız idrak proseslərinin inkişafı yox, həm də emosional və mənəvi inkişafı da öyrənilməlidir. D.M.Bolduinə görə uşağın şəxsiyyətinin formalaşması təcrid olunmuş şəkildə deyil, ictimai proseslərin fonunda öyrənilməlidir. Çünki sosial mühit yalnız xarici şərait deyil, həm də uşaq şəxsiyyətinin inkişafının daxili amilidir. Burada da ailə münasibətlərinin xüsusi rolu qeyd olunur. Bolduin göstərir ki, təlim prosesində bütün şagirdlərə eyni davranış normaları, əxlaq qaydaları və biliklər öyrədilir. Fərdi fərqlər isə yalnız bu biliklərin mənimsənilməsində deyil, həm də cəmiyyətə adaptasiya olunmaqda meydana çıxır.

Bolduinin şəxsiyyətin sosializasiyası ilə bağlı fikirləri də maraqlı doğurur. O, sosializasiyanın əsasını özünüqiymətləndirmədə görür. Belə ki, yaxşı adam ona görə yaxşıdır ki,

onu ətrafdakı insanlar yaxşı kimi qiymətləndirirlər. Ətrafdakıların qiymətləndirməsi ilə özünüqiymətləndirmə birlikdə ümumi dəyərlər sistemi yaradır. Bu zaman sanki iki normalar dairəsi dar; uşağın yaşadığı ailə mühiti və geniş; onun yaşadığı ölkə, xalq, insanların dairəsi mövcud olur. Bunları isə özündə ailə tərbiyəsi, mühiti şərtləndirir. Belə ki, ailənin özü də tərbiyə, münasibətlər sisteminə istər-istəməz sosial normalara istinad edirlər.

K.Xorni isə uşağın psixi inkişafından bəhs edərkən valideynin uşağa qarşı soyuqluğu, hədsiz qəyyumluğu, ailədəki gərgin mühiti, ailədəki ayrışdırıcı, eləcə də uşağın hədsiz əzizlənməsini mənfi hal kimi dəyərləndirirdi.

Xorni mühitlə uşaq arasındakı münasibəti «köklü həyəcanlanma» adlandırır. O, bu cür həyəcanlanmanın iki növünü ayırırdı: fizioloji və psixoloji.

«Fizioloji həyəcana o, uşağın yeməyə, komforta və s. olan tələbatını aid edir. Uşaq həyatının birinci həftəsində «qorxur ki», onu vaxtında yedirtməsinlər, bələməsinlər və s. Lakin vaxt keçdikcə ana uşağı yedizdirdikcə, bələdikcə uşaqda bu qorxu ötüb keçir. Əgər uşağın bu tələbatı vaxtılı-vaxtında ödənilməsə, onda həyəcan hissi artır və nevroza çevrilir» (2, s.298).

K.Xorniyə görə psixoloji tələbatın ödənilməsi xeyli mürəkkəbdir. Çünki «Mən» obrazı ilə psixoloji tələbat arasında qarşılıqlı asılılıq var. «Mən»in özü də iki hissədən: özü haqqında biliklər və özünə münasibətdən ibarətdir. «Mən»in bu iki tərəfinin üst-üstə düşməsi isə ətrafdakı adamlardan asılıdır. Ətrafdakı adamların qiymətləndirməsi ilə real «Mən» arasında fərq olduqda uşaqda nevroz baş verir.

Freydin bir sıra davamçıları (Q. Roxel, B.Malinovski və b.) ailədaxili konfliktin ailənin strukturu, xalqın adət və ənənəsi baxımından öyrənməmişlər. Onlar ənənəvi ailələri (qəbilələri) tədqiq etmişlər. Burada Avropa ailəsindən fərqli olaraq ailələr matrilaxaldır. Uşaq ana xəttinə aid edilir. Ata ailədə yaşasa da uşağın qan qohumu sayılmır. Ata ailəni maddi cəhətdən təmin etməlidir. Lakin onun uşağı tərbiyə etmək, cəzalandırmaq hüququ yoxdur. Bütün bu funksiyaları ananın qardaşı (dayı) yerinə yetirir. Beləliklə, Trobriand ailələrində qaydalar Avropa ailələrindən tamamilə fərqlidir. Belə Z.Freydin oğul atasına rəqib kimi baxır, ondan qorxur fikri özünü doğrultmamalıdır. Çünki ata oğluna və qızına qarşı eyni münasibət bəsləyir, hər ikisinə xeyirxahcasına yanaşır. İkinci mühüm cəhət uşaqların 4–5 yaşınadək ana südü ilə qidalanması ilə bağlıdır.

Maraqlıdır ki, xüsusi olaraq Trobriandlıları öyrənən B.Malinovski həm birinci, həm də ikinci amilin təsiri ilə uşaqlarda heç bir «Edip konflikti»nin baş vermədiyini müəyyən-ləşdirir.

Buradan belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, müxtəlif mədəniyyət formaları, adət-ənənələrin təsiri nəti-cəsində insanın bioloji mahiyyətində olan xüsusiyyətləri dəyişdirmək mümkündür. Yəni Z.Freydin avropa ailəsi əsasında irəli sürdüyü konsepsiya ənənəvi ailələrdə özünü doğ-rultmur. Təbii ki, bu da psixi inkişaf və şəxsiyyətin formalaşmasında ailə-daxili münasibətlərin, ailə tərbiyə-sinin, tərbiyə prosesində milli xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasının zəruriliyini bir daha təsdiq edir.

Mədəni-tarixi şəraitin, ailə tərbi-yəsinin, ailədaxili münasibətlərin inkişafa təsirini öyrənən M.Mid göstərir ki, bütün bunlar kompleks şəkildə şəxsiyyətin strukturunu müəy-yən-ləşdirir. İstənilən cəmiyyətdə uşaq universal bioloji imkanlarla dünyaya gəlir. Məsələn, onun kö-məksizliyi, böyüklərdən asılılığı, temperament tipi və s. bura aiddir.

Lakin hər bir xalq bu ümumi olan bioloji imkanlardan fərqli şəkildə istifadə edir, onun müxtəlif sahələrini inkişaf etdirir. M.Mid göstərir ki, orta əsrlər Avropasında ailədə doğulan ilk oğlan uşağına xüsusi üstünlük

verilirdi. Bəzi qəbilələrdə qız uşağına, bəzilərdə oğlan uşağına daha çox diqqət yetirilir, əzizlənirdi. Müxtəlif xalqlarda yaş xüsusiyyətlərinə xüsusi önəm verilir. Bir çox xalqlarda uşaq ilk gənclik dövrünə qədər mükəmməl insan sayılır. Filip-pində isə əksinə, böyüklərə aid olan bir çox cəhətlər ana bətnində olan beş aylıq uşaq üçün də eyni mahiyyət kəsb edir. Hətta ana bətnindəki bu uşaq ölərsə, onu da böyükləri necə dəfn edirlərsə elə dəfn edirlər.

Adət-ənənələr, sosial mühit hətta uşağın təfəkkür tərzini, xarakterini müəyyən-ləşdirir. Samoa aborigenlərini öyrənən M.Mid uzun illər apardığı tədqiqatlar, müşahidələr nəticəsində belə qənaətə gəlir ki, onların uşaqlığı Avropalılardan əsaslı şəkildə fərqlənir və bu onların psixi inkişafına, xarakterinə, davranışına əsaslı təsir göstərir. Samoalı uşaqların 4–7 yaşlarında əsas vəzifəsi özlərindən kiçik uşaqlara qulluq etməkdir. Onlar kiçik bacı-qardaşları ilə oynayır, onları gəzdirir, davranışına nəzarət edir. Uşaq birdən-birə qəyyumluq ediləndən qəyyumluq edənə çevrilir və bu da onun şəxsiyyətinin formalaşmasına kəskin təsir göstərir. Qəyyumluq edən uşaqda şiltaqlıq yox olur, o, yeni şəraitin tələblərinə uyğunlaşır.

Valideynləri ilə bir otaqda yaşayan uşaqlar həyatın sosial normala-

rına tez alışırlar. Avropalı uşaqlardan gizlin saxlanılan qaydalarda bu uşaqlar üçün heç bir məhdudiyət qoyulmur. Bu uşaqlar əmək fəaliyyətinə tez qoşulurlar. 10–12 yaşlarında onlar demək olar ki, böyüklərin gördüyü bütün işləri görürlər. Beləliklə, onların sosial mövqeyi ilə böyüklərin sosial mövqeyi arasında heç bir fərq qalmır.

Yeniyyətməlik yaş böhranı onlarda baş vermir. Halbuki bir çox psixoloqlar bu yaş böhranının səbəblərini bioloji amillərlə şərh etməyə çalışırlar.

Yeni Qvineyada digər bir qəbilə üzərində tədqiqat aparan M. Mid uşaqların psixi inkişafına, xarakterinə, hətta temperamentinə böyüklərin necə təsir etdiyini göstərir. Bu qəbilədə insanlar bir-birinə mehriban davranır, əlbir çalışır, xeyirxah münasibətdə olurlar. Qəbilədə bütün işlər qarşılıqlı kömək və əməkdaşlıq üzərində qurulub. Bu sosial ustanovka uşaqların tərbiyəsində də bütün dolğunluğu ilə öz əksini tapır. Hələ həyatının birinci ilindən uşaq ətrafdakı yaşlıların: valideynlərin, qohumların, qonşuların qayğısı ilə böyüyür. Uşaqla mehriban davranılır, xoş ünsiyyət qurulur. Uşağı ana südündən gec (4–5 yaşlarında), həm də təcridən ayırırlar. Bu da psixanalitiklərin dediyi kimi, psixoloji travmanın qarşısını alır. Böyüklərin uşağa qarşı yeganə məhdudiyəti

onun aqressivliyinin qarşısını almaqdan ibarətdir. Dava, mübahisə və bu kimi davranışın qarşısı həmin dəqiqə alınır. Uşağın kini, qəzəbi cansız əşyalara ötürülür. Məsələn, ağacla daşı, ağacı, torpağı vurmaqla.

Digər bir qəbilədə isə uşaqlıqdan aqressivlik, güc tətbiq etmək öyrədilir. Uşağın tərbiyəsi ciddi və tələbkarlıq üzərində qurulur. Valideynlər uşağa çox az vaxt ayırır, bu zaman heç bir emosionallığa yol vermirlər. Tərbiyədə daha çox cəzalandırmadan istifadə olunur. Ona görə də bu qəbilədə münasibətlər sistemində əsasən aqressivlik, egoizm, qəddarlıq özünü göstərir.

Yuxarıda göstərilən tədqiqatların təhlili göstərir ki, uşaq və yeniyyətmələrin psixi inkişafında, şəxsiyyət kimi formalaşmasında ətraf mühitin, böyüklərin, xüsusilə ailədaxili münasibətlərin rolu əvəzsizdir. Uşağın psixi inkişafında onun mənsub olduğu xalqın həyat tərzini, milli xüsusiyyətləri, iqtisadi vəziyyəti öz təsirini göstərir. Çünki hər bir xalqın, hər bir ictimai mühitin tərbiyəyə verdiyi tələblər vardır ki, o da birbaşa və ya dolayısıyla ailə tərbiyəsində, münasibətlər sistemində öz əksini tapır. Elə cəmiyyətlər var ki, orada tərbiyə işini yaşlılar həyata keçirir. İnkişaf etmiş ölkələrdə isə bu funksiyanın yerinə yetirilməsi vaxtaşırı dəyişir, əsas təsir dairəsi yaşlılar olur.

Yaşlı nəsil tərbiyədə təbii ki, öz sözünü deyir. Lakin elmi-texniki tərəqqi, qloballaşma, millətlərarası əlaqələrin güclənməsi ailə tərbiyəsindən, qarşılıqlı münasibətlərdən də yan keçmir.

N.A.Loqinovaya göstərir ki, mikromühit makromühitdən asılıdır. Bununla belə, şəxsiyyətin inkişafına ayrılıqda götürülmüş bir və ya bir neçə amil deyil, bütövlükdə həyat tərzini və təsir edən amillərin hamısı kompleks şəkildə təsir edir. Burada həm də hər bir şəxsiyyətin fərdi xüsusiyyətləri önəmli rol oynayır (3, s. 159).

Psixoloji ədəbiyyatda psixi inkişafın digər təsnifatı da var. S.L.Rubinşteyn şəxsiyyətin özünün fəallığı ilə yanaşı ətraf mühitin, ictimai hadisələrin də vacib rol oynadığını yazır. «Həyat hadisələri insanın həyatına ciddi təsir göstərir və uzun müddət onun həyat tərzini müəyyənləşdirir» (86, s.684).

Psixoloji ədəbiyyatın təhlili onların aşağıdakı kimi ümumiləşdirilməsinə imkan verir:

1) Psixi inkişaf, onunla birlikdə hisslər və davranış insan həyatının hansısa mərhələsi ilə məhdudlaşmır, bütövlükdə həyatı boyu öz təsirini göstərir;

2) Ətraf mühit, ictimai-tarixi proseslər, sosiomədəni inkişaf səviyyəsi ümumi şəkildə hər kəsə təsir göstərməklə yanaşı fərdi xüsusiyyətlərdən də çox asılıdır.

Yəni, ümumi, hamıya eyni dərəcədə tətbiq edilə biləcək vahid formula yoxdur. Uşaqlıq, yeniyetməlik, gənclik, hətta yetkin yaşlarda inkişafı təmin edə biləcək müxtəlif formalar vardır. Çünki hər bir şəxsin ətraf mühitlə münasibəti özünəməxsus mahiyyət daşıyır və hər kəs ətraf mühitin təsirini bir cür qəbul edir, ona adekvat münasibət bildirir.

Z.Freydin konsepsiyasına görə insan xarakteri 4 yaşına qədər formalaşır. Təbii ki, psixoloqlar, o cümlədən neofreydistlərin özü bu konsepsiyanı qəbul etməmişlər. Bununla belə, aqressivlik, konflikt və s. keyfiyyətlərin məhz uşaq yaşlarındakı həyat tərzindən asılı olduğunu böyük əksəriyyət qəbul edir.

Son illərdə psixoloqlar psixi inkişafı, şəxsiyyətin formalaşmasını ailənin sosial-iqtisadi vəziyyəti baxımından araşdırırlar. Göstərilər ki, ağır şəraitdə, maddi çətinliklər içərisində yaşayan ailələrdə böyüyən uşaqların inkişafı ilə təmin olunmuş ailədə böyüyən uşaqların inkişafı arasında böyük fərq vardır.

Elmi ədəbiyyatda qarşılıqlı münasibətlərin qurulması, uşaqların tərbiyəsində valideynlərin iştirakı, rolu barədə fikirlər müxtəlifdir. V.P.Zinçenko hesab edir ki, valideynlər ailə tərbiyəsi ilə məşğul olmaqda çətinlik çəkir. Bunun üçün xüsusi tərbiyə maarifi sistemi olmalıdır. Tərbiyə

maarifini ailənin öz üzərinə götürməsi özünü doğrultmur. Valideynlər bilmir ki, bu barədə işi necə qursunlar, söhbətlər aparsınlar. Eyni zamanda onlar nəyin, nə zaman edilməsini, hansı söhbətlərin aparılmasını bilmirlər. Şəxsi təcrübə kifayət etmir, elmi ədəbiyyat isə azdır. Ədəbiyyat kifayət qədər olsa belə valideynlər bu işdə həm səriştəli deyillər, həm də ona kifayət qədər əhəmiyyət vermirlər (4, s.65).

İctimai mühitlə ailə tərbiyəsi, ailədaxili münasibətlərin qarşılıqlı təsiri ilə bağlı yuxarıda istinad etdiyimiz tədqiqatlara əsaslanıb deyə bilərik ki, ailə tərbiyəsinin xüsusiyyətləri, valideynlərin şəxsi keyfiyyətləri, tərbiyə üslubu, uşaqlara münasibəti, onların əqli inkişafında iştirakı, inkişafetdirici oyunlar, ətraf mühitin rəngarəngliyi, uşaqların özlərinin fərdi xüsusiyyətləri kompleks şəkildə onlara təsir göstərir. Bununla belə tərbiyə işində, xüsusilə psixi inkişaf və davranışın formalaşmasında mühüm yer tutan məktəbəqədər yaş dövründə valideynlərin rolu əvəzsizdir.

Psixoloqların gəldiyi qənaətdən biri də ondan ibarətdir ki, ənənəvi cəmiyyətlərdə uşaqların inkişafı, həyata münasibətləri ilə onların valideynlərinin münasibəti arasında o qədər də kəskin fərq özünü göstərmir. Çünki bu cəmiyyətlərin inkişaf

sürəti zəifdir, kəskin dəyişmələr baş vermir. Burada uşaqlar demək olar ki, yalnız valideynlərin keçdikləri yolu keçirlər. Müasir cəmiyyətlərdə də valideynlər övladlarını öz istədikləri, arzuladıqları kimi tərbiyə etməyə çalışırlar, lakin uşaqlar onların istədikləri kimi deyil, mühi tin tələbləri əsasında böyüyürlər.

Müasir dövrdə Azərbaycan cəmiyyətində gedən proseslər, qloballaşma və inkişaf etmiş dünya dövlətlərinə inteqrasiya, təhsil sistemində aparılan islahatlar uşaq və yeniyetmələrin tərbiyə modelinin təxminən aşağıdakı kimi qurulmasını tələb edir. Bu modelin təxminən mahiyyəti belədir ki, tərbiyə sistemi uşağın üzərində nəzarətə deyil, onun yanında olmağa deyil, onunla birlikdə olmağa əsaslanmalıdır. Tərbiyənin məqsədi uşaq şəxsiyyətini inkişaf etdirməyə yönəldilməlidir. Yəni tərbiyə işi də, təlim də birmənalı şəkildə şəxsiyyətyönümlü olmalıdır. Bunun üçün isə aşağıdakı vəzifələr həyata keçirilməlidir:

a) psixoloji müdafiə. Uşaq ətrafdakılara inanmalıdır. Onlar həyata sevinc mənbəyi kimi baxmalıdırlar;

b) şəxsiyyətin formalaşmasına çalışmalıdırlar;

c) uşağın fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır;

ç) bilik, bacarıq və vərdislər qazanılmasına məqsəd kimi yox, şəx-

Ədəbiyyat:

siyyətin inkişafında başlıca rol oynayan vasitə kimi baxmaq lazımdır.

Münasibət və ünsiyyət prosesində böyüklər qarşılıqlı əməkdaşlığa çalışmalıdırlar. Ailə münasibətlərində valideynlər uşaqlarla ünsiyyətə

girərkən monoloqa yox, dialoqa üstünlük verməlidirlər. Çünki dialoq hər iki tərəfi zənginləşdirir. Valideyn uşağın nə istədiyini bu prosesdə öyrənir, tərbiyə işində bunlara istinad edir.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov A.N., Əlizadə H.Ə. Pedaqogika; Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Renessans, 2000, 202 s.

2. Abbasov V. İ. İslamda uşaq tərbiyəsi // Azərbaycan məktəbi jurnalı, 2004, №2, s.46-49

3. Abbasov A.N. Məktəbliləri ailə həyatına hazırlamağın nəzəriyyəsi və təjribəsi: Ped.elm.dok.. dis.Bakı, 1995, 309 s.

4. Ağayev H.H., Hüseynov S. S.Azərbaycan uşaq mütəhərrik oyunları. Bakı: Maarif, 1989,93 s.

5. Ailə tərbiyəsi. Valideynlər üçün lüğət. Bakı: Maarif,1970, 386 s.

6. Makarenko A.S. Valideynlər üçün kitab. Bakı: 1964, 412 s.

7. Божович Л.И. Личность и её формирование в детском возрасте. М.: Просвещение, 1968, 464 с.

8. Коломинский Я.Л. Психология личных взаимоотношений в детском коллективе. Минск: Наука, 1969, 238 с.

9. Кон И.С. В поисках себя: Личность и её самосознание. М.: Политиздат, 1984, 335 с.

РОЛЬ СЕМЬИ В ПСИХИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ДЕТЕЙ

Абстракт

Автор статьи приходит к такому мнению, что в традиционных обществах между, во взглядах к жизни детей и их родителей нет существенной разницы. Так как в таких обществах развитие происходит замедленными темпами, и острая разница не чувствуется. В таких обществах дети фактически повторяют пройденный родителями путь. В современных обществах родители также стремятся воспитывать своих детей по своему желанию, согласно требованиям среды. Процессы глобализации, интеграции в мировое сообщество, происходящее в современном Азербайджанском обществе, проводимые в образовательной сфере реформы показывают, что воспитание не означает только контроль над ребенком, на присутствие рядом, а заключается в том, чтобы постоянно находиться вместе с ним. Цель воспитания заключается в развитии личности. Воспитательная работа, как и обучение, должны однозначно иметь личностное направление. В процессе построения отношений и общения родители должны стремиться к сотрудничеству. В семейных отношениях при общении с детьми, родители должны предпочитать диалог, а не монологи. Так как диалог обогащает обе стороны. Именно в ходе этого процесса родители узнают потребности своих детей и основываются на этих желаниях в деле воспитания.

**ROLE OF FAMILY IN THE PSYCHOLOGICAL
DEVELOPMENT OF CHILDREN**

ABSTRACT

In the article, the author has concluded that there isn't observed so sharp distinction in the development of children, between their attitudes toward life and their relations with parents in traditional society. As the development speed of this society is weak, and sharp changes do not exist. Here almost children pass only the way from where their parents had passed. In modern society, parents also want to bring up their children how they want and wish, but children are not like how they want, they grow up on the needs of environment. In modern period, process emerged in Azerbaijani society, globalization and integration to the developed world states, reforms implemented in educational system shows that upbringing system doesn't mean influence over child, not being around children, but it is based on being together with the children. The aim of upbringing is the direction towards the development of child's personality. So that both upbringing and education should be directed towards formation of personality. Parents should mutually try in the process of relations and communication. In family relations when parent establish communication with children, they should prefer dialogue rather than monologue. As dialogue enriches both parties. Parents learn what their children want, and during upbringing process they refer to these factors.

Məqalə GDU-nun Pedaqoji fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №01)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 14 fevral 2013 –cü ildə daxil olmuşdur

İDRAK FƏALLIĞI VƏ ONUN STRUKTURU

Yaqut Məhərrəmov

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun

Psixologiya kafedrasının müəllimi,

BDU-nun Psixologiya kafedrasının doktorantı

E-mail: ququ-85@mail.ru

Açar sözlər: *fəallıq, idrak fəallığı, daxili və xarici fəallıq, reproduktiv və yaradıcı fəallıq*

Ключевые слова: *активность, познавательная активность, внутренняя и внешняя активность, репродуктивная и творческая активность*

Key words: *activity, cognitive activity, inside and external activity, reproductive and creative activity*

Şəxsiyyətin fəallığı məsələsi cəmiyyətin inkişaf xüsusiyyətləri, insanın sosial-siyasi fəallığının yüksəlməsi, yaradıcılıq baxımından əhəmiyyətlidir. Aydın ki, cəmiyyət üçün fəal şəxsiyyət qeyri-fəal şəxsiyyətdən fərqli olaraq daha vacibdir. Fəaliyyətin istənilən növündə mütəxəssisin rolu onun fəallığının göstəricisi ilə xarakterizə olunur. Ümumilikdə fəallıq insanın əməyə, cəmiyyətə, ətraf gerçəkliyə münasibətini ifadə edir.

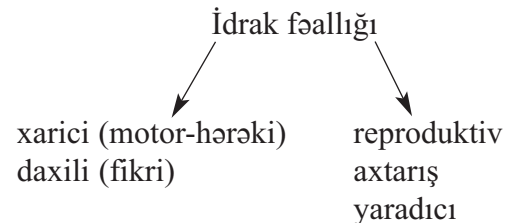
İdrak fəallığı şəxsiyyətin öyrənilən hadisə, proses, obyektlərin daxili mahiyyətinə nüfuz etməyə istiqamətlənən fəallığıdır. Bu, şəxsiyyətin problem və yaradıcı məsələlərin həllinə yönəlmiş davamlı hərəkətləri, diqqətinin mərkəzləşməsi, psixi prosesləri və yeni biliklərin axtarışı əsasında meydana çıxır.

“İdrak fəallığı fəaliyyətin prosessual, dinamik xarakterini izah edir”(1, səh. 81)

İdrak fəallığı şəxsiyyətin aşağıdakı keyfiyyətlərini xarakterizə edir:

- diqqətinin mərkəzləşməsi, gərginliyi və davamlılığı;
- şablondan və hazır olandan uzaqlaşmaq meyli;
- həvəs;
- yüksək özünütəşkil və əməyə qabillik;
- məsələnin həlli yollarının axtarışında inadkarlıq.

İdrak fəallığının strukturu aşağıdakılardan ibarətdir (2, səh 10–12):

İdrak fəallığı və onun strukturu problemini tələbələrin təlim fəaliyyəti əsasında təhlil edək.

İlk növbədə tələbələrin təlim prosesində təzahür edən idrak fəallığının strukturunda daxili (fikri) və xarici (motor-hərəkəti) fəallığı qeyd etməliyik. Xarici fəallıq müəllim tərəfindən asanlıqla müəyyən olunur və ya onun əlamətləri xaricən aydın görünür: tələbə fəaldır, fəaliyyətdədir (mühazirələrdə o zaman-zaman nəsə qeyd edir, praktik məşğələlərdə məsələləri həll edir), diqqətini mərkəzləşdirməyi bacarır, müəllimə baxır, hətta mimikası ilə reaksiya verir. Bu zaman onun daxili (fikri) fəallığı məşğələdə öyrənilən materiala deyil, təsadüfi suallara yönələ bilər. Bir çox hərəkətlərin xarici ifadəsi kifayət qədər oxşardır. Belə ki, xaricən fəal göründüyü halda tələbə mühazirədə qrup yoldaşı ilə yazışa bilər və ya başqa fənnə hazırlaşa bilər və s. Odur ki, biliklərin dərin, fəal mənimsənilməsi üçün xarici fəallıq kifayət deyil. Burada xarici fəallıqla yanaşı, daxili fəallıq da xüsusi vacibdir.

Daxili (fikri) fəallıq onunla xarakterizə olunur ki, o, xarici fəallığın əlamətlərinin olmasını təxmin edir. Bundan başqa daxili fəallığa bir sıra spesifik əlamətlər xasdır: əqli gücün, fikri əməliyyatların (təhlil, tərkib, müqayisə və s.) gərginliyi; məşğələdə öyrənilən mövzuya, yara-

nan təlim tapşırığına, problemə davamlı daxili marağın olması, əqli əməliyyatlar və diqqətin öyrənilən materialın anlaşılmasına yönəlməsi. Müəllimin mühazirəsi, təlim materialı yalnız o halda anlaşılacaq ola bilər ki, tələbə öz təhlil-tərkib fəaliyyətini, öz diqqətini onlara yönəltsin, öz qarşısına bu materialı anlamaq, mənimsəmək məqsədi qoysun, daha dəqiq desək öz daxili və xarici fəallığını uyğunlaşdırsın.

Bundan başqa tələbənin təlim fəaliyyətində fəallığın strukturunda reproduktiv və yaradıcı fəallığı da ayırırlar. Fəallığın strukturunda bu iki ayrılma tələbənin idrak fəaliyyətində davranışı, onun öyrənilən materiala münasibəti, onun fəaliyyətinin xarakteri: həvəsi, yaradıcılıq elementlərinin təzahür dərəcəsi, fəaliyyətin nəticəsi: yenilik elementlərinin olması ilə əlaqəlidir.

Tələbənin fəaliyyətinin xarakterinə əsasən reproduktiv və yaradıcı fəallığın əlamətlərini cədvəldə göstərək.

Reproduktiv fəallıq	Yaradıcı fəallıq
həvəsin olmaması	həvəsliklik
məsələləri, tapşırıqları şablona əsasən həll etmək	müstəqil axtarışın, yaradıcılıq elementlərinin olması
xarici fəallıq elementlərinin olması	daxili fəallıq elementlərinin olması

Reproduktiv fəallıq. Reproduksiya yenidənqurma, bərpa etmə, hərəkətləri təkrarlamadır. Məşğələlər və ya müstəqil işlər zamanı tələbə müəllimin göstərdiyi hərəkətləri icra edir, məsələni şablona əsasən həll edir. Bu zaman tələbədə məşğələlərə tələbat və maraq da olur. Tələbə fəal görünür. Lakin onun bütün fəaliyyəti hazır biliklərin mənimsənilməsinə, tapşırıqları pedaqoqun göstərdiyi vasitələrlə həll etməyə yönəlir. Biliklərin mənimsənilməsi prosesi fikri fəallığın zəif səviyyəsində cərəyan edir. Məsələn, göstərilən yollarla tipik məsələləri həll edir və ya seminar məşğələsində başqasının konsepti əsasında çıxış edir, suallara cavabı dərslərdən hazırlayır və dərse cavab verərkən kitab cümlələrindən istifadə edir, buraxdığı mühazirə mətnini yoldaşının dəftərindən köçürür və s. O, məqsədə nail olmağa yönəlmiş fəallıq göstərir. Onun fəallığı biliklərin xatırlanmasına, əvvəl mənimsənilmiş faktların, məsələlərin həll üsullarının istifadəsinə əsaslanır. Əgər ali təhsil müəssisəsində bütün təhsil müddətində tələbənin təlim fəaliyyəti reproduktiv fəallıq, yaddaşın inkişafı (xatırlamaq qabiliyyəti), müşahidəçilik, hazır obrazlardan istifadə bacarığı əsasında təşkil olunursa, onda ali məktəbdən yaradıcı əməyə hazır olmayan icraçı tip mütəxəssis çıxacaq.

Yaradıcı fəallıq – insanın gerçəkliyə mürəkkəb münasibəti, intellektual, iradi, emosional proseslərin birgə çıxış etdiyi xassələrin kompleksidir. Yaradıcı fəallıq tələbənin öyrənilən əşya, hadisələrin mahiyyətinə nüfuz etmək, çətinliklərin aradan qaldırılmasının yeni üsullarının tətbiqi meylidir, məsələ həllinə yenilik elementləri gətirmək qabiliyyətidir. Belə fəaliyyətdə yaradıcı şəxsiyyətin xüsusiyyətləri, yaradıcı qabiliyyətləri aydın şəkildə təzahür edir. Bu keyfiyyətlər Y.A.Ponomaryovun tədqiqatlarında 4 qrupa ayrılmışdır: 1) perseptiv: diqqətin qeyri-adi gərginliyi, yüksək təəssüratlılıq, qavrama qabiliyyəti; 2) intellektual: intuisiya, yüksək fantaziya, uydurma, öncədən görmə, biliklərin genişliyi; 3) xarakteroloji: şablondan uzaqlaşma, orijinallıq, həvəslilik, inadkarlıq, yüksək özünü-təşkil; 4) motivasiyaedici: yaradıcılıq prosesində tələbatların ödənilməsi, yaradıcı fəaliyyət meyl (3, səh 14).

Tələbənin idrak fəaliyyətində yaradıcı fəallıq onun hərəkətlərinin hadisələrin, predmetlərin xassələrinin daha dərinliyini aşkarlamağa, bəzən isə yeni lazımı maddi və mənəvi dəyərlərə yönəlməsi ilə xarakterizə olunur.

Yaradıcı fəallıq müsbət emosional vəziyyət – hadisənin, kəşfin mahiyyətinə nüfuz etməkdən xoşbəxtlik duymaq kimi hisslər doğurur.

Fəallığın struktur elementləri bir-birilə qarşılıqlı bağlıdırlar. Tələbənin təlim fəaliyyətində onlar uyğunlaşsınlar. Ali məktəbdə təlim fəaliyyətini tələbənin reproduktiv fəallığı, icraçılıq fəaliyyəti olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Burada söhbət tələbənin reproduktiv və yaradıcı fəallığının daha optimal uyğunluğundan, onun idrak fəallığının pedaqoji aspektdə məqsədyönlü şəkildə təşkilindən gedir.

Təlim prosesində tələbələr adətən obyekt, hadisə və proseslərin yalnız xarici əlaqə və xassələrini təyin edir, heç də həmişə onların daxili mahiyyətinə varmır və ya biliklərin müəllimin mühazirə materialından hazır mənimsənilir. İdrak fəallığı əsasında təşkil olunmuş təlim isə tələbənin fəaliyyətini hadisə, proses və obyektlərə hərtərəfli baxmağa, müxtəlif element və əlamətlərin daxili və xarici qarşılıqlı əlaqələrini aydınlaşdırmağa yönəldər.

İdrak fəallığının inkişafı bir sıra məsələləri tələb edir:

a) tələbələrdə maraq yaradacaq məzmunla malik material seçmək;

b) fəal axtarış fəaliyyətini (problemlər, idraki məsələlər, yaradıcı məsələlərin həlli) təşkil edən materialın ortaya qoyulmasının planını qurmaq;

c) tələbələrin fəal axtarış fəaliyyətini təşkil edən təlim və tədrisin üsul və vasitələrinin daha səmərəli

uyğunlaşması variantlarından istifadə etmək;

d) müəllimin biliklərin qazanılması, məsələ və problemlərin həlli, tapşırıqların yerinə yetirilməsinin gedişatı haqqında mütəmadi məlumat alması;

e) müəllimin tələbələrin fəal idrak tələbatını stimullaşdırmaq üçün psixopedaqoji üsullardan istifadə etməsi.

Tələbələrin idrak fəallığı müəllimin, kollektivin, dostlar qrupunun və ailə üzvlərinin təsiri ilə inkişaf edir. Üstəlik şəxsiyyətin digər xassələri kimi idrak fəallığı da həm müəllimin, həm də tələbənin özünün təbii, elmi və ictimai fəaliyyətinin birliyi əsasında formalaşır. Təcrübənin, müşahidə və eksperiment materiallarının öyrənilməsi əsasında tələbənin idrak fəallığının inkişafına şərait yaradan bir sıra didaktik məsləhətlər formalaşdırmaq olar:

1) Ali məktəbdə tədris tədqiqatına uyğun qurulmalıdır, belə ki mütəxəssis hazırlığında təlim-axtarış və elmi işin təşkili prinsipi əsas dayanmalıdır. Bu o deməkdir ki, təlim fəaliyyətində tələbəni tədqiqatçı mövqeyində qoyan hadisələrin, predmet və şərtlərin mütəqil, fəal dərkinin forma və metodlarının tətbiqini tələb edən şərtlər yaratmaq lazımdır. O, özünü yalnız müəllimin verdiyi hazır biliklərin istifadəçisi kimi yox, həm

də biliklərin elmi axtarışının iştirakçısı kimi hiss etməlidir.

2) Tələbələrdə müəyyən psixoloji və mənəvi keyfiyyətləri tərbiyə etmək; inadkarlıq, başlanılan işi sona çatdırmaq vərdişləri, qərarlılıq, müşahidəçilik, məsələlərin həlli gedişatına, vasitələrinə dəyişiklik gətirmək meyli və s.

3) Tədris tələbələrin elmi idrakın metodları ilə silahlanmasına xidmət etməlidir. Elmi tədqiqat idrakın konkret metodlarının tətbiqi olmadan mümkün deyil, eynilə tələbələr idrak fəaliyyətinin metodları ilə silahlanmadan təlim prosesində biliklərin fəal mənimsənilməsi və yaradıcı axtarış mümkün deyil. Tələbələrin adi idrak fəaliyyətində elmi idrakın metodlarının istifadəsinin təşkili vacibdir.

Bugün pedaqoji sahələrdə, xüsusən də ali məktəblərdə yalnız materialın möhkəmlənməsi və xatırlanmasını bacaran mütəxəssislərin hazırlanmasına yönəlmiş təlim tənqid olunur. Qeyd olunur ki, əsas olan gələcək mütəxəssisi təşkilatın, həyatın, əmək şərtlərinin irəli sürdüyü mürəkkəb problemləri yaradıcı həll etməyə öyrətmək, onu müstəqil təhlil etmək, əmək fəaliyyətində meydana çıxan konkret situasiyaları müqayisə etmək bacarığını formalaşdırmaqdır.

İdrak fəallığının təşkil olunması birbaşa müəllimin və tələbənin iş üsulu ilə bağlı olsa da, əsasən tələbə-

nin fəaliyyətinin xarakterindən asılıdır. Əgər müəllim elmin hazır nəticələrinin xatırlanmasını tələb edən üsullar və məşğələnin təşkilinin passiv formasını tətbiq edəcəksə, onda artıq yuxarı kurslarda da tələbə yalnız reproduktiv fəallıq səviyyəsində öyrənəcək.

Bunlarla yanaşı tələbələrin idrak fəallığının inkişafı müəllimdən onların idrak fəaliyyətinə düzgün rəhbərlik, təlimin tətbiq olunan forma, metod və vasitələrinin pedaqoji baxımdan məqsədyönlülüyünü anlamağı tələb edir. Bu problemin həlli bir neçə vacib məqamdan asılıdır. Əvvəla ali məktəbin elə didaktikası hazırlanmalıdır ki, orada tələbələrin yaradıcı fəallığının inkişafını şərtləndirən məşğələ formalarından istifadə olunsun. İkincisi, məşğələlərin daha fəal formalarının tətbiqi üçün müəllimlər təlimin daha səmərəli metod və vasitələri ilə silahlanmalıdırlar. Həm də fəal təlim fəaliyyəti üçün şərtlərin yaradılması, tələbələrin elmi axtarışı, biliklərə fəal yiyələnmənin üsul və vasitələri ilə silahlanma, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması zəruridir (1, səh. 16).

Ədəbiyyatların tədqiqi nəticəsində tələbələrin fəal idrak fəaliyyətini təmin edən aşağıdakı psixo-pedaqoji şərtlər müəyyən edilmişdir:

– təlim prosesinin formalaşdırıcı, inkişafetdirici və tərbiyəedici vəzifələrinin birliyinin təmin olunması;

– didaktikanın prinsiplərindən pedaqoji baxımdan düzgün istifadə etmək: elmilik, nəzəriyyə ilə təcrübənin əlaqəsi, fəallıq və şüurluluq; fərdi-diferensial yanaşma, problemlilik, təlimin professional istiqamətlənməsi; tələbələrin təlim fəaliyyətinin onların elmi, ictimai fəaliyyətləri ilə sıx bağlılığı məsələlərinə diqqət yetirmək;

– təlimin emosionallığını təmin etmək və məşğələlərdə xoşagələnlər iqlim yaratmaq;

– təlimin meto, üsul və vasitələrinin dinamikliyi, rəngarəngliyi, onların tələbələrin fəal tədqiqatçılıq fəaliyyətinə yönəlməsi;

– tələbələrin müstəqil işlərinin (auditoriyadan kənar) düzgün təşkili;

– bilik, bacarıq və vərdişlərin nəzarət və qiymətləndirilməsinin dövrü-lüyünü təmin etmək, səmərəliliyin artırılması;

– tələbələrin fəal təlim fəaliyyətinin psixoloji və pedaqoji motivlər sisteminin istifadə olunması.

Qeyd olunduğu kimi tələbələrin idrak fəallığının inkişafında onların təlim fəaliyyətinin təşkil formaları, tədris və öyrənmə metodları vacib rol oynayır. Lakin heç də bütün məşğələ formaları və ya metodları tələbələrin idrak fəallığını şərtləndirmir. Ona görə də təlim məşğələlərinin təşkilinin fəal formalarından istifadə olunmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Пугач Г.Б. Познавательная активность человека: Сущность, природа и социальные предпосылки. М., 1985, 125 с.

2. Проблемы развития познавательной активности студентов (под ред.Р.А.Низамов). Казан, 1980, 230 с.

3. Пономарев Я.А. Психология творчества и педагогика. М., 1976

4. Morris G. Charles. Understanding psychology/third edition, New Jersey, 1996

ПОЗНАВАТЕЛЬНАЯ АКТИВНОСТЬ И ЕЕ СТРУКТУРА

АБСТРАКТ

В статье показано, значение активной личности в обществе, было отмечено, что роль эксперта на любом виде деятельности характеризуется показателем его активности. Говоря о Выступая через понимания природы активности описано познавательной активности. Исследовалось качеств человека, которое характеризуют познавательной активности. Кроме того, в статье показана структура познавательной активности. Автор исследовал различных структурных элементов познавательной активности в процессе обучения студентов. При изучение литературы в познавательной деятельности студентов были выявлены ряда психолого-педагогических условий. В конце концов, для развитие познавательной активности студентов дано некоторых дидактических советов, и сказано что в развитии познавательной активности студентов играет важную роль формы организации их деятельности обучения и методы преподавания и изучения. Тем не менее, не все формы и методы подготовки студентов обуславливает познавательной активности студентов. И поэтому должны быть использованы активные формы обучения.

COGNITION ACTIVITY AND ITS STRUCTURE

ABSTRACT

The paper shows the value of an active person in the community, it was noted that the role of the expert in any kind of activity is characterized by the index of its activity. Speaking of Speaking through understanding the nature of the activity described in the cognitive activity. We studied the human qualities that characterize the cognitive activity. In addition , the article shows the structure of the cognitive activity. The author researched the various structural elements of cognitive activity in the learning process of students. If the study of literature in the cognitive activity of students identified a number of psychological and educational conditions. In the end, for the development of cognitive activity of students given some teaching tips, and said that in the development of cognitive activity of students is important forms of organization of learning activities and teaching methods and learning. However, not all forms and methods of preparation of students causes of cognitive activity of students. And therefore should be used active forms of learning.

Məqalə AMİ-nin Filologiya və pedaqogika fakültəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №9)

Rəyçi Ə.S.Bayramov, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 19 mart 2013-cü ildə daxil olmuşdur.

ZƏLZƏLƏNİN STRESSOGEN AMİL KİMİ İNSAN PSIXİKASINA TƏSİRİ

Nuriyyə Quliyeva

BDU-un Psixologiya

kafedrasının doktorantı

E-mail: nuriyye_quliyeva@hotmail.com

Açar sözlər: *stressogen şəraitin yaratdığı psixi zədə, psixi zədədən sonra bərpa, təbii fəlakətin psixikada təzahürləri, stressogen şəraitin insan davranışında təzahürü*

Ключевые слова: *психическая травма появившаяся вследствие стрессогенной ситуации, реабилитация после психической травмы, отражение природных бедствий в психике, отражение стрессогенной ситуации в поведении человека*

Key words: *trauma brought about by stressful situations, rehabilitation after trauma, a reflection of natural disasters in mind, the reflection of stressful situations in human behavior*

Stress gündəlik həyatımızın ayrılmaz bir hissəsidir. Gün ərzində bir və ya bir neçə dəfə stresli vəziyyətlə qarşılaşırıq. Yaş, cins, etnik qrup fərqi olmadan təhlükəli stressogen şəraitlə qarşılaşdıqda buna müəyyən reaksiya veririk. Stress yaradan şəraitin şiddəti və davamlılığı burada mühüm rol oynayır. Belə ki, əgər müəyyən mürəkkəb, ağır və gözlənilməz həyati situasiyalar stressogen şərait olub insan psixikasına və davranışına mənfi təsir göstərir. Müharibələr, təbii fəlakətlər, zəlzələlər, sel basqınları, torpaq sürüşmələri, yanğınlar, qəzalar və s. təhlükəli stressogen şərait kimi

qiymətləndirilir. Bu problem ciddi psixoloji tədqiqatın obyektidir. Ona görə də silsilə məqalələr vasitəsilə müxtəlif stressogen şəraitlərdə insanın psixi reaksiyaları, davranışı, onun ruhi sağlamlığı və s. bu kimi məsələlər araşdırılacaq. Bu məqalə tədqiqatın ilk problemi olan təbii fəlakətlər zamanı insanın davranış və psixikasının xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Təbii fəlakətlər son dövrlər aktualdır və onların insanların psixikasına təsiri məsələləri geniş izah tələb edir. Əslində müasir həyat tempi, müasir texnologiyaların inkişafı, gündəlik informasiya axınının insan-

lar tərəfindən mənimsənilməsi zərurəti, cəmiyyətdə müşahidə olunan sosial, iqtisadi və siyasi proseslər onların psixikasına keyfiyyətə yeni təsiri ilə diqqət çəkir. Nəticədə insanlarda gərginlik müşahidə olunur və müəyyən stressogen təsirlərə adekvat reaksiya vermə qabiliyyəti zəifləyir. Əgər əlavə olaraq cəmiyyətdə ekstremal vəziyyət yaradan təbii fəlakətlər baş verərsə əhalinin psixi sağlamlığında arzuolunmaz izlər qoyur. Bu hallar psixoloji stress olub müxtəlif ekstremal təsirlərə (stressorlara) cavab olaraq baş qaldıran insanın emosional hallarının və hərəkətlərinin cəmidir. Psixoloji stressin inkişafına bir çox amillər təsir edir; bunlardan stress hadisənin səciyyəsinə, insanın hadisəni şərh etməsi, insanın keçmiş təcrübəsinin təsiri, situasiya haqda məlumatlılığı, insanın fərdi və şəxsi xüsusiyyətlərini sadalamaq olar. Həmçinin stress, öz növbəsində, insanın psixi proseslərinin gedişinə də təsir edir. İnsan stress təsirinə fizioloji, emosional və davranış səviyyəsində cavab verir [1, s.50].

Stress vəziyyətində adamlar çox vaxt ətraf cisimləri belə düzgün qavramırlar, hafizələri dolaşır, diqqətlərini başqa obyektə keçirə bilmirlər, gözlənilməz qıcıqlayıcılara qeyri-adekvat reaksiyalar verirlər. Bəzən tam çəşir, məqsədyönlü hərəkət edə

bilmirlər. Bəzən isə, əksinə, stress vəziyyəti elə bil onların qüvvə və enerjisini artırır, fikri aydınlaşır, çətin məsələni tez və asanlıqla həll edir.

Psixoloji stressin növlərindən biri olan emosional stress isə təhlükəli, qorxulu, yaxud dərin inciklik şəraitində təzahür edir. Bu halda psixi proseslərin, emosional halətin cərəyanında, fəaliyyətin motivasiya sahəsində dəyişiklik baş verir. Nəticədə insanın hərəkətlərində, nitqində pozğunluq özünü büruzə verə bilər.

Buna görə də ayrı-ayrı adamlarda, eləcə də müəyyən sosial qruplarda uzun müddət davam edən stress vəziyyətinin aradan qaldırılması xüsusi psixoloji təsvir vasitələri tələb edir. Bu da respublikamızda indiki şəraitdə qaçqın və köçkünlərdə stress halətini aradan götürmək üçün psixoloji xidməti zəruri edir [2, s.166–167].

Son illər dünyada təbii fəlakətlərin artması insanları narahat edir. Təbii fəlakətlər zamanı ilk günlərdə insanlarda müşahidə oluna biləcək hallar:

- Emosional reaksiyalar: müvəqqəti şok, qorxu, qəzəb, günahkarlıq, utancaqlıq, çarəsizlik və ümitsizlik hissləri və ya emosional donuqluq halı (heç bir hiss keçirməmək)
- Zehni reaksiyalar: qərarlısızlıq, olduğu məkanı, saatı, günü bilmə-

mək, diqqətin azalması, yayınması, diqqəti bir məsələ üzərində mərkəzləşdirməkdə çətinlik, yaddaşın itirilməsi, arzu olunmayan xatirələrin xatırlanması, özünü günahlandırma

- Fiziki reaksiyalar: gərginlik, yorğunluq, yuxu problemi, fiziki ağrı, ürək döyüntülərinin artması, iştah azalması və ya artması, ürək bulanma, ani diksinmə, narahatlıq, cinsi istəyin azalması

- İctimai reaksiyalar: iş, məktəb, dostluq və ailə həyatında yaşanan problemlər; narahatlıq, inamsızlıq, insanlardan uzaqlaşma, özünü təcrid olunmuş kimi hiss etmə, münasibətlərdə soyuqluq, həddindən artıq mühakimə edici olmaq, münaqişəyə meyillilik, hər şeyi nəzarət altında saxlamaq istəyi (3).

Təbii fəlakət yaşamış bir çox insan yuxarıda sadalanan stress reaksiyaları ilə qarşılaşır və qısa müddət ərzində bunların əksəriyyətindən xilas olub daha da güclənə bilər. Amma bəzilərində travma sonrası stress (posttravmatik stress) pozuntusu, həyəcan pozuntuları və depressiya əlamətləri meydana çıxır. Belə stress keçirən şəxslərdə qorxu, həyəcan, əsassız təqib qorxuları, qəzəb tutmaları müşayiət olunan aqressivlik, depressiya təzahür edir. Onları müxtəlif dəhşətli yuxular təqib edir. Bəzən onlar özlərinə qəsd etmək istəyirlər, bəzən isə sağ qaldıqlarına

görə özlərini günahlandırırırlar. Onlar tək qalmağa çalışırlar, yaşanılmış hadisələri xatırladan hər şeydən qaçırırlar. Həmin insanları baş vermiş hadisələrlə bağlı xatirələr, qorxular, bu cür yuxular rahat buraxmır. Hər hansı səsin kiminsə tərəfindən deyilən təsadüfi sözün təsiri ilə hadisə ilə bağlı assosiasiyalar yaranır. Bunun nəticəsində də qeyri-adekvat reaksiya, affektiv əsəb tutmaları təsadüf edilir. Ətrafdakı insanlara konfliktli münasibətlər yarana bilər. Belə insanlar tərəfindən yaşanılmış çox güclü depressiya onun özünə qəsd ilə nəticələnə bilər. Bunu qarşısını almaq mühüm məsələdir (4, s.11).

Zədədən sonrakı stressin pozuntularının əlamətləri aşağıdakı kimidir:

1. Son dərəcə sayıqlılıq və həyəcan (təşviş)
2. Hafizənin pozulması
3. Yuxunun pozulması
4. Günah hissinin olması
5. Sarsıdıcı hadisəni yada salan hərəkətlərdən çəkinmə
6. Sarsıdıcı hadisəyə bənzəyən ya onun işarəsi olan hər bir hərəkətin təsiri nəticəsində pozuntuların güclənməsi
7. Əl çəkməyən həyəcan, təşviş törədən sürətlər
8. "Donmuş hal"

Zəlzələ kimi gözlənilməz, bizə zərər verə biləcək bir hadisə ilə rastlaşdığımız zaman qorxmaq verdiy-

imiz təbii bir reaksiyadır. Qorxu bütün insanların yaşadığı bir hissdır. Bizə zərər verəcək bir hal ilə qarşılaşdığımız zaman beynimiz və sinir sistemimiz bizi bu təhlükəyə qarşı hazırlayır.

Məsələn, xəyali olaraq hər hansı bir avtomobilin sürətlə bizə tərəf gəldiyini düşündükdə bir anlıq özümüzü gərginləşdirir və ya geri çəkilir. Bunu edə bilməyimiz üçün bədənimizdə ifraz olunan bəzi hormonlar əzələlərimizə daha çox qan getməsinə təmin edir və beləcə çox tez hərəkət edirik. Bu da təhlükəli vəziyyətlərdən qaçmağımızı təmin edir. Zəlzələ vaxtı bütün bunlar sürətlə baş verdiyi və qarışıqlıq olduğu üçün bunun fərqinə varmırıq. Bütün bunlar bizdən asılı olmadan və qeyri-ixtiyari olaraq baş verir. Çünki belə vəziyyətlərdə bədənimiz avtomatik olaraq hərəkət edir.

Bizi qorxudan hallarda bədənimizin verdiyi bir başqa təbii reaksiya da donub qalmaqdır. Bu zaman insan bütün olanlar qarşısında donuq bir vəziyyətdə hərəkətsiz olaraq qalır (5).

Deyilənləri ümumiləşdirərək zəlzələ zamanı verilən reaksiyaları 3 dövrə bölə bilərik:

1. Şok dövrü. Bu dövrdə zərərçəkmiş şəxs psixoloji olaraq şokdadır. Məqsədsiz olaraq gəzir və yaralanmanın fərqində deyil. Özünə və digər qəza qurbanlarına kömək etməyə cəhd göstərmir. Tarix, yer,

zaman anlayışları qarışır, şüur itir. Zəlzələnin təsirindən yemək yeməyən, donuq vəziyyət almış insanlar buna nümunə ola bilər.

Şok reaksiyası bədənin psixoloji müdafiə olunma mexanizmidir. Bu hal 1–2 gün davam edə bilər. Bəzi şəxslərdə panika, təlaş və təhlükəli davranışlar müşahidə olunur. “Mən” mərkəzli meyllərin güclü olduğu şəxslərdə bir neçə dəqiqə gecikmənin gec ola biləcəyinə və qaçarsa xilas olacağına inandığından təhlükə anı ilə qarşılaşdıqda riskli davranır. Özünü 2-ci, 3-cü mərtəbədən atıb zədə alan və ya ölən insanlarda bu cür reaksiyalara rast gəlinir.

2. Passivləşmə dövrü. Bu dövrdə zərərçəkən şəxs təlqinə açıq və meylli haldadır. Kömək etməyə gələnlərin tövsiyyələrini dinləyir, etməyə çalışır, lakin sadə işləri belə edə bilməkdə bacarıqsız vəziyyətdə olur. Zərərçəkən sanki uşaqlığının passiv və asılı illərinə geri döner.

3. Bərpa dövrü. Bu mərhələdə narahatlıq halı yüksəkdir. Zərərçəkən şəxs təlaşlı və həyəcanlıdır. Hadisəni düşüncələrində və yuxularında tez-tez yaşayır, diksinir və narahat olur. Yuxunun dərinliyi pozulur, oyanmaqda çətinlik çəkir, qarışıq yuxular görür. Hadisə ilə əlaqəli diqqət artır, lakin digər mövzularla bağlı diqqət azalır. Zəlzələdən təsirlənən şəxs hadisələri şişirtməyə meylli olur, davamlı olaraq zəlzələdən

danışır, xilasetmə əməliyyatının qeyri-kafiliyindən şikayət edir. Bu müddətdə əsəb, aqressivlik, düşmənçilik hissləri özünü göstərir. Bu dövr sağlam insanlarda bir neçə gün sonra keçib gedir (6).

Xüsusilə təbii fəlakətlər sonrası zərər çəkən insanların təxminən 10-15%-i hadisədən çox qısa müddət sonra özünü toplaya, hadisələrin təsiri ilə mübarizə apara bilir və hətta “lider” rolunu da oynayır. Təxminən zərər çəkənlərin 70%-i hadisədən təsirlənir və “stress reaksiyaları” göstərir. Bu qrupa daxil olan şəxslərə ediləcək hər cür dəstək və xüsusilə psixososial dəstək işləri çox əhəmiyyətlidir. İnsanların vermiş olduqları “stress reaksiyaları”nın uzunmüddətli və ya qısamüddətli olması onlara verilən dəstəklə birbaşa əlaqəlidir. Yerdə qalan 10–15% insan isə travmatik hadisələrin uzun müddət təsirində qalır.

Hər nə qədər fəlakətlərə məruz qalanların əksəriyyəti bu hadisə qarşısında yüngül səviyyəli stress reaksiyaları versələr də hər 3 insandan biri “Travma Sonrası Stress Pozuntusu”na işarə edəcək bir sıra daha ağır stress reaksiyaları verə bilər. Ağır stress reaksiyaları bunlardır:

- Dissosiasiya-özünü realdan uzaq və ya bədəninin kənarında hiss etmə, müəyyən dövrü xatırlamaq istəyəndə başın tamamilə boş olması və heç bir şey xatırlaya bilməmək.

- Yenidən yaşama (re-experiencing)- dəhşət verici xatirələri yenidən yaşayırmış kimi hiss etmə

- Narahat edən xatirələrdən uzaqlaşma bilmək üçün daha əvvəl etmədiyi davranışları nümayiş etdirmək. Məsələn, evdən çıxmaq, dostlarla ünsiyyətdən qaçmaq və s.

- Narkotik və spirtli içkilərdən istifadə

- Həddindən artıq qıcıqlanma halı (hyperarousal)-panik ataklar, aqressivlik, gərginlik, narahatlıq

- Təşviş pozuntusu-gündəlik fəaliyyəti dayandıracaq qədər narahatlıq halı, həddindən artıq çarəsizlik hissi, düşüncə və davranışlarda obsessiyalar

- Ağır depressiya-ümidin, dəyərlilik hissənin, motivasiya və ya həyatın mənasının tamamilə itirilməsi.

- Psixotik əlamətlər: hallüsinasiya, sanrı (delision), qeyri-adi düşüncə və obrazlar (7).

Stressogen şəraitdə insan orqanizmində aşağıdakı dəyişikliklər müşahidə olunur:

- Yığılmış yağ və şəkər qana qarışır

- Tənəffüs sürətlənir

- Qanda eritrositlər artır

- Ürək döyüntüləri çoxalır və qan təzyiqi yüksəlir

- Qan laxtalanma mexanizmi hərəkətə keçir

- Əzələ gərginliyi artır

- Həzm yavaşlayır və ya dayanır

- Göz bəbəkləri böyüyür
- Bütün duyğular aktivləşir
- Hipofiz vəzi xəbərdar edilir.

Stressorlara qarşı reaksiya həm də “Ümumi Uyğunlaşma Sindromu” (General Adaptation Syndrome) adlandırılır.

Hans Selye tərəfindən 1977-ci ildə ümumi uyğunlaşma əlamətinin 3 mərhələsi ayırd edildi:

1. Həyəcan reaksiyası
2. Mübarizə dövrü
3. Yorğunluq dövrü.

I. Həyəcan reaksiyası. Bu reaksiya insanın və ya heyvanın xarici qıcıqlandırıcını stress olaraq qəbul etdiyi vəziyyətdir. Orqanizm bu mərhələdə şoka və ya şokla mübarizəyə (countershock) girir. Şok müddətində bədən temperaturu və qan təzyiqi düşür, ürək sanki dayanacaq kimi olur. Bunun dərhal ardından şokla mübarizə dövrü gəlir. Orqanizm bu vəziyyətlə mübarizə aparmaq üçün aktiv fizioloji cəhdlər göstərir. Yuxarıda sadaladığımız avtonom fəaliyyət meydana çıxır. Məqsəd mübarizə apararaq və ya uzaqlaşaraq orqanizmi qorumaqdır.

II. Mübarizə dövrü. Bədənin müqaviməti normaldan daha yüksək olur. Bədən qarşısına çıxan bu stress yaradan vəziyyətə qarşı müqavimətini artırır. Bu vəziyyətdən uzaqlaşmaq və ya ona uyğunlaşmaq məcburiyyətində qaldığından digər stres-

sorlara qarşı müqaviməti zəifləyir. Məsələn, bədən qəbul etdiyi bir toksinə qarşı müqavimət göstərmə dövründədirsə, onun soyuqdəyməyə qarşı müqaviməti aşağı səviyyədə olur. Məsələn, QİÇS’li insanların adətən bəsit bir soyuqdəymədən xilas ola bilməyərək öldükləri məlum faktlardandır. Əgər müqavimət dövrü müvəffəqiyyətli tamamlanarsa, bədən normal vəziyyətinə qaydır, əks təqdirdə bədən qüvvətdən düşür.

III. Yorğunluq dövrü. Stress yarıdan hadisə çox ciddi və uzun müddət təkrarən həyəcan dövrü reaksiyaları meydana çıxmağa bilər. Hər canlının adaptasiya bacarığı ilə enerjisi fərqlidir və məhduddur. Yuxu və dincəlmə bədəndə enerjini bərpa edir, amma davam edən və müqavimət göstərilə bilməyən stresslər nəticəsində müvazinət pozulur, adaptasiya enerjisi tükənir. Bütün bunlardan sonra tükənmə və yorğunluq özünü göstərir. Artıq yenidən bərpası mümkün olmayan izlər orqanizmdə özünə yer edir. Bu, xəstəliklərə yaxalanmağın ən uyğun dövrüdür (8, s.25-26).

Zəlzələ fəlakətindən yalnız yetkinlər deyil uşaqlar da ciddi təsirlənir. Uşaqlar da yetkinlər kimi zəlzələdən qorxur. Üstəlik, uşaqlar onları qoruyan və tamamilə inandıqları valideynlərinin və digər yetkinlərin bu hadisə qarşısında çarəsiz qalmasından narahatlıq duyurlar.

• Məktəbəqədər yaşlı uşaq bu fəlakətin ana-atasının təsdiqləmədiyi bir düşüncəsi və ya davranışı səbəbiylə baş verdiyini güman edir.

• Məktəbli uşaqlar isə təbii hadisələri anlaya bilirlər. Lakin belə böyük bir fəlakəti daha əvvəl etdikləri xoşagəlməz davranışa görə onlara verilən bir cəza olaraq qəbul edə bilirlər.

• Yeni yetmələrin zəlzələ anlayışı yetkinlərin düşüncələrinə olduqca yaxındır. Lakin bu fəlakətin onların başına gəlməsindən qəzəb hissi keçirirlər.

Uşaqların zəlzələ fəlakəti qarşısında reaksiyaları bir-birindən fərqli ola bilər. Bəzi uşaqlar zəlzələnin dərhal sonrasından bəzi davranış dəyişiklikləri göstərdiyi halda, digər qrup uşaqlar günlər və həftələr, hətta aylarla heç bir şey olmamış kimi davranıb daha sonra problemləli davranışlar göstərə bilirlər.

Uşaqların zəlzələdən təsirlənmə dərəcəsini bir sıra amillər müəyyən edir. Bunlar aşağıdakılardır:

• Ailənin reaksiyası. Uşaq zəlzələdən birbaşa təsirlənməsə belə ailəsinin zəlzələ qarşısındakı reaksiyası və qorxularından çox təsirlənə bilər. Uşağın zəlzələ qarşısında çarəsiz qalan ailəsinə etibarını sarsıla bilər. Ailəsinin fəlakət qarşısındakı qorxu və qayğısından ən çox da məktəbəqədər yaş qrupundakı uşaqlar təsirlənir.

• Zərərin dərəcəsi. Uşağın zəlzələdə şahid olduğu ya da aldığı zərər və itki nə qədər böyükdürsə təsirlənmə dərəcəsi də bir o qədər çox olacaq. Xüsusilə, ailədən bir və ya daha çox insanın öldüyü, ağır yaralandığı, uşağın özünün yaralandığı, evinin və məktəbinin yararsız vəziyyətdə olduğunu gördüyü hallarda uşaq bu fəlakətlə mübarizə aparmaqda çətinlik çəkir.

• Yaş/Cins. Uşaqların zehni yetkinlərininkindən daha elastik və dəyişməyə daha uyğun olduğu üçün uşaqlar həm müsbət, həm də mənfi təsirlərə daha açıqdırlar. Bu səbəbdən fəlakət zamanı baş verən hadisələrdən təsirlənmə ehtimalları daha yüksəkdir. Cins baxımından qız uşaqlarında səssizlik, sakit olma, qapanıqlıq, oğlan uşaqlarında isə hiperaktiv davranışlar (olduğu yerdə dura bilməmək, davamlı olaraq hərəkət etmə) daha çox müşahidə olunur.

• Daha əvvəl yaşanmış hadisələr. Zəlzələdən əvvəl stressli həyatları olan uşaqlar bu fəlakətdən daha çox təsirlənə bilirlər. Məsələn, şiddətə məruz qalmış, ana-atası boşanmış, ailədaxili münaqişənin şahidi olmuş və ya ailəsində ciddi sağlamlıq problemi yaşayan uşaqlar bu kimi fəlakətlərdən daha çox təsirlənirlər. Ancaq yaşca böyük olub əvvəlki illərdə stressli vəziyyətlər yaşamış və bununla mübarizəyə müvəffəq olmuş uşaqların zəlzələ fəlakətinin

yaratdığı təsirlərindən də digər uşaqlara nisbətən daha tez çıxması mümkündür.

- İqtisadi amillər. Ailənin gəlir mənbələrinin məhdudlaşdığı və ya tamamilə olmadığı, ehtiyaclarının qarşılınmasının axsaddığı hallarda uşaq daha çox təsirlənir.

- Sosial dəstək. Ana-atanın uşağına olan maraq və dəstəyinin azalması, uşağın yoldaşları və qonşuları ilə əlaqədə olduğu ictimai mühitin pozulması da uşağın düzəlməsini gecikdirir.

Zəlzələnin uşaqlar üzərindəki ümumi təsirləri aşağıdakı kimi təzahür edə bilər:

- Zəlzələnin təkrarlanacağından və ya bu fəlakəti xatırladan şeylərdən (məsələn, təcili yardım, əsgər, xilasedici, toz qoxusu, duman kimi) qorxa bilər

- Ani səslərdən və səs-küydən qorxa bilər

- Zəlzələdən sonrakı həyatı haqqında narahat ola bilər

- Daha tez incinə, ağlaya bilər

- Əvvəlcə səssiz olan bir uşaq zəlzələdən sonra aqressiv və ya şən bir uşaq isə əksinə utancaq və ürkək ola bilər

- Diqqətini toplamaqda çətinlik çəkə bilər

- Tək otaqda yatmaqdan qorxduğu üçün ana atası və ya digər bir adamla birlikdə yatmaq istəyə bilər

- Yuxuya getmədə çətinlik çəkə bilər

- Məktəbə və ya baxçaya getmək istəməyə bilər

- Barmaq əmmək, altını islatma kimi daha kiçik yaşlarda göstərdiyi davranışları təkrar sərgiləməyə başlaya bilər

- İştahı kəsilə bilər

- Mədə bulanması, qarın ağrısı, baş ağrısı, qusma kimi fiziki reaksiyalar göstərə bilər

- Danışmaqda çətinlik çəkə bilər

- Kiçik uşaqlar gün ərzində dəfələrlə zəlzələ ilə əlaqədar oyunlar oynaya bilər

- Yetkinlərin əhəmiyyətsiz gördüyü bir obyekt uşaq üçün çox əhəmiyyətli ola bilər. Məsələn, sevilən bir oyuncağını ya da yastığını itirmə uşağı çox narahat edə bilər (9).

Sadalanın bir çox xüsusiyyətin təzahür etməsi uşağın zəlzələ təbii fəlakətindən aldığı izlərin dərinliyini göstərir.

Ədəbiyyat:

1. Гуренкова Т.Н., Елисеева И.Н. и др. Психология экстремальных ситуаций для спасателей и пожарных. М.: Смысл, 2007, 319 с.
2. Ваграмов Ə.С., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya Bakı: 2002, 540 s.
3. www.forumpaylas.net/felsefe-psikoloji
4. Qaragözov R.R., Qədirova R.H. Psixoloji stress özünü və uşağını xilas et! Bakı, Elm, 1997, 230 s.
5. www.aligurtuna.com
6. www.iibf.deu.edu.tr
7. www.indatc
8. Prof. Dr. Zuhul Baltaş, Prof. Dr. Acar Baltaş Stres ve başaçıkma yolları, Ankara, 330 s.
9. <http://www.psikoloji.com.tr>

ВЛИЯНИЕ СТРЕССОГЕННОЙ СИТУАЦИИ НА ЧЕЛОВЕЧЕСКУЮ ПСИХИКУ ЗЕМЛЕТРЯСЕНИЕ КАК СТРЕССОГЕННАЯ СИТУАЦИЯ

АБСТРАКТ

В статье рассматривается землетрясение как стрессогенная ситуация и исследуется ее влияние на человеческую психику и поведение.

Автор, наряду с рассмотрением общепсихологической характеристики землетрясения как стрессогенной ситуации, которая не теряет своей актуальности и в последнее время волнует людей, также анализирует ее влияние на человеческую психику, ответные реакции человека, физиологические изменения, происходящие в организме.

В статье дана общая характеристика стрессовых расстройств возникающих вследствие травм являющихся результатом землетрясения и перечислены их признаки.

Автор также изучила вопросы влияния землетрясения на детскую психику. В статье освещены реакции на землетрясение как природное бедствие, по возрастным группам. Затем автор отметила соотношение особенностей ряда факторов – реакции семьи, степени ущерба, наличия в прошлом ситуаций способствующих возникновению психических травм, экономической ситуации, социальной поддержки, возраста, пола на степень воздействия землетрясения.

В статье автор перечислила признаки тяжелого стресса которые могут возникнуть у детей и взрослых, а также отметила след, который оставляет землетрясение на человеческой психике.

THE INFLUENCE OF STRESSFUL SITUATION ON HUMAN PSYCHE EARTHQUAKE AS STRESSFUL SITUATION

Abstract

The earthquake is considering as stressful situation and its impact on the human mind and behavior is researching in the article.

The author, together with consideration of general psychological characteristics of the earthquake as stressful situation, which does not lose its relevance and excites people in the recent time, and also analyzes their impact on the human psyche, human responses and physiological changes in the body.

A general description of the stress disorders arising from injuries resulting from the earthquake and a list of their symptoms are given in the article.

The author also examined the impact of the earthquake on the child's psyche. The response to the earthquake as a natural disaster, by age group, is highlighted in the article. The author then noted ratio of peculiarities of several factors - the reaction of the family, the extent of damage, or prior experiences contribute to the emergence of mental trauma, economic situation, social support, age and gender on the impact of the earthquake.

The article listed signs of stress that can occur in children and adults, and also noted a trail that leaves the earthquake on the human psyche.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №01)
Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 25 aprel 2013-cü ildə daxil olmuşdur

**MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARDA
“MƏN – OBRAZI”NIN FORMALAŞMASINDA
YAŞIDLARIN QARŞILIQLI TƏSİRİ**

Gülnarə Əlixanova

*BPKIYİ-nin Psixologiya və ictimai
elmlər kafedrasının baş müəllimi,
ARTPI-nin doktorantı
E-mail: gülnare.alixanova @mail.ru*

***Açar sözlər:** qarşılıqlı münasibətlər, ünsiyyət, həmyaşıdlar, mənəvi inkişaf, qarşılıqlı təsir, açıq söhbət.*

***Ключевые слова:** межличностное отношение, общение, сверстники, моральное развитие, взаимодействие, открытый разговор.*

***Key words:** interpersonal relation, intercourse, coevals, moral development, cross-coupling, opened talk.*

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi inkişafında, şəxsiyyət kimi formalaşmasında onların yaşidləri ilə qarşılıqlı münasibətləri mühüm rol oynayır. “Mən – obrazı”nın formalaşmasında onların görüşdükləri şəxslərlə ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətin də çox böyük əhəmiyyəti vardır. Uşaqların ünsiyyəti və qarşılıqlı münasibətləri bir – biri ilə sıx əlaqədar olduğuna görə onların hər ikisinin araşdırılması çox vacibdir.

Məktəbəqədər yaş dövründə uşaqların ünsiyyəti situativlikdən azad olub, idraki məzmun kəsb etməyə başlayır. 4–5 yaşlı uşaqların ünsiyyət fəaliyyətində idrak motivləri, yaşlıların tərifinə tələbat hissi güclənir, şəxsi ünsiyyət motivləri yaranır.

Uşaqların ünsiyyətində verbal imkanlar genişlənir, onun əsas vasitəsi olan nitqin inkişafı, söz artımı sürətlə artmağa davam edir. Bu, uşağa yaşlılar və yaşidləri ilə fəal nitqli ünsiyyətə qoşulmaq imkanı verir. 2–4 yaşlı uşaqların ünsiyyəti praktik – emosional qarşılıqlı münasibətlər müstəvisində qurulduğu halda, 4–6 yaşlı uşaqlarda yaşidləri ilə situativ – işgüzar əməkdaşlığa tələbat güclənir. Ünsiyyətin məzmunu uşaqların birgə oyun fəaliyyətinin xarakterindən asılı olur, həmyaşıda tələbat hissi və onu tanımaq motivləri güclənir.

Məktəbəqədər uşaq kollektivində differensasiya prosesi güclənir: bəzi uşaqlar fəallaşır; başqaları isə təcrid olunur və ya qəbul olunmur. Uşağının həmyaşıdları arasında mövqə-

yinə bir çox amillər, başlıca olaraq yaşlılarının dərdinə şərik olmaq hissi, onlara kömək etmək istəyi əsas yer tutur. A.V. Zapanov görə, oyun prosesində uşaqlar gerçəkliyin oyun modelini yaratmaqla öz aralarında sərbəst qarşılıqlı münasibətlər və birgə fəaliyyət əsasında birləşmiş olurlar.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların şəxsiyyətyönümün inkişafında diqqətə cəlb edən xüsusiyyətlər sırasında rol – cins və iradi davranış formaları əhəmiyyətli yer tutur. Uşaqlarda iradənin inkişafı onlarda motivləşmə sahəsinin, uşağın formalaşma yolunda olan şəxsiyyətinin istiqaməti ilə sıx bağlıdır. İradənin ilkin keyfiyyətlərinin formalaşması zəminində onlarda tədricən davranışın ixtiyari formaları, motivlərin ilk qarşılıqlı tabeliliyi yaranır [1; s. 149].

Həmyaşlılarla ünsiyyət uşağın inkişafına mühüm təsir göstərir, məktəbəqədər yaşlı uşaqların psixi sağlamlığı, yaradıcı potensialının inkişafı ünsiyyətin rəvanlığından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. B.Q. Ananyev hələ 30-cu illərdə uşağın yaşlıları ilə ünsiyyəti probleminə xüsusi əhəmiyyət verərək yazırdı: “Uşağın inkişafının müəyyən mərhələsində onun özünüqiymətləndirilməsi; yoldaşlarının qiymətləndirməsi və ona verdikləri qiymətlərindən asılıdır” [2; səh. 35]

Məktəbəqədər uşaqların yaşlıları ilə ünsiyyətinin və qarşılıqlı təsirin

onlarda “Mən”- obrazının formalaşmasına təsirini tətqiq edərkən uşağın bu münasibətlərdən kənarında nəyi itirdiyini, yaşlıları ilə ünsiyyətdə və qarşılıqlı münasibətdə nəyi qazandığını, onları bu ünsiyyətə və qarşılıqlı təsire cəlb edən nə olduğunu müəyyənləşdirmək mümkündür.

Yaşlılarla ünsiyyət və qarşılıqlı təsir (ilkin ünsiyyət) uşağın həyatında çox əhəmiyyətlidir. Uşağa yalnız böyüklərlə qurulan qarşılıqlı münasibətlər kifayət etmir. Erkən uşaqlıq dövründən başlayaraq yaşlılarla ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətə tələbat əhəmiyyətli dərəcədə artır. N.A. Mençinskaya qeyd edir: “valideynlər başa düşməlidirlər ki, böyüklərlə ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlər heç vaxt uşaqlarla ünsiyyəti və qarşılıqlı münasibəti əvəz edə bilməz. Uşağı bundan məhrum etməklə biz onun şəxsiyyətinin inkişafı prosesini ləngidirik [3; s.157]

Uşağın yaşlıları ilə ünsiyyəti və birgə qarşılıqlı fəaliyyəti onlara müəyyən əməlləri qəbul etməyə və ya rədd etməyə, başqa uşaqların hərəkətlərini qiymətləndirməyə, öz fəaliyyətlərini başqa adamların fəaliyyəti ilə uyğunlaşdırmağa, ən nəhayət uşaqda “Mən”- obrazının düzgün formalaşmasına şərait yaradır. Eyni zamanda, yaşlılarla ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlər zamanı yaranan dostluq uşağın özünüqiymətləndir-

məsinin inkişafı üçün optimal imkanlar açır.

D.Q.Midə görə, uşaq başqa adamlarla qarşılıqlı münasibət və ünsiyyət nəticəsində özünü tədricən sosial obyekt kimi dərk etməyə başlayır. Uşaq oyun prosesində oyun qaydalarını mənimsəyir, ona əməl edir. Beləliklə də, sosial mühitin təsiri altında onda “Mən” ideyası yaranır. Yaşadlarla ünsiyyət və qarşılıqlı təsir zamanı isə uşaq özü ilə bərabər insanlarla təmasda olmaq, onlarla bərabərhüquqlu münasibət yaratmaq imkanı əldə edir. Tədqiqatçıların ümumi qənaətinə görə bu cür ünsiyyət və qarşılıqlı təsir dairəsi uşağa sosial mühitin qapalılığını və onunla bağlı olan eqosentrizmi aradan götürməyə kömək edir. Uşağın yaşadları ilə ünsiyyəti zamanı qarşılıqlı təsiri onun şəxsiyyətinin formalaşmasında daha böyük rol oynayır. A.Bandura müəyyənləşdirmişdir ki, uşaqlar bir qayda olaraq, əvvəlcə böyükləri, sonra müvəffəqiyyət qazanan yaşadlarını təqlid edirlər. Uşaqlar hətta onların gözləri qarşısında uğursuzluğa düşərək olan yaşadlarını da təqlid edirlər.

Müşahidələr göstərir ki, yaşadları ilə qarşılıqlı münasibətdə uşaq çox vaxt alturist davranış nümayiş etdirir, onların qeydinə qalır, lazım gəldikdə yoldaşlarına təmənnəsiz yardım edirlər. Eyni zamanda yaşadına

qarşı aqressiv və tələbkar ola bilərlər.

E.V.Subbotskiyə görə, uşaqlarda həmyaşda qarşı tənqidi münasibət daha asan və sürətlə formalaşır. Onlar yaşadının səhvlərini daha tez görürlər. Q.A. Sukerman isə göstərmişdir ki, yaşadları ilə ünsiyyət və qarşılıqlı münasibət zamanı uşaqlarda öz fikirlərinə, sözlərinə, hərəkətlərinə tənqidi münasibətin formalaşmasına, onların başqalarının fikirlərindən, arzularından asılı olmamasına səbəb olur, “yaşadının yaxın inkişaf zonasını” yaradır. V.S.Muxina isə uşağın yaşadları ilə ünsiyyəti və qarşılıqlı münasibətini “Mən – obrazı”nın formalaşmasına qarşılıqlı təsirini qeyd edərək göstərir ki, məktəbəqədər yaş dövründə uşaqda ilk dəfə olaraq ictimai rəylə razılaşmaq və konforizm xüsusiyyətləri yaranır. Uşaqlar, hətta bu onların şəxsi təəssüratının və fikirlərinin əksinə olsa belə, yaşadlarının fikirləri ilə razılaşmağa, çoxluğa tabe olmağa başlayırlar.

Yaşadlarının mühitində uşaqların, əsasən də liderlərə cavab verməyi və s. şeyləri öyrənirlər. Hətta bir qədər böyük uşaqlara da dostluğun emosional – şəxsi tərəfləri onlara yaxşı təsir göstərərək, çətinliklərin və problemlərin öhdəsindən gəlməyə imkan yaradır. Nəticədə uşaq öz tərəddüdləri və həyəcanlarını yaşad-

ları ilə bölüşərkən onların da qarşısına belə problemlərin çıxdığını müəyyənləşdirərək sakitləşir.

Psixoloji ədəbiyyatdan məlumdur ki, yaşlılarla ünsiyyət və qarşılıqlı münasibət uşağın yaşıdları ilə ünsiyyətinin və qarşılıqlı münasibətinin xüsusiyyətlərini də müəyyənləşdirir. O, eyni zamanda həmyaşlıqlarla ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlərin yaranmasına da öz formalaşdırıcı təsirini göstərir. Yaşlılarla ünsiyyət aləmi özünün xüsusi mənəvi dəyərləri və davranış normaları, yaranmış ənənələri bir nəsildən digər nəslə ötürmək vasitələri olan sub – mədəniyyəti təşkil edir. Uşaqlar davranış vərdişlərini, ünsiyyət qurmaq və bununla da bir-birilərinə qarşılıqlı təsir göstərməyi öz yaşlılarından öyrənirlər” [4; s. 223].

Y.L.Kolominskiyə görə uşağın yaşlılar qrupunda fərdi inkişafına qrupun başqa üzvlərinin qarşılıqlı münasibətlərindən kənarında baxmaq olmaz. Yaşlılarla ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlərin təcrübəsi nəticəsində şəxsiyyətin mənəvi keyfiyyətləri formalaşır.

Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, uşaqlar arasındakı sosial asılılıqların ruşeymləri ilkin olaraq qarşılıqlı münasibətlərdə təzahür edir və uşaq qrupuna aşağıdakı struktur komponentlər daxildir:

1. Ünsiyyət, birgə fəaliyyət zamanı qarşılıqlı təsir və qrup üzvləri-

nin bir – birinə qarşı davranışı;

2. Şəxsiyyətlərarası emosional münasibətlərə, işgüzar münasibətlər (birgə fəaliyyət), qiymətləndirmə (uşaqların bir –birini qiymətləndirməsi) və şəxsi münasibətlər;

3. Koqnitiv və uşaqların bir-birini qavraması və anlaması (sosial persepsiya) aiddir ki, bunun nəticəsində qarşılıqlı qiymətləndirmə və özünü-qiymətləndirmə təzahür edir.

Şəxsiyyətlərarası münasibətlər ünsiyyət, fəaliyyət və sosial persepsiya zamanı özünü göstərir.

Məktəbəqədər yaş dövründə qarşılıqlı münasibətlərin öyrənilməsində “uşaq cəmiyyəti” problemini irəli sürmüş A.P.Usovanın apardığı tədqiqatlar əhəmiyyətli yer tutur. A.P.Usova qeyd edir ki: “Uşaqların ictimai tərbiyəsinin həlledici amillərindən biri uşaqların cəmiyyətidir ki, onun daxilində insan ictimai varlıq kimi formalaşır. Burada biz uşağı öz həyatını yaşayan subyekt kimi maraqları, tələbatları, qarşılıqlı əlaqələri olan, cəmiyyətdə öz yerini tutan bir insan kimi və bu kiçik uşaq cəmiyyətinin bir üzvü kimi görürük”. A.P.Usova ilk dəfə olaraq bu münasibətləri və onların uşaq kollektivinin yaranmasında, uşaq şəxsiyyətinin ictimai cəhətlərinin formalaşmasına təsiri müəyyən edilmişdir.

A.A.Royak ünsiyyət prosesi zamanı yaşlıları ilə qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasında çətinlik çəkən

uşaqların öyrənilməsi ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır. Çətinliklərin səbəblərini müəyyənləşdirməzdən əvvəl, o, ilk növbədə qarşılıqlı münasibətlərin tələbat və motiv xüsusiyyətlərini təhlil etmiş, uşaqların yaşlıları ilə qarşılıqlı münasibətlərini öyrənmişdir. Deməli, uşaqların yaşlıları ilə ünsiyyəti və fəaliyyətində qarşılıqlı təsir zamanı yaranan çətinliklərin aşağıdakı növlərini qeyd etmək olar:

1. Uşaq yaşlıları ilə ünsiyyətə can atır, amma yaşlıları onu oyuna qatmırlar;

2. Uşaq yaşdı ilə ünsiyyətə can atır, uşaqlar onunla oynayırlar, amma onların ünsiyyəti formal xarakter daşıyır;

3. Uşaq yaşlılarından uzaqlaşır, amma uşaqlar ona qarşı qayğıkeş münasibət göstərməyə çalışmırlar;

4. Uşaq yaşlılarından uzaqlaşır, onlar da uşaqla münasibətdən qaçırırlar.

Bütün bu çətinliklərin səbəbini uşağın hərtərəfli ünsiyyəti üçün müəyyən keyfiyyətlərin: qarşılıqlı simpatianın; yaşlılarla birgə fəaliyyətə marağın; birgə fəaliyyətə səy; başqasının halına yanmaq; bir-birinə uyğunlaşmaq bacarığı; oyun üçün lazım olan bacarıq və vərdişlərin olmaması ilə izah etmək olar.

Bu cür problemlər tədqiqat apardığımız ailələrdə də özünü göstərirdi. Belə ki, yaşlıları ilə birgə oyun

bacarıqları olmayan, ünsiyyətsiz və bir-biriləri ilə qarşılıqlı münasibət qura bilməyən uşaqlar çox vaxt uşaq qrupunda təcrid olunmaq vəziyyətinə gəlib çatırlar. Həmyaşlılarla ünsiyyət və qarşılıqlı münasibət qurmaqda çətinlik yaranırsa, uşaq bunu çox böyük ürək ağrısı ilə yaşayır. Uşaqlarla belə qarşılıqlı münasibətlər uşağın ətrafdakılara olan münasibətinə də mənfi təsir göstərir, bu da uşaqda qapalılıq, əsəbilik, hətta aqressivlik kimi arzuolunmaz xüsusiyyətlərinin formalaşmasına gətirib çıxara bilər. Bu kimi hallar bəzən ətrafdakılara qarşı etinasızlıq yaradır. Məktəbəqədər yaşlı uşaq nə bağçaya, nə də gələcəkdə məktəbə getmək istəmir. Belə uşaqlar üçün məktəbdə yaşlıları ilə münasibətdə də çətinliklər yaranır. Təcrübələr göstərir ki, bu keyfiyyətlərin yenidən qurulması asan olmur. Ona görə də uşağın qrupda qarşılıqlı münasibətlərindəki hər bir müvəffəqiyyətsizlik faktı diqqətdən kənar qalmamalı və imkan daxilində onlara müəyyən təsir göstərilməlidir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların dostluğu əsasən birgə oyun zamanı yaranır. Bu oyunlar zamanı uşaqlarda bir-birinə bağlılıq hissi, yoldaşları ilə oynamaqları bölüşdürmək bacarığı asanlıqla meydana çıxır. Uşaq qrupun, ailədə, həyətdə dostluq və yoldaşlıq hisslərinin, qarşılıqlı

köməyin yaranması və inkişafı üçün daha əlverişli şərait yaranır.

Uşağın tərbiyə olunması və “Mən” obrazının düzgün formalaşması üçün onun dostlar – həmyaşıdlarla birgə olması çox vacibdir. Uşaq həmyaşıdları ilə oyunda bərabərhüquqlu olur, yaşıdları ona böyük bacı və qardaşlarının əksinə olaraq çox vaxt güzəştə getmirlər. Yalnız yaşıdlar kollektivində uşaq düzgün inkişaf edir, lazım gəldikdə özünü müdafiə etmək bacarığına yiyələnir. Kollektivdə uşaqlar arasında dostluq münasibətləri çox vaxt birgə oyun maraqlarının, bir-birinə qarşı simpatiyanın, hörmətin olması, xarakterlərinin bir-birinə uyğun gəlməsi və müxtəlif olması əsasında yaranır.

Azərbaycan psixoloq və pedaqoqlarının tədqiqatlarında, elmi məqalələrində də ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlər problemi öz əksini tapmışdır. Ə.Ə.Əlizadə, Ə.S.Bayramov, R.İ.Əliyev, M.Ə.Həmzəyev, Ə.Ə.Qədirov, M.C. İsmayılov, Ş.Y. Abdullayeva, C.Y. Əliyeva və b. əsərlərində məktəbəqədər yaşlı uşaqların ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlərini tətqiq etmişlər.

Şəxsiyyətin formalaşmasının etno-psixoloji aspektdə araşdırılmasında R.İ.Əliyevin tədqiqatları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, şəxsiyyətin formalaşmasında etnik xüsusiyyətlərin rolunu müəyyənləşdir-

miş, onun etnogen və ictimai mühitdən asılılığını araşdırmışdır, oğlan və qızların həmyaşıdları ilə dostluğu, şəxsiyyətlərarası münasibətlərinə də toxunmuşdur. Müəllif yazır: “Oğlanlar öz həmyaşıdları olan oğlanlarla daha tez yaxınlıq edirlər. Qızlar isə özünü üstün tutmayan adamlarla dostluq etmək istəyirlər. Belə çıxır ki, qızlar öz dəstələrinə yalnız xoşlarına gələni, oğlanlar isə böyük əksəriyyəti qəbul edirlər. Oğlanlar oyun zamanı xoşuna gələn və ya gəlməyən kəslə tərəf müqabili olmaqdan qaçmırlar. Adətən oyun zamanı oğlanlar şəxsi münasibətlərdən daha çox tərəf müqabilinin oyun ustalığını nəzərə alırlar”.

R.İ.Əliyev uşağın yaşıdları ilə ünsiyyəti və qarşılıqlı münasibətinə böyük əhəmiyyət verir. O, göstərir: “Yaşıdları ilə ünsiyyət və fəaliyyət uşağa dərin sosial psixoloji təcrübə toplamaq imkanı verir, nəinki yaşlılarla ünsiyyət. Uşağın uşaqla qarşılıqlı münasibətlərini necə qurmasını özü təcrübədə qazanmasa, heç bir yaşlı – nə müəllim, nə də valideyn onu uşağa öyrədə bilməz” [5; s.109].

Z.M.Mehdizadə də uşaq şəxsiyyətinin inkişafında yaşıdlar qrupunun böyük təsirə malik olduğunu göstərmişdir: “Belə ki, uşaq yaşıdlarla ünsiyyət şəraitində tədricən mənim sədiyi əxlaq normalarını təcrübədə tətbiq etmək zərurəti ilə qarşılaşır,

bu normaları və qaydaları müxtəlif konkret şəraitdə yerinə yetirməyə çalışır. Uşaqlar birgə fəaliyyətdə arasıkəsilmədən müəyyən vəziyyətlərlə qarşılaşırlar, yaşlılar arasında xeyirxah münasibətlər təzahür edir, ümumi məqsədi əldə etmək xatirinə şəxsi arzularından imtina etmək bacarığı yaranır” [6; s.6]. Ona görə də məktəbəqədər yaşlı uşaqların yaşlılarla davranış qaydaları və sosial normaları mənimsəmələrini onların qarşılıqlı münasibətlərinin düzgün qurulmasına təsir göstərən vacib amillərdən biri kimi göstərmək olar. Şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafı üçün istər ailə daxilində, istərsə də kənarında onun yaşlıları ilə qarşılıqlı fəaliyyəti vacibdir.

Uşaq ünsiyyəti uşağın hərtərəfli inkişafı üçün lazım olan şərtlərdən biridir. Yeni insani keyfiyyət olan kollektivçilik, yoldaşlıq, özünü ələ ala bilmək, ictimai davranış vərdisləri başqaları ilə qarşılıqlı fəaliyyət nəticəsində daha asanlıqla formalaşır. Bu vəzifələrin həyata keçirilməsində məktəbəqədər tərbiyə muəssisələrinin rolu əvəzsizdir.

Öz yaşlıları ilə ünsiyyət xüsusilə ailədə tək olan uşaqlar üçün daha vacibdir. Axı uşaq belə təbii tələbatdan irəli gələn ünsiyyətə lap körpəlikdən can atır. Yaşlıları ilə ünsiyyət ona təcrübə qazanmağa, maraq və meyllərini həyata keçirməyə imkan

verir. Nəzərə almaq lazımdır ki, uşaq ətraf mühitin, o cümlədən yaşlıları ilə əməkdaşlığın nəticəsində tərbiyə alır. Hər hansı bir fəaliyyət – oyun, məşğələ, əmək, əyləncə uşaq üçün o zaman daha əhəmiyyətli hesab olunur ki, onun tərəf müqabili var. Ən əhəmiyyətlisi isə odur ki, nə ilə, nəyi və necə oynamağı, münaqişəli vəziyyətlərdə necə hərəkət etməyi (əлиндən almağı, yoxsa xahiş etməyi, bölüşdürməyi, yoxsa birlikdə istifadə etməyi) uşaqlar özləri müstəqil həll edə bilirlər. Birgə fəaliyyət zamanı şəraitin dəyişməsi onlardan ədalətli olmağı, hər iki tərəfin razılığa gələ bilməsini tələb edir.

Uşağın yaşlıları ilə əvvəlcə uşaq bağçasında, məktəbdə, sonra isə tələbə və əmək kollektivində düzgün münasibət yarada bilməsi onu həyata hazırlayır. Bu isə çox vacibdir.

Real qarşılıqlı münasibətlər isə ümumi işin icrası zamanı uşaqların öz oyun yoldaşları ilə, oyun süjeti haqqında danışarkən, rolları bölüşdürərəkən oyunun gedişində qarşıya çıxan anlaşılmazlıqları müzakirə edərkən təzahür edən münasibətlərə deyilir.

Ümumiyyətlə, birgə oyun fəaliyyəti prosesində uşaqlar öz hərəkətlərini başqaları ilə uzlaşdırmaq, qarşılıqlı kömək və qarşılıqlı anlaşma, eyni zamanda ünsiyyətə girmə bacarığına yiyələnirlər.

Uşaq bağçaya gəlir. Bu özü-özlüyündə onun üçün əlamətdar bir hadisədir. Həyat tərzinin dəyişməsi onu yeni adamlarla – uşaq və yaşlılarla əlaqə aramaq məcburiyyətində qoyur. Uşaq bağçasında o, özünün müstəqil və böyük olmaq kimi təbii tələbatına uyğun gələn çoxlu üstünlüklərlə rastlaşır. Marağ və tələbatına maksimum cavab verən şəraitə düşür. Burada yaşdılarının əhatəsində olur, ailənin ən kiçik üzvündən kollektivin eyni səviyyəli üzvünə çevrilir.

Uşaqlar bağçaya gəldikləri ilk günlər özlərini müxtəlif şəkildə aparırlar. Bəziləri yaşdılar ilə tez dil tapır, yeni mühitə tez uyğunlaşır, kollektivdə öz yerini tutur, digərləri ev üçün darıxır, doğma adamlarından ayrılı bilmir, yaşdılar ilə oynamaq istəmir, üçüncü qrup öz istəyini yoldaşlarının istəyi ilə uyğunlaşdırmaqda çətinlik çəkir, digərləri isə yaşdılar ilə asanlıqla dil tapır, çeviklik və sərbəstlik göstərir.

Uşaqlar çox müxtəlifdirlər, səslilik, sakit, qaraqabağ, ya da ünsiyyətliyətlidirlər, hamısı da valideynlərin, tərbiyəçinin və onları əhatə edənlərin diqqətinə möhtacdır.

Uşaqların davranışı nəyi göstərir? Aydın ki, onlara yanaşma da eyni ola bilməz: birinin aqressivliyinin qarşısını almaq, onda mehribanlıq, səmimilik tərbiyə etmək, digərinin isə çəkinmə, qorxma adətini aradan qaldırmaq lazımdır.

Bir çox hallarda ailədə uşaq yaşdılarlarından təcrid edilir; valideynlər evdə səs-küy olmasını, səliqənin pozulmasını istəmir, uşağın pis təsirlərə uyacağından çəkinirlər. Valideynlərdə belə bir inam var ki, əgər ailədə tək uşaq böyüyürsə, o, tək qalmamalı, dostları olmalıdır.

Uşaqların ünsiyyəti və maraqları birləşdikdə xüsusi məna kəsb edir. Uşaq bağçaları bu sahədə hər cür imkana malikdir. Ümumiyyətlə, ünsiyyət çoxsahəlidir.

Uşaqlar və böyüklər arasındakı açıq söhbət qarşılıqlı münasibətdə inam yaradır. Uşaqlar onu dinləyən və başa düşən, məsləhət verən həmsöhbəti xoşlayırlar.

Uşaqların fikrini öyrənmək böyüklər üçün vacibdir. Bu, uşağın, intellektual və mənəvi inkişafını, marağ və tələbatını öyrənmək mənbəyidir. Uşağın söylədiyi fikirlərə əsasən onun ailəsi, nəyi öyrəndiyi, ailədə onun yeri, yaşlıların bir-birinə münasibəti, onların mənəviyyəti, əməyə marağı və s. barədə məlumat almaq olur.

Çalışmaq lazımdır ki, uşaq özü-özünün yaxşı olduğuna inansın. Bəzən uşaq istəmədən, uşaq bağçasının qaydalarını bilmədiklərindən səhv hərəkət edir. Belə hallarda böyükdən daha çox həssaslıq tələb olunur. O, hərəkət motivini, vəziyyəti düzgün nəzərə almalıdır.

Böyük uşaqla əlbir iş görə bilmək bacarığı formalaşdırmaq üçün bütün

imkanlardan istifadə etməlidir. Uşaqlar hay-küysüz, davasız danışmağı və davranmağı öyrənməlidirlər. Uşaqlar bir-birilərinə qayğı göstərməyi, təşəkkür etməyi, səhv iş üçün üzr istəməyi, yol verməyi bilməlidirlər. Onlar bu tələbləri bildikdə və əməl etdikdə daha sakit, mehriban və ünsiyyətli olurlar.

Apardığımız tədqiqatlar nəticəsində məlum oldu ki, məqsədyönlü tərbiyə və qarşılıqlı təsir nəticəsində hər bir uşaq aşağıdakı qaydalara əməl etməklə yaşadları ilə münasibətini tənzimləyə bilər:

1. Evdəki bütün əşyaları, oyuncaqları, bağçada uşaqlara aid olan hər bir şey hamınıdır. Başqasının oyuncaqlarını icazəsiz evə aparmaq olmaz;

2. Oyuncaqlardan, birgə istifadə olunan hər bir şeydən hamı eyni dərəcədə istifadə edə bilər;

3. Hər bir kəs ümumi oyun qaydalarına tabe olmalı, başqalarının fikri ilə hesablaşmalıdır;

4. Lazım gəldikdə kömək etməyi, güzəştə getməyi bacarmaq lazımdır;

5. Başqasının oyuncağını zorla almaq, ən yaxşısını özünə götürmək, xəsislik etmək, başqalarına komanda vermək, zorakılıq ayıbdır;

6. Sən tək deyilsən, başqaları da var, əlbir işin müvəffəqiyyəti üçün dil tapmalısən. Əgər çoxluq hesab etsə ki, sən haqsızsan, onda güzəştə getməlisən;

7. Əgər istəyirsən, səni də oyuna qatsınlar, onda dostcasına danış, inadkarlıq etmə və s.

Ümumiyyətlə, uşağın yaşadları ilə ünsiyyət və qarşılıqlı təsir nəticəsində əldə etdiyi təcrübə onun davranışına təsir edir, o, ictimaiyyətin rəyi ilə hesablaşmağı öyrənir, kollektivçilik vərdişi qazanır.

Ədəbiyyat:

1. Çələbiyev N.Z. Uşaq psixologiyası, Bakı.: ADPU-nun nəşriyyatı, 2005. 341 səh.

2. Əfəndiyeva Ü.A. Ünsiyyət və qarşılıqlı münasibətlər məktəbə psixoloji hazırlığın əsası kimi. Bakı.: “MBM” 2007. 128 s.

3. Менчинская Н.А. Развитие психики ребенка (дневник матери), М.: Изд. АПН СССР, 1957, 184 с.

4. От рождения до смерти / Под. Ред. А.А.Реана / СПб: прайт ЕВРОЗНАК, 2002, 656 с.

5. Əliyev R.İ. Şəxsiyyətin formalaşmasının etnopsixoloji əsasları. Bakı.: Araz, 2000, 195s.

6. Mehdizadə Z.M. Uşaq psixologiyası, II hissə, Bakı.: V.L.Lenin ad. APİ-nin mətbəəsi, 1982, 89 s.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ СВЕРСТНИКОВ СФОРМИРОВАННОСТИ ОБРАЗА “Я” В ДОШКОЛЬНОМ ВОЗРАСТЕ

АБСТРАКТ

Общение со сверстниками – это «специфический вид деятельности и межличностных отношений». В ходе этого общения вырабатывается навыки социального взаимодействия, увеличивается набор его социальных ролей, расширяется представление о собственной личности. По мнению И.С. Кона, «включение в общество сверстников расширяет возможности самоутверждения ребенка, дает ему новые роли и критерии самооценок. По мере того, как расширяется и обогащается круг его» принадлежностей», выражающийся словом «мы», усложняется и «образ Я». Общение со сверстниками это ещё и «специфический вид эмоционального контакта», обеспечивающий ребенку чувство эмоционального благополучия и устойчивости. Оно также облегчает «автономизацию от взрослых».

Главным детерминантом проявления межличностных отношений в группе сверстников является совместная деятельность, её содержание и ценностные характеристики. Проблема личных взаимоотношений в группе сверстников всегда привлекало внимание психологов. Чаще всего в литературе эти отношения характеризуются узостью межличностных связей, представляющие собой отношения между двумя детьми, группы либо вообще не возникают, либо проявляются эпизодически. Взаимные предпочтения между мальчиками и девочками практически отсутствуют. Лидерство носит одиночный характер, каждая из подструктур имеет своего лидера. Исследователи исходят, что у младших школьников преобладает эмоциональное отношение к товарищам. Основными моментами выбора оказываются игровые. У большинства общение только в школе, таким образом по содержанию, широте, устойчивости межличностные отношения остаются на низком уровне развития. Таким образом многие условия способствуют продолжения развития «образа Я» младшего школьника, под воздействием расширяющегося социального окружения и усложняющейся деятельности, развиваются адекватные самооценки, а значит и сама личность в целом.

**THE INTERACTION OF FORMATION SVESTNIKOV
IMAGE OF THE " I" IN THE PRESCHOOL YEARS**

ABSTRACT

Communicate with peers – is "a specific kind of activity and interpersonal relations."In the course of this communication is produced by social interaction skills, increasing its range of social roles, increasing understanding of the self. According to the IS Kohn ,inclusion in peer groups enhances self-affirmation child gives him new roles and criteria for self-assessment. As soon as the circle expands and enriches its" accessories " , expressed by the word "we" is complicated and "self-image".Communication with peers is also" a specific kind of emotional connection "that provides the child a sense of emotional well-being and sustainability. It also facilitates" autonomization from adults ."

The main determinant of manifestations of interpersonal relationships in the peer group is a joint activity , its contents and value characteristics. The problem of personal relationships in the peer group has always attracted the attention of psychologists. Most often in the literature, these relations are characterized by the narrowness of interpersonal relationships, which represent the relationship between the two children, groups or do not occur, or occur sporadically. Mutual preferences between boys and girls are virtually absent. Leadership is a single character , each of the substructures is their leader. The researchers originate that prevails in primary school children 's emotional attitude to his comrades . The highlights are the choice game. The majority of communication only in the school, so as to content, breadth, sustainability interpersonal relations remain at a low level of development. Thus many conditions contribute to further development of the " self-image " of the younger schoolboy, under the influence of an expanding and increasingly complex social environment, activities, develop self-esteem, and hence the very identity as a whole.

Məqalə Bakı Pedaqoji Kadrların İxtisasartırma və Yenidənhazırlanma İnstitutunun Psixologiya və İctimai elmlər kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 11)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 09 yanvar 2013-cü ildə daxil olmuşdur

BOKSÇUNUN YARIŞ FƏALİYYƏTİNDƏ PSIXOLOJİ KEYFİYYƏTLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN VASİTƏ VƏ METODLARI

Eltac Əliyev

*Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman
Akademiyasının Bədən tərbiyəsi və idman
nəzəriyyəsi və metodika kafedrasının
dissertantı*

E-mail:eltac-10-636@mail.ru

Açar sözlər: *boks, yarış, fəaliyyət, psixoloji, keyfiyyət, hazırlıq, şəxsiyyət, formalaşma, inkişaf, metod, vasitə.*

Ключевые слова: *бокс, соревнования, деятельность, психологический, качества, личность, формирование, развитие, методы, способы*

Key words: *box, competitions, activity, psychological, quality, personality, shaping, development, methods, ways*

Daıma məşqçiləri və boksçularını bir sual narahat edir. Yarışda rəqibə necə qalib gəlmək olar? Bu sual ətrafında idmançıların məşqlərinin planlaşdırılmasının qurulması üçün yeni yollar, istiqamətlər axtarılır və araşdırılır. Daima mütəxəssislər tərəfindən bu istiqamətdə tədqiqatlar və təkliflər irəli sürülür. Boksçular da bu göstərişlər üzərində ciddi səylə çalışaraq, məşqlərdə nizam, intizam qaydalarına mümkün qədər riayət etməlidirlər [1, səh. 54-59].

Təbii ki, boksçuların məşqlərində fiziki və texniki hazırlıqla yanaşı, psixoloji hazırlıqları da demək olar ki, ən pik nöqtədə durur. Psixoloji cəhətdən zəif boksçu digər keyfiyyətləri yüksək olsada o, heç bir zaman yarışlarda yüksək nəticə verə bilməz, idmançılar və məşqçilər belə hallara çox təsadüf etmiş olurlar. Bəzən boksçu məşqlər zamanı, sparrinqlərdə ən yüksək nəticəni verir. Lakin yarış zamanı həmin boksçu ən zəif rəqibinə belə uduzur. Əlbəttə ki, boksçuya yarış zamanı tamaşaçı auditoriyası, rəqib azarkeşləri, işıq effektləri, rəngarəng afişalar, yarış idarə edən hakimlərin gərginliyi, uduzmaq, nakauta düşmək qorxusu, utanmaq və s. hədsiz təsir göstərir [2;3;4].

İdman nəticələrinin, yarışlara psixoloji hazırlığın səviyyəsi, iradi xüsusiyyətləri, onların tərbiyə olunmasının inteqral yolları və vasitələri təyin olunur.

Qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün müxtəlif metodiki fəndlərdən istifadə edilmişdir. Burada testlərin köməyi ilə iradi keyfiyyətlərin psixodiagnostikası, müşahidə, fəaliyyət məhsullarının təhlili, məşqçilərlə, idmançılarla, mütəxəssislərlə fərdi sorğu və söhbətlər və eləcə də boksçuların, məşqçilərin rəyinin öyrənilməsi də xüsusi yer tutmuşdur. Əldə olunan ilk materiallar pedaqoji-psixoloji təhlildən keçirilmiş, müvafiq nəzəri və praktik nəticələr çıxarılmışdır.

Boksda psixoloji tədqiqat metodlarına aiddir:

1. Psixoloji müşahidə.

2. Cihazlar, xüsusi test və tapşırıqların köməyi ilə boksçuların psixi proses və hallarının: psixoloji və emosional vəziyyətlər, diqqət, hafizə, təfəkkür, qavrayış və s. obyektiv tədqiqi.

3. Reaksiya vaxtının tədqiqi.

4. Anket, söhbət və sorğu köməyi ilə boksçunun subyektiv vəziyyətinin hesaba alınması.

Psixoloji müşahidə pedaqoji müşahidənin ayrılmaz hissəsidir. Onların əsas məqsədi – məşq edən boksçuların şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri və davranışı, onların kollektivə münasibəti, psixoloji vəziyyətləri, qabiliyyətləri, ayrı-ayrı əqli keyfiyyətləri, diqqəti, iradəsi və s. aşkar edilməsidir [6, səh. 45-46].

Psixoloji müşahidə boksçularla tərbiyəvi iş aparmaq üçün əsas material verir və buna görə də daimi və diqqətlə keçirilməlidir. Boksçunun psixoloji vəziyyətinin tədqiqi müxtəlif cihazların (taxistaskoplar, reaksiyaölçənlər, psixoloji və emosional gərginliyi təyin priborlar) həcmi, təfəkkürün, cəldliyin, diqqətin, xasiyyətin və s. təyin edən testlərin köməyi ilə keçirilir. Təcrübənin nəzəri təhlili və ümumiləşdirilməsi, seçilmiş tədqiqat mövzusu ilə bağlı 10–15 il ərzində toplanmış ədəbiyyatın öyrənilməsindən başlanır. Elmi informasiya çoxdur, buna görə də ədəbiyyatın öyrənilməsini və axtarışı asanlaşdırmaq üçün biblioqrafiyadan istifadə edirlər. Təcrübə işinin əsaslarını öyrənərək biz idman məşqinin sənədlərini (fərdi planlar, idmançıların gündəlikləri, anketlər, yarışların hesabatları və protokolları və s.) təhlil edib ümumiləşdiririk, əməkdar məşqçilər, müəllimlər, elm işçiləri və boksçularla söhbətlər edilmişdir. İdman sənədlərinin təhlili çox qiymətli tədqiqat üsuludur [7;8]. Yarışların, hesabatların və protokolların köməyi ilə boksçunun döyüşlərinin sayı, onun çıxışlarının sabitliyi haqqında məlumat əldə etmək olar. Sənədlər materiallar xüsusi anketlər və sorğu vərəqələri aiddir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bu sənədlər hansısa bir üsulun keyfiy-

yətli olmağında həlledici rol oynaya bilməzlər. Elmi tədqiqatın əsası təcrübə və faktlardadır. Eksperiment zamanı öyrənilən idmançının fəaliyyət göstərməsi hər hansı bir eksperimental tapşırığı (texnika, taktika) yerinə yetirilməsi üçün şəraiti niyyətli surətdə yaradılır və həmin şəraiti istədiyi vaxt dəyişir. Eksperiment zamanı tədqiqatçı fəal tərəf kimi çıxış edir.

Təbii eksperiment zamanı boksçular məşqçilərinin təbii şəraitində məşğul olurlar. Raundlar arası fasilədə test tapşırıqlarının verilməsi keçirilir. Belə vəziyyətdə tədqiqat təbii şəraitdə keçir, məşqin strukturu və ardıcılığı pozulmur. Laborator eksperiment zamanı boksçuların məşq prosesinin təcrübəsindən uzaq olan, sınağın nəticəsinə təsir edə bilən xüsusi şərait və vəziyyət yaradılır. Məsələn: xüsusi hazırlanmış və səs keçirməyən otaqda boksçunun reaksiya vaxtı ölçülür. Belə vəziyyətdə laborator eksperimentə dəqiq standart şərait xasdır.

Pedaqoji eksperiment idmanla bağlı tədqiqatçıların ən əsas metodudur. O, xüsusi öyrətmə və məşqin tərbiyə formalarının bu və ya digər metodların və fəndlərin effektiv araşdırılması məqsədilə keçirilən xüsusi pedaqoji işdir. Pedaqoji eksperiment boksçuların eksperimental və nəzarət qruplarının olmadığını nəzərdə tutur. Qrupları təyin etməzdən əvvəl onların yaşı, idman stajı, dərəcəsi,

hazırlığı, sağlamlığının vəziyyəti və texnikanın mənimsəməsinin səviyyəsi müəyyən edilir. Sayına görə eksperimental və nəzarət qrupları eyni olmalıdır. Bu qruplardan alınan nəticələri bir-biri ilə müqayisə edərək müəyyən nəticəyə gəlirlər. Nəticə müsbət mənə kəsb edərsə, yoxlanılan vasitə və yaxud fənd effektivdir. Elmi tədqiqat işlərinə lazım olan şərait onun təcrübədə qiymətindən, boksun nəzəri və təcrübi problemlərinin yeni həllindən asılıdır.

İradi keyfiyyətləri öyrənmək üçün boksçuları biz Amerikada idaretmə sahəsində kadrların sosial – psixoloji hazırlığı üzrə mütəxəssis Süuzen Dellinqerin tərəfindən işlənmiş riyazi testlərdən istifadə edirik. Test bizi boksçuların şəxsiyyətinin və onun iradi keyfiyyətlərinin tez bir zamanda öyrənməyə imkan verir, bu da məşq şəraitinə uyğun olan bir hadisədir [9;10].

İdman sahəsində xüsusilə boks idman növündə əldə edilmiş sayılı və keyfiyyətli nəticələrin riyazi statistik təhlilsiz dərin elmi tədqiqatlar aparmaq mümkün deyil. Tədqiqatın nəticələrini riyaziyyat statik üsulla təhlilin məqsədi ənənəvi üsuldən fərqli olaraq çoxlu informasiya almaqdır. Riyazi statik üsuldən idmanda istifadə olunması tədqiqatın nəticələrini formullarla və həlli ilə bitmir.

Nəticələrin təkmilləşdirilməsinin riyazi üsulla aparılması tədqiqatın dərinliyindən asılıdır. Tədqiqatda biz öyrəndiyimiz problemi, kontrol testlərin az saylı olmaqla boksçuların korrelyasiya koeffisientin həlli ilə kifayətləndik. Lakin indi müasir praktiki elmi tədqiqata daha çox sistemli strukturlu yanaşma ilə zəngin olan, tədqiqat göstəricilərinin sayı çox olan tədqiqat kompleksinin keçirilməsi tələb edilir. Çox zaman buna görə əldə edilən ilkin məlumatların hərtərəfli təhlili azlıq edir. Bu vəziyyətdə tədqiqatçılar nəticənin emal edilməsi üçün adekvat üsullardan istifadə edirlər, məsələn: alınmış eksperimental nəticələrin maşınla emal etmə və qiymətləndirmək imkanı verən faktorlu təhlil ilə biz boksçuların iradi keyfiyyətlərin quruluşunun tədqiqi zamanı nəticələri effektiv olaraq təhlil edirik.

Boksçuların yarışqabağı psixoloji keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasında kollektivin böyük rolu vardır. Həmin kollektivin fikri, rəyi ilə hesablaşarsa, boksçunun iradə tərbiyəsində belə kollektivin rolu daha böyük olur. İdman kollektivinin verdiyi müsbət qiymət göstərilən səy və bəzən keçirilən xoşagəlməz emosiyalar müqabilində onun üçün mükafat olur [11;12].

Müntəzəm surətdə icra edilən uğurlu iradi hərəkətlər sayəsində

səxsiyyətdə öz qüvvələrinə inam əmələ gəlir və o, idman qrupunda, yoldaşlarında birgə fəaliyyətdən razılıq hissi duyur. İdmançıların idman keyfiyyətləri yalnız məşqçinin təsiri nəticəsində və qarşıya qoyulmuş məsələlərin həlli zamanı deyil, həm də onlar boksçunun öz üzərində işləməsi sahəsində və həmin iş prosesində inkişaf edir. Boksçunun şəxsiyyətinin iradi keyfiyyətlərinin inkişafı prosesinə müəyyən yaş dövründə, həm də olduqca mühüm bir amil – özünütərbiyə əlavə olunur. Boksçu, şüurlu olaraq özündə lazımi iradi keyfiyyətlər tərbiyə etməyə başlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, boksçunun psixoloji yarış və məşq həyatının heç bir sahəsində özünütənzim etmə meylli iradi hərəkətlər sahəsində olduğu kimi aydın və parlaq təzahür etmir. Psixoloji fəaliyyətin heç bir sahəsində, məsələn; nə təxəyyül, nə təfəkkür sahəsində və yaxud başqa sahələrdə boksçu özü üzərində hakim olduğunu iradi hərəkətlər sahəsində olduğu qədər aydın surətdə hiss edə bilmir. Ona görə də boksçunun şəxsiyyətinin təşəkkülündə onun inkişafının elə dövrü mühüm mərhələ təşkil edir ki, həmin dövrdə hərtərəfli inkişaf edən idmançı öz hərəkət və idman davranışını tənqidi cəhətdən qiymətləndirməyi bacarır, həm də öz şəxsiyyətinin keyfiyyət-

lərini dəyişdirmək vəzifəsini qoyur. Özünü-tərbiyə boksçu üçün cazibəli görünən və dəyərli sayılan surətə müvafiq şəkildə baş verir.

Şəxsiyyətin fəallığını şüurlu olaraq özünü-təkmilləşdirmə prosesinə keçməsi bəzən idmançı həyatında dönüş nöqtəsi olur. Çünki, idmançının özünü dərk etməsinin xarakteri dəyişir, özünü qavramasında yeni cəhdlər meydana çıxır. Adətən, bu özünü-tərbiyə prosesi iradi hərəkətlər sahəsində öz üzərində işləməkdən başlayır. Boksçunun ringdə iradi fəaliyyəti sahəsində, öz üzərində işinin uğurlu olması üçün qarşıya birdən-birə həddən artıq böyük, icrası mümkün olmayan məsələ qoyulmalıdır. Məsələn: yarış vaxtı öz qüvvəsinə kifayət qədər bələd olaraq, əvvəlcədən heç bir hazırlıq görməmiş özünü döyüşə hazırlamaq. Boksçu iradi hərəkətlər sahəsində məşq etməlidir ki, özünü döyüş zamanı idarə edə bilsin, hiss etsin ki, özünü qüvvətli, lakin bəyənilməyən impulsiv istəklərdən çəkməyə məcbur edə, özünü saxlayan və qələbəyə doğru arzunun həyata keçirilməsini yerinə yetirsin [13]. Əlbəttə boksçu öz yarış fəaliyyətində əgər daim öz iradəsini məşq etdirsə, özünü həmişə görəcəyi işə hazır vəziyyətdə saxlayırsa o, özünü-tərbiyə sahəsində birdən-birə çətin yarış şəraitində vəziyyətdən qələbə ilə çıxıb bilər. İradənin

məşqi müntəzəm surətdə maraqsız, bilavasitə cazibəli olmayan, lakin düşünülmüş və faydalı hərəkətlərin icrasından ibarətdir. Bu o deməkdir ki, boksçu öz-özünü müxtəlif taktiki hərəkətləri icra etmək üçün müntəzəm surətdə iradi səy göstərməyə məcbur etməlidir. Öz tənbelliyini, qeyri-mütəşəkkilliyini, intizamsızlığını aradan qaldırmaq üçün bu işlə o, şüurlu surətdə məşğul olmalıdır. Belə hərəkətləri müntəzəm şəkildə yerinə yetirməklə idmançı daha çətin iradi məsələlərin icrasına keçmək imkanı əldə edir, çünki getdikcə onun özünə inamı artmağa başlayır. İdmançının özünü ringdə idarə etməsini dərk etməsi, öz ibtidai tələbatlarını daha yüksək qəbildən olan məqsədlərə tabe edə bildiyini dərk etməsi ona qüvvət verir, onu daha qətiyyətli edir, onu öz gözündə ucaldır. İradi hərəkətlər sahəsində aparılan müntəzəm özünü-tərbiyə işi boksçunun iradi fəallıq halı yaratmaqla, onu böyük yarışda qələbə qazanmaq məsələləri naminə öz şəxsiyyətində dəyərli keyfiyyətləri tərbiyə etmək uğrunda daxildən hazırlanmış olur. İradi və fiziki hazırlığından, işlədiyi texniki fəndlərin müxtəlifliyindən, döyüş sürətindən, zərbənin təsir gücündən və s. asılıdır.

Boksçunun iradi keyfiyyətlərini təkmilləşdirmək üçün məşq zamanı şərti və sərbəst döyüşlərdən istifadə

edirlər. Bu metodiki fənd boksçuların iradi kamilləşməsi üçün əsasdır. Bu döyüşdə rəqibin hərəkəti geniş tapşırıqlarla şərtlənir, ancaq bunlar həmişə boksçunun müəyyən istiqamətdə təkmilləşdirilməsi məqsədini güdür [5, səh. 16-22]. Geniş tapşırıqlı şərti döyüş rəqiblərin ikitərəfli təsirindən ibarətdir. Onların hər biri hücum etmək, müdafiə olunmaq və əks hücum etmək hüququna malikdir. Hər iki boksçu burada istədiyi kimi müxtəlif zərbələrdən, müdafiə hərəkətlərindən istifadə edə bilər və özünə yaxın döyüş bacarığı ilə kamilləşər. Geniş tapşırıqlı şərti döyüş adətən raundlarla verilir (bir məşqdə səkkiz – ona qədər). Belə döyüşlərdə boksçunun texniki – taktiki ustalığının artırılması ilə bərabər eyni zamanmda xüsusi fiziki və iradi keyfiyyətləri də inkişaf edir. Şərti döyüşdən fərqli olaraq sərbəst döyüşlərdə rəqiblərlə istənilən kimi hərəkət etməyə imkan verilir, onların hərəkətləri məhdudlaşdırılmır. Sərbəst döyüş əsas hərəkətdir ki, boksçu öz xüsusi manevrli taktikasını müəyyənləşdirib döyüşdə tətbiq etsin. Boksçunun öz qarşısına qoyduğu məqsəd və tapşırıqlardan asılı olaraq sərbəst döyüş çox intensiv və ya çox sadə, asan ola bilər. Lakin hər iki halda boksçular döyüşün qabiliyyətli və yaradıcılıq cəhətcə məzmunlu olmasına çalışmalıdırlar. Xüsusi halda isə məşqçi boksçunun məşq sə-

viyyəsinə yoxlamaq məqsədilə ona üç raundlu döyüşün keçirilməsini məsləhət görür. Belə döyüş yarış şəraitinə yaxın və uyğun olmalıdır.

Uyğunluq prinsipi boksçulardan konkret təlim məşq və yarış tapşırıqlarını yerinə yetirdiyi zaman zəruri olan psixoloji istiqamətini formalarını tələb edir. Qarşıdakı yarışlara hazırlıq zamanı boksçunun idman ustalığının təkmilləşdirilməsində uyğunluq prinsipi xüsusi rol oynayır. Belə hallarda məşqçi bir neçə sıra əsas cəhdlərsiz yüksək nəticələr qazanmaq mümkün olmayan şərtləri nəzərə almalıdır. Bunlara qarşıdakı yarışların vaxtı və xüsusiyyətlərinə uyğun boksçunun məşqinin planlaşdırılması, istirahət və qida məsələləri aiddir. Boksçunun hazırlığını gələcək əsas rəqiblərin fərdi xüsusiyyətlərini, yarış döyüşlərinin gərginliyini, tamaşaçıların reaksiyalarını və s. nəzərə alaraq qurmaq lazımdır.

Fasiləsizlik və təkrarlanma prinsipi məşqlərin və istirahət intervalının optimal növbə ilə öz aralarında və əvvəlcə boksçunun hazırlıq dövrlərində əvəz etməsini nəzərə alır. Məşqçi təlim-məşq prosesini elə planlaşdırmalıdır ki, boksçunun işgörmə qabiliyyətinin artmasına və bərpa olunmasına zəmanət yaratsın. Beləliklə, sonrakı məşqləri bərpa olunma və “bərpa olunmadan artıq” fazasında keçmək lazımdır. Ancaq

vaxtaşırı, xüsusən yarışqabağı hazırlıq mərhələsində məşqçi idmançının bədənində xüsusi yüksək tələblər qoymaq və sonrakı istirahət zamanı mübarizə qabiliyyətinin yüksəlməsinə nail olmaq üçün məşqləri boksçunun qismən bərpa olunma fazasında keçirə bilər. Belə kəskin məşqlər zamanı, dözümlük tərbiyə olunur və idmançının bədənini dəyişilən daxili mühit şəraitinə; oksigen çatışmazlığı, qanın reaksiya dəyişikliyi və s. uyğunlaşır. Fasiləsizlik və təkrarlanma prinsipinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də ondadır ki, hər bir dərslin məşq effektivliyi əvvəlki məşqin nəticəsində əmələ gəlmiş məşqetmə səviyyəsinin dəyişiklikləri üzərinə yüklənir. Müxtəlif, təxminən eyni yüklü istiqamətli məşqlər; döyüş təcrübəsi, texniki-taktiki ustalığın təkmilləşdirilməsi, ümumi fiziki hazırlıq və s. Hətta hazırlığı bir səviyyədə olan boksçularda bərpa olunma proseslərinin davamiyyətinə müxtəlif təsir göstərir. Boksçunun dözümlüyünü artırmağa yönəldilmiş məşqdən sonra idmançıya daha çox istirahət intervalı vermək lazımdır, nəinki, sürət keyfiyyətlərinin tərbiyəsi zamanı. Çünki, hər bir keyfiyyətin öz ölçü yükü mövcuttur.

Fasiləsizlik və təkrarlanma prinsipinin həyata keçirmək üçün məşqçi məşqin istiqamətindən, yükün xüsusiyyətləri və həcmindən, boksçunun hazırlığının səviyyəsindən, eləcə də

onun hazırlıq mərhələsindən asılı olaraq metodiki əsaslandırılmış istirahətin xarakteri və intervalını seçməlidir. Məşq zamanı istirahət intervalı müxtəlif ola bilər: 1–20 dəqiqəyə qədər və daha artıq. Məsələn, hər iki dəqiqəlik texniki – taktiki ustalığın təkmilləşdirilməsi məşqlərdən sonra boksçuya 1 dəqiqəlik istirahət verilir, bu zaman idmançının bədənini qismən bərpa olunur. Əgər boksçu məşqdə çətin seçdiyi “sparring” döyüş keçiribsə, onda istirahətin müddəti 20 dəqiqə və daha artıq ola bilər və boksçu kifayət dərəcədə bərpa olunur. Məşqlərin arasındakı istirahətləri optimal intervalın davamiyyəti də müxtəlif ola bilər, lakin bu 48 saatdan artıq olmalıdır. Boksçunun sonrakı bərpa olunma sürətinə təkcə istirahətin davamiyyəti yox, eləcə də onun xarakteri mühüm təsir göstərir. Boks təcrübəsində aktiv istirahət geniş yayılmışdır. Bunun mahiyyəti ondadır ki, boksçu kifayət qədər böyük həcmdə məşq yükündən sonra passiv istirahət etmir, qeyri spesifik hərəkətli fəaliyyətə keçir və onu yüksək olmayan intensivlikdə yerinə yetirir. Tədqiqatlar sübut edir ki, idmançılar aktiv istirahət vaxtı daha tez bərpa olurlar, nəinki passiv istirahət vaxtı. Boksçunun aktiv istirahətin vasitələri kimi məşqçi atletika, üzgüçülük, idman oyunları və s. istifadə etməlidir. Boksçunun bərpa olun-

ma müddətinin azalması üçün aktiv istirahətdən istifadə edərək idmançının funksional imkanlarını artırmağa və onu yorğunluqdan qorumağa keçmək olar. Aktiv istirahətdən əlavə boksçu təcrübəsində stressin müsbət təsirindən istifadə etməli, özündə gərginlik halı yaratmalıdır, lakin bu gərginlik müəyyən ölçüdə olmalıdır. Stress vəziyyətini nizamlayan bir sıra üsullar və metodlar (pedaqoji, psixoloji, psixoformoloji və s.) mövcuddur. Onlar stress vəziyyətini ya artırır ya da azaldır. Bəzi metodlar profilaktika vasitəsi kimi istifadə edilir, bəzi metodlar isə xüsusən yeniyetmə boksçuların vəziyyətini bilavasitə starta çıxarkən və yarışların gedişində təshih edir. Təcrübədə sınaqdan keçirilmiş daha operativ metodlar haqqında söhbət açaq. Bu metodlar yeniyetmə boksçular üçün daha effektivdir. Metodların bəzilərində bilavasitə idmançılar fərdi istifadə edə bilirlər, bəziləri isə mütəxəssislərin köməyini və iştirakını zəruri hesab etməlidir [5]. Stress, xüsusilə də yüksək stress xarici cəhətdən çox aydın üzə çıxır: hərəkəti fəallıq artır, əl-qol hərəkəti güclənir, mimika dəyişilir, ünsiyyət intensivliyi artır, səsin intonasiyası dəyişir, hərəkət nizamsız olur, vurnuxma yaranır, tez əsəbləşmə halları əmələ gəlir.

Rəqibin qələbə göstəriciləri nə qədər aşağı olsa, boksçu mübarizəyə

bir o qədər çox ürəklə qoşulur. Əgər rəqib əksinə ölkə, Avropa və yaxud dünya çempionudursa, boksçu onunla çox ehtiyatla mübarizə aparır hətta deyərdim ki, ondan çəkinir. Çox hallarda öz qələbəsini onun yüksək nailiyyətlərinə qurban verirlər. Yarışlar zamanı belə hislərin yaranması üçün boksçu yarışqabağı özünə inamı, əzimkarlığı öz-özündə tərbiyə etməli və inadkarlıqla mübarizəyə hazırlaşmalıdır. Hətta tədqiqatlar sübut edir ki, idmançı öz komanda yoldaşlarına, məşqçisinə, dostlarına və ailəsinə söz verdiyi halda özündə daha çox məsuliyyət hiss edir və yarışda qarşılaşdığı hər çətinliyə rəğmən əzmlə mübarizə aparır və qalib gəlir.

İlk dəfə məşqə başlayanda boksçu daha çox hansı əlini işlədirsə ondan başlaması daha yaxşı olardı. Bunun üçün rahat bir yerdə uzanmaq və ya oturmaq lazımdır. Bu məşqdə bir əldə ağırlıq hissini yaratmaq üçün diqqətini 65–85 saniyə ərzində həmin fikrin üstünə toplayırsan. Hisslər gözüyumulu vəziyyətdə keçirməlisən və ürəyində təkrarlamalısan (mənim sol əlim ağrıyır, mən tam sakitəm). Sonra “bir” deməklə əlin vəziyyətini dəyişir, “iki” deməklə dərinədən nəfəs alır, “üç” deməklə gözünü açırsan. Bir dəqiqədən sonra bütün proses təkrarlanır. Boksçu artıq bu hissiyatları bədənində hiss

etməyi vərdiş halına salır. Buna baxmayaraq dörd aydan tez olmayaraq bu elementlər ayrı ayrılıqda hər ay

bir ətrafın (sağ-sol əllər və ayaqlar) məşqi davam etdirilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Abiyev A.Q., Babanlı T.X., Hüseynov E.A. Boks, Bakı, 2006.

2. Babanlı T.X. Boksçuların psixoloji-emosional halın təzahürü və nizamlanma xüsusiyyətləri, Bakı, 1998.

3. Hüseynov E.A. Psixoloji korreksiya işi, Bakı, 2003.

4. Hüseynov E.A. Şəxsiyyətin psixologiyası //Gənç tədqiqatçıların əsərləri – jurnal, BDU, №1, Bakı, 1998.

5. Hüseynov E.A. Boksçuların psixoloji hazırlığı, Bakı, 2013.

6. Hüseynov E.A. İdmançıların yarışqabağı psixoloji hazırlığı /Pedaqoji Universitetin xəbərləri - jurnal, Bakı, 2002, №2.

7. Hüseynov E.A., Boksda tədqiqatlar, Bakı, 2008.

8. Hüseynov E.A., Mərdanov N.A., Abdullayev N.S. Boksçuların

hərtərəfli hazırlığın elmi-metodiki əsasları, Bakı, 2012.

9. Mərdanov N.A., Yüksək dərəcəli boksçuların yarışqabağı hazırlığı Bakı, 2011.

10. Горбунов Г.Д. Практический психолог в спорте: Лекция. — СПб.: Изд-во СПбГАФК им. П.Ф. Лесгафта, 1995.

11. Найдиффер Р.М. Психология соревнующегося спортсмена, Москва, 1979.

12. Пуни А.Ц. Психология физического воспитания и спорта, М.: ФиС, 1979, с. 12–17.

13. Стамбулова Н.Б. Психология спортивной карьеры: Учебное пособие, СПб.: Изд-во “Центр карьеры”, 1999, с. 65–69.

СПОСОБЫ И МЕТОДЫ ИЗУЧЕНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ КАЧЕСТВ БОКСЕРОВ В СОРЕВНОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

АБСТРАКТ

Изучение психологических качеств боксеров в процессе соревновательной деятельности имеет особенное значение. Личностные особенности у боксеров должны формироваться в единстве. Сила педагогических воздействий тренера-преподавателя на сознание, чувства и поведение воспитанников должна соответствовать их возрастным и индивидуальным особенностям.

Состояние психологической подготовленности играет особую роль, зачастую является решающим в схватке. Спортсмен, не умеющий совладать с чрезмерным возбуждением накануне выхода на ринг, неуверенный в своих силах, вовремя боя не сможет быстро мобилизоваться и разумно действовать. Наоборот, если боксер хорошо психологически подготовлен, спокоен, уверен в себе, легко управляет своим настроением и действиями в бою, он и при сильно действующих факторах (пропуске сильного удара, неудачах в атаках и т. п.) сумеет мобилизоваться, правильно оценить обстановку, учесть возможности свои и противника и успешно решить тактические и технические задачи. Не надо забывать, что боксер, участвуя в турнире, который длится до 12 дней, имеет три-четыре боя и должен быть психологически готов к каждому из них.

При психологической подготовке боксера на первый план выдвигаются его индивидуальные качества; поэтому тренер должен быть достаточно эрудирован в области психологии, педагогики, физиологии и врачебного контроля с тем, чтобы досконально изучить своего подопечного и наиболее индивидуализировать подготовку с учетом его способностей и условий их развития.

WAYS AND METHODS OF THE STUDY PSYCHOLOGICAL QUALITY BOXER IN SOREVNOVATELINOY ACTIVITY

Abstract

The Study psychological quality boxer in process competition to activity have especial importance. The Larval particularities beside boxer must be formed in unity. Power pedagogical influence trainer-teacher on consciousness, feeling and behaviour alumnus must correspond to their age and the individual particularity In (the) trainings of the boxers physical and he (she, it) is (the) psychological preparation side by side with preparationing possible to say (the) technician that peak gets up (stands, stops) in the point (dot, full stop). He (she, it) cannot yield high results any (no) time (tense) weak boxer other qualities be in (the) competitions from (the) psychological side (peculiarity) high, sportsmen and coach (trainer)s are possibles where/which have/has met to such circumstances (cases) much. But competition time loses to the same boxer the weakest competitor so.

Accordance principle concrete training (instruction, doctrine) demands (the) necessary psychological direction being (been) of time (tense) fulfilled (the) tasks of training and competition forms from boxers. Time (tense) of preparation to forthcoming competitions accordance principle plays the special part improve (perfect) of the sport mastery of the boxer. Trainer a few rows without basic efforts high results overlook conditions which do/does not be possible of to earn in (the) such circumstances (cases).

Məqalə Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının «İdman Təkmübarizliyi» fakültəsinin Elmi şurasının iclasında çapa tövsiyə olunmuşdur (protokol №2).

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Məqalə redaksiyaya 09 fevral 2013-cü ildə daxil olmuşdur

YARIŞLARA HAZIRLIQ MƏRHƏLƏSİNDƏ İDMANÇININ ŞƏXSİ KEYFİYYƏTLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Zaur Məmmədov

AzDBTİ- Psixologiya kafedrasının dissertantı

E-mail: 1010az@rambler.ru

Açar sözlər: yarış, hazırlıq, mərhələ, idmançı, şəxsi, keyfiyyət, problem, fərdi, məşğələ, formalaşma, metod, öyrənilmə

Ключевые слова: соревнования, подготовка, спортсмен, качества, проблема, индивид, занятие, формирование, метод, изучение

Key words: competitions, preparation, athlete, quality, problem, individual, occupation, shaping, method, study

İdmanın bütün idmançılara tələbləri eynidir. Buna baxmayaraq hər idman növünün psixoloji baxımdan özünə məxsus xüsusiyyətləri vardır. İdmançılarda bir neçə ümumi xarakteristikaları müşahidə etmək olar, lakin onlar bir-birindən davranış reaksiyaları ilə fərqlənir [1]. Son 40 ildə psixologiya üzrə insanın əsasən şəxsi xüsusiyyətlərinə qiymət verən çox sayda əsərlər meydana çıxıb. İdmançının şəxsi keyfiyyətlərinin qiymətləndirilməsi üzrə sınaqdan keçmiş yeni metodikalar hazırlanmışdır. Alınan nəticələrə baxmayaraq, hələ də «idmançının şəxsiyyəti» haqqında tam mənzərəni təsvir edə bilməmişlər, lakin əldə olunan məlumatlar idmançılarla işləyən məşqçilərin böyük marağına səbəb olmuşdur. Bu məlumatlara əsaslanaraq, məşqçi idmançıların şəxsi keyfiyyətlərini, fərdiliyini və tələbələrinin

imkanlarını daha yaxşı anlayır [2; 3; 4; 5].

Şəxsiyyətin müəyyənlişməsi ehtimalı, fərdin stresslərə, ictimai əlaqələrə və ətraf mühitdəki baş verən hadisələrə davamlı xarakteristikalarının mövcudluğu deməkdir. İdmançının şəxsiyyətini dərk etməsi onun uğurlu fəaliyyəti, yarışların şərtlərinə tez uyğunlaşması və ümumi emosional rifahı üçün mühüm məna kəsb edir [6].

Yarış fəaliyyətinin idmançıların şəxsiyyətinə təsiri problemləri mü-təxəssislər tərəfindən yüksək diqqətə səbəb olmuşdur. Bu mövzu üzrə çox sayda müəliflər, məsələn F.Genov, O.V.Daşkeviç, Nquyen Zuy Fat, V.A.Plaxtienko, Y.Q. Kudryaşov, A.V.Radionov, Y.M.Bludov, O.F.Batrova, Y.N.Şilin, S.V.Koçetkova, S.P.Çetvertakov və s. işləmişlər.

Uzunmüddətli gülüş praktikasının aparılması idmançının (gülüşçünün)

şəxsi keyfiyyətinin formalaşması prosesinə təsir edir, əsasəndə: təşəbbüskarlığa, inadkarlığa, dözümlülü-yə bə, iradəyə, qətiyyətliliyə, mərdliyə, məqsədyönlülüyə və intizamlılığa [7].

Yarış fəaliyyətinin şərtlərinə uyğunlaşaraq, adekvat vəziyyətlərin axtarış məqsədləri və idmançıların şəxsi keyfiyyətlərinin müvafiq fəaliyyətləri (iradi gücün reallaşdırılmasına) müəyyən təzahür qazanır. Güləş şərtlərinə uyğun olaraq, ən əvvəl taktiki ifadə edilmiş motivlər, davranış və ixtisaslaşmış hərəkət əməliyyatlarının əlaqələri xarakterikdir.

Təşəbbüskarlıq müstəqil və məqsədyönlü güləş üsullarının axtarışında, onların taktiki komponentlərinin hazırlığında və istifadəsində, rəqibə onları zorla qəbul etdirmək təşəbbüsündə, inadkarlıq isə – məqsədlərin həyata keçməsinə cəhd ardıcılığında, yarışların hər pilləsində, aralıqdakı və sonuncu məqsədlərə çatmada özünü bürüzə verir [8].

Dözümlülük təkbətək döyüş zamanı hadisələrin sürətli keçid almasında, şəraitin əmələ gəlməsi və ya yaranması zamanı fəaliyyətə köklənməsi zamanı nəticəni əldə etmək üçün real şərtlərdə, əhəmiyyətsizlərə məhəl qoymama və səbəblərin az ehtimallı uyğurunun fəaliyyətlərinin istifadəsində. Öz növbəsində, özünüidarəetmənin adekvat qərarlarının

enerjili axtarışında və qəfildən əmələ gələn vəziyyətlərdə istifadə olunan hərəkətlərdə, yarış mühitinin çətinləşməsində biruzə olur.

Qətiyyətlik effektiv fəaliyyət seçimi, döyüşlərin taktiki keçirilməsi və onların idmançıların yarışlarda əldə edəcəyi nəticələri üçün xüsusi vacib şəraitlərdə istifadəsi ilə bürüzə olur. Cürətlilik isə zərbə alma və ya döyüşdə uduzma qorxusu, yarışlarda nəticənin aşağı düşməsi vəziyyətlərinin yaranması zamanı enerjili fəaliyyətin seçilməsində ifadə olunur.

Məqsədyönlülük seçilmiş idman növünə möhkəm bağlılıqda, uğur əldə etmək istəyində, məqsədi dərk etmə və onların şəxsi və ictimai əhəmiyyətini nəzərə alaraq real nailiyyətə əsaslanır. İdmançının ixtisasını artırma tapşırıqlarını yerinə yetirmə istəklərini, yarışlarda tələb edilən məqsədləri reallaşdırmağa səmərələşdirici cəhdlərə can atma arzusunu tabe etməyi bacarmalıdır [9].

Diqqəti cəmləşdirən və uğuru əldə etmək üçün vasitələrin axtarışına cəhd, özünü narazılıq bildirməkdən saxlamaq və başqa daxili və xarici davranış reaksiyalarının maneəsi, döyüşlərdə son dərəcə gərginliyin qorunmasına hazırlıq güləşçinin yarış intizamını xarakterizə edir.

Əsas psixiki keyfiyyətlərdən biri iradədir. İdman fəaliyyətində onun əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o id-

mançıya özünü müxtəlif dərəcəli çətinlikləri dəf etmək üçün idarə etməyə imkan verir.

İradə – insanın şüurlu vəziyyətdə davranışını idarə etməsi, məqsədyönlü hərəkətlər və əməlləri yerinə yetirərkən daxili və xarici çətinliklərin dəf edilməsidir.

Seçenov İ.M. iradənin psixoloji mahiyyətini və iradi fəaliyyəti daha yaxşı açıqlayıb: «İradə ancaq hərəkəti idarə edə bilən simasız bir amil deyil, – o hətta özünü qoruma hissəsinin əksinə olaraq, əqlin və mənəvi hissənin fəaliyyətini idarə edən fəal hissəsidir.

İradə fəaliyyətdə bürüzə olur. Onların əsas əlaməti ondan ibarətdir ki, müxtəlif çətinlikləri dəf etmə ilə əlaqədardırlar. Ən əsas xüsusiyyət onların hərəkətlərlə əlaqəsidir, həm onların yerinə yetirilməsinə, həm də onlardan qorunmaya istiqamətlənən.

Şüurlu çətin akt olaraq, konkret psixoloji strukturu olan, iradi fəaliyyətlər məqsədli fəaliyyəti və onunla bağlı motivləri anlamaqdan başlayır.

Şəxsiyyətin iradi təzahürlərinin təhlili, əsas psixoloji komponentləri, onun iradi strukturunu və iradi keyfiyyətlərinin fərqləndirməyə imkan yaradır.

• intellektual-«qərarı işi bilən adam kimi vermək bacarığı».

• emosional-«iradənin güclü hərəkətə gətiricisi» kimi.

• icraçı – «fəaliyyətin şüurlu özünü stimullaşdırma və tənzimlənməsi» kimi.

Sadalanan keyfiyyətlərin öyrənilməsi idmanda baş verən iradi cəhdlərin sərf edilməsi ilə əlaqədar müxtəlif maneələrin məqsədyönlü aradan qaldırılması prosesində baş verir.

İdmançının iradi fəaliyyətində intellektual, emosional və icraçı komponentlər həmişə vəhdət təşkil edir. Bu komponentlərin mükəmməlləşdirilməsi prosesində iradi keyfiyyətlərin öyrənilməsi yerinə yetirilir.

İntellektual komponentin mükəmməlləşdirməsi –birinci növbədə idmançıların ümumi və xüsusi bilik sistemi ilə: idmançının texniki və taktiki xüsusiyyəti və qanunauyğunluğu, fiziki inkişaf və məşqlərin metodikası, şəxsiyyətin psixologiyası və psixoloji hazırlığının xüsusiyyətləri, iradi keyfiyyətlər və s. ilə silahlanmasıdır. İkincisi isə bu biliklərin idman yarışları zamanı yorğunluq vəziyyətində vacib qərarların qəbulu, risk və təhlükə şəraitində istifadə edilməsidir.

Bu şərtlərdə həll edilən təfəkkür məsələləri sadalanan keyfiyyətlərin: zəhin açıqlığı və fikir rahatlığı, çeviklik, məntiq, düşüncənin dərinliyi, müstəqillik və tənqidçilik, sərbəstlik və orijinallıq, hadisələri duyma qabiliyyətinin inkişafına təkan verir.

Emosional komponentin mükəmməlləşdirilməsi idmançıda mənəvi və şərəf hissi motivlərinin aktualizasiyasını, idmançının şöhrətpərəstlik hisslərini, rəqabət hissini, mükəmməlləşmə və özünüaktualizasiya motivlərini təmin edir.

İcraçı komponentin mükəmməlləşdirilməsi – ən əsas qəbul olunmuş qərarların şüurlu mobilizasiyasını yerinə yetirmə bacarığının mənim-sənilməsidir.

Burada həlledici rolunu psixoloji cəhətdən özünü iradə etmə fəndlərinə yiyələnmə, məşqlər və yarışlar prosesində müxtəlif psixotexnika əsasında formalaşan iradi cəhdləri göstəni konkret ifadə edə bilməsidir.

Bu keyfiyyətlər idmançının sinir sisteminin fəaliyyət tipləri, ictimaiyyət və idman fəaliyyəti tərəfindən təqdim olunan şərtlər ilə əlaqəlidir.

Əsas iradi keyfiyyətlər: məqsədyönlülük, inadkarlıq və tərslik, qətiyyətlilik və cürətlilik, təşəbbüskarlıq və müstəqillik, dözümlülük və özünüidarəetmə, intizamlılıqdır. İradi keyfiyyətlərin qısa xarakteristikası ən əvvəl, subyektin məqsədə çatma meyilliliyini və şəxsi yüksək fəallığını özündə əks etdirir.

– məqsədyönlülük – idmançının qarşısında duran məqsədlərin və tapşırıqların düzgün qavranması, ustalığının və əməksevərliyinin artırmasına fəal və dayanmadan can atma.

– inadkarlıq və tərslik – verilmiş məqsədi dayanmadan, uzunmüddətli və fəal əldə etmə, o cümlədən bir çox gözlənilməz çətinliklərin öhdəsindən gəlmə və çətinlikləri yenmək üçün pozitiv məqsədlərdir.

– qətiyyətlik və cəsarət – idman fəaliyyətinin məsul məqamlarında düşünülmüş qərarları vaxtında tapmaq və qəbul etmək bacarığı, təradüdü etmədən onları yerinə yetirmə, aktiv hərəkət etmə, ekstremal xarakterli qorxulu, çətin məsul şəraitlərdə məqsədə çatmadır.

– təşəbbüskarlıq və müstəqillik – öz fəaliyyətinə ixtiraçılıq və sənətkarlıq daxil etmə bacarığıdır, müstəqil qərar qəbul etməsi və öz hərəkətlərinə görə cavabdeh olması, hadisələrin təsirinə, başqa insanların liderlik pozisiyalarının tutması ilə əlaqədar fəaliyyətinə müqavimət göstərməsidir.

– dözümlülük və özünüidarəetmə – şüurun aydın olması, davranışı həmişə nəzarətdə saxlama, hisslərini, istəklərini, fikirlərini ekstremal şəraitdə yaranan həyəcanını və məyusluğunu, intensiv gərginliyini və qərarlılığını, ağrı baryerinə yaxınlaşma ilə əlaqədar artan bədbinliyini, gözlənilməz çətinlikləri və uyğunsuzluqları idarə etmədir.

– intizamlılıq – öz fəaliyyətini kollektivin tapşırıqlarına və davranış normalarına tabe etmək, tapşırıqların və həmin idman növünün spesifik

alqoritmələrinin sözsüz yerinə yetirilməsi, daxili aktual vəziyyətin idman növünün bir sıra tapşırıqlarında ifadə etmək bacarığıdır.

İdman fəaliyyəti prosesində artan bütün iradi keyfiyyətlər müsbət və mənfi cəhətlərə malikdir – cürət-qorxu, əminlik – tərəddüd və s. Bu idmançının iradi hazırlığı üçün seçilməməsi lazım olan konkret vasitələrə və üsullara işarədir.

Həmişə olduğu kimi hər idmançının artıq müəyyən olunmuş iradi keyfiyyətləri variasiyası öz yerini tutur, məqsəd onlardan ən güclülərini və həmçinin geridə qalanları cillalayıb lazımi səviyyəyə çatdırmaqdadır.

İdmançının şəxsiyyətinin xüsusiyyətləri olan iradi keyfiyyətlər, kompleks şəkildə vacib xüsusiyyətləri «idman xarakterli» müəyyən edir – qələbəni əldə etmək üçün iradə yüksək kobudluğu, səfərbərlik imkanının məhdudlaşdırılmasını, əminliyi, emosional və ümumi psixoloji dayanıqlılığını özündə cəmləşdirir. Bu xüsusiyyətlərlə bərabər idmançının intizamlılıq, işgüzarlıq, əməksevərlik kimi xüsusiyyətləri də öyrənilir.

Belə ki, hərəki fəaliyyətdə ifadə olan iradi keyfiyyətlərin inkişafı, öz ilkin maddi şərtlərində fiziki bacarığın, hərəki vərdişlərin mükəmməlləşməsini, idmançının iradi bacarığının praktiki tapşırıqlarının fiziki,

texniki və taktiki hazırlıq əsasında həll olunmasını nəzərdə tutur. Hazırlığın bu tərəfləri nəinki bir-birilə əlaqədardır, hətta bir çox cəhətlərdə oxşarırlar.

İdman psixologiyası hələki, əsasən psixodiyagnostika, reqlyasiya korreksiya, optimizasiya psixologiyasıdır və ancaq idmançının şəxsiyyətinin formalaşmasında problemlərin həlli üçün yararlıdır. Lakin məhz burada idman fəaliyyəti prosesində əmələ gələn və idmançının uğurunu müəyyən edən bir çox psixoloji problemlərin həllinin açarı vardır.

XXI əsrin idman psixologiyası-birinci növbədə idmanda şəxsiyyətin harmonik formalaşması prosesini təmin edən, analiz etmə bacarığını və idmançıda əmələ gələn problemləri özünün həll etmə hazırlığının psixologiyasıdır. XXI əsrin idman psixologiyasının vacib məsələlərindən biri, həmişə məşqçinin, idmançının yarışlara hazırlığı zamanı rastlaşdığı psixoloji proqramlar sisteminin hazırlanması («komandanın və idmançının psixoloji stabillik səviyyəsinə çıxarılması»), «yarış sezonu ərzində idmançının psixoloji stabilliyinin idarə olunması», «komandanın və idmançının idman hazırlığının yüksək həddinə çatdırılması», «ekstremal yarış vəziyyətlərində idmançının psixiki etibarlılığının formalaşması», «idmançının əhəmiyyətli

yarışlarda iştirakı və hazırlığı zamanı psixiki vəziyyətinin idarə olunması», «komandanı, idmançını idman fəaliyyətinin ekstremal şərtlərində idarə etmək üçün məşqçinin

psixoloji hazırlığının formalaşması») və tədris məşq, yarış proseslərinə texnoloqiyaların daxil edilməsidir.

Ədəbiyyat:

1. И.П.Волков. Спортивная психология в трудах отечественных специалистов, СПб.: Питер, 2002.-стр. 155-158

2. В.А.Иванников. Психологические механизмы волевой регуляции, 3-е изд, СПб.: Питер, 2006, стр.77-78

3. Hüseynov E.A. Şəxsiyyətin psixologiyası //Gənç tədqiqatçıların əsərləri - jurnal, BDU, №1, Bakı,1998, səh. 24-27.

4. В.А.Иванников, Е.В.Эйдман. Структура волевых качеств по данным самооценки // Журнал Психология, 1990, Т.11, №3, стр 40-45

5. Е.П.Ильин. Психология воли, СПб.: Питер, 2000, стр.12-14

6. Hüseynov E.A. İdmançıların yarışqabağı psixoloji hazırlığı /Pedaqoji Universtitetin xəbərləri - jurnal, Bakı, 2002, №2, səh. 57-64

7. А.Г.Маклакова. Общая психология, СПб.: Питер, 2001,стр.394-397

8. А.С.Пуни. Психологические особенности волевой подготовки в спорте, Л.:МФК им. П.Ф.Лесгафта, 1977, стр.25-26

9. Т.В.Слотина. Психология личности, Учебное пособие. СПб.: Питер, 2008,стр.203-205.

ИЗУЧЕНИЕ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ СПОРТСМЕНОВ В ПЕРИОД ПОДГОТОВКИ К СОРЕВНОВАНИЯМ

АБСТРАКТ

В спорте требования ко всем спортсменам одинаковы. Но, не смотря на это, в зависимости от вида спорта имеются свои психологические особенности. У спортсменов можно наблюдать некоторые общие характеристики, которые отличаются друг от друга в реакции поведения. Определение личности предполагает, что существуют устойчивые характеристики, которые являются отражением индивида к себе, к стрессорам, социальным контактам и к событиям окружающей среды. Понимание личности спортсмена может иметь огромное значение для его успешной деятельности, для быстрой адаптации к условиям соревнований и для общего эмоционального самочувствия. Длительная практика ведения спортивного единоборства накладывает отпечаток на процесс формирования качеств личности борца и, в частности: инициативности, настойчивости, выдержки, самообладания, решительности, смелости, целеустремленности, дисциплинированности.

Приспосабливаясь к условиям соревновательной деятельности, осуществляя поиск адекватных ситуациям намерений и оптимальных действий качества личности борца приобретают определенные проявления. Применительно к обстановке боев они прежде всего характерны тактически выраженными мотивами, поведением и связями со специализированными двигательными операциями.

**STUDY LARVAL QUALITY ATHLETE AT PERIOD
OF PREPARATION TO COMPETITIONS**

(AzSAPCS- author, Department of Psychology)

In sport of the requirement to all athlete alike. But, not review on this, there are their own psychological particularities depending on sports. Beside athlete possible to observe some general features, which differ the friend from friend in reactions of the behaviour. The definition of identity, implies that there are stable specifications, which are a reflection of the individual to himself, stressors, social contacts and environmental events. Understanding the individual athlete can make a huge difference to its success for faster adaptation to the conditions of competitions and for general emotional well-being. Long practice of sports martial arts has an impact on the individual fighter and in particular: creativity, perseverance, tenacity, self-control, determination, courage, perseverance, discipline.

Adapting to the conditions of competitive activity in the search for adequate preparedness intentions and best quality action fighter have certain personality symptoms. With regard to the situation of fighting they primarily are tactically strong explanation, conduct and relationships with specialized motor operations.

Məqalə Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyasının «İdman Təkmübarizliyi» fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №3).

Rəyçi: Ə.S.Bayramov, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 13 mart 2013-cü ildə daxil olmuşdur

ANANIN DAVRANIŞ KEYFİYYƏTİ UŞAĞIN BAĞLILIĞINA TƏSİRİ

Monteziriniya Əkbər

AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və

Hüquq İnstitutunun dissertantı

E-mail:montazeriniya@Yahoo.com

Açar sözlər: *uşaq bağlılığı, ana davranışı*

Ключевые слова: *привязанность ребенка, материнское поведение*

Key words: *child's attachment, maternal behavior*

Bağlılıq iki insan arasında davamlı “emosional əlaqə” və bağlantıya deyilir və bu zaman tərəflərin biri digər tərəfə (bağlılıq subyektinə) olan yaxınlığı qorumağa çalışır və bu əlaqənin davamlılığından əmin olacağı vaxta qədər həmin yaxınlığı qorumağa səy göstərir. Boulbinin fikrincə, [1, s.105–117] ana və uşağın yaxınlaşmasına səbəb olan bu “emosional qarşılıqlı əlaqələr” bağlılığın ilkin təzahürləri hesab edilir. Bağlılıq iki insan arasında həyatın bütün mərhələlərində əlaqəni qoruyur.

Boulbinin fikrincə, ana-uşaq arasında bağlılıq davranış sistemlərinin bəzisinin aktivləşməsinin nəticəsidir. Həyatın ilk ilinin sonunda əksər uşaqlarda ananın ayrılmasına dözümlü artıran davranış sistemləri aktivləşməyə başlayır və bu sistemlər effektiv formada bütövləşdirən ananın səsi və onu vizual olaraq görmək və yaxından hiss etməyə imkan verir.

Deməli üç yaşına qədər həmin davranış sistemləri (ağlamaq, ardınca baxmaq və s.) asanlıqla təhrik olur və aktivləşə bilər. Sonralar bu davranış sistemləri daha az təhrik olunur və uşağın ananın uzaqlığına dözümlü artmış olur. Yeniyetməlik və gənclik çağlarında fərd üçün bağlılıq siması (fiquru) fərqlənir [yenə orada, s.105–117].

Hər halda Boulbi ana və uşaq arasındakı əlaqənin əhəmiyyətli olduğuna təkid edir və hesab edir ki, səmimi və davamlı bir əlaqənin təcrübə edilməsi uşağın psixoloji sağlamlığı üçün vacibdir. Təbii olaraq bu əlaqə və bağlılıq ana yaxud onu daimi olaraq əvəz edən şəxsə yönəlmişdir. Deməli bir çox psixonevrozların və şəxsiyyət pozuntularının əsas səbəbi uşağın ana qayğısından məhrum olması və yaxud bağlılıq siması ilə normal əlaqənin olmamasıdır [2, s.89–93].

Ana-uşaq bağlılığı:

Təbii biheviyozizm nəzəriyyəsinə əsasən yaşlılar bir sıra tərbiyə və qayğı cavablarını irsi olaraq kəsb ediblər və həmin cavablar uşaqlarla münasibətdə üzə çıxmış olur. Uşaqlar da təbii olaraq həmin qayğı və tərbiyənin bəzi cəhətlərinə doğru istiqamətlənirlər. Klassik tədqiqatlarda meymunların balalarında uşaqa əks-əlaqəsi (feedback) tədqiq edilmişdir. Körpə meymunlar bir qəfəsə qoyulmuşdurlar və orada iki tip süni ana var idi. Körpə meymunlar bir növ ananın üzərində quraşdırılmış məmələrdən süd əmə bilərdilər (bu anaların üzəri sərt və kobud məftillərlə örtülmüşdür). Digər növ ananın üzəri yumşaq yunla örtülmüşdür, amma onun üzərində körpələrin süd əmməsi üçün məmə quraşdırılmamışdır. Meymunlar qidalanmaq üçün üzəri məftillə örtülmüş ananın yanına getsələr də əsasən vaxtlarının çoxunu üzəri yunla örtülmüş ananın yanında keçirdilər. Qorxulu və xüsusi vəziyyətlərdə körpə meymunlar üzəri yunla örtülmüş anaya sığınırıdılar və onlar böyükdən sonra üzəri yunla örtülmüş ananın geyimini güvənlik obyektini kimi özləri ilə daşıyırdılar.

İnsanların körpələri üzrə həyata keçirilən tədqiqatlar göstərir ki, [13, s.69-99] körpələr daha çox əlaqə və ünsiyyətdə olduqları və oynadıqları

adamlara bağlanırlar. Hətta üzvlərinin sayı çox olan ailələrdə bir neçə bacı və qardaşı olan kiçik uşaqlar adətən ev işləri ilə məşğul olub, uşaqla az maraqlanan anaya deyil, onlarla oynayıb, onlara daha çox vaxt ayıran böyük bacı və qardaşlarına (xala yaxud bibilərinə) bağlanırlar. Bütün bu nəticələrə əsasən demək olar ki, psixoanaliz və öyrənmə nəzəriyyəsinin bəzi müddəalarının əksinə olaraq insanda bağlılıq qida deyil, daha çox ünsiyyət və qarşılıqlı münasibət ilə əlaqədardır [14, s.95-110].

Uşağa göstərilən qayğının keyfiyyəti

Müxtəlif tədqiqatların nəticələrinə əsasən uşaqlara ciddi qayğı, dərhal onların istəyinə reaksiya göstərmək, onları sevmək və sevgi ilə yanaşmaq səbəb olur ki, müxtəlif ictimai və iqtisadi təbəqəyə aid olan uşaqlar analarına bağlı olsun və bu bağlılıq güvənli bağlılıq (securely attached) hesab edilir [13, s.992]. Bunun əksini də müşahidə etmək olar. Yəni güvənsiz bağlanılan (insecurely attached) uşaqlarda anaları ilə uşaq arasında fiziki kontakt və əlaqə azdır, onlara diqqət optimal vəziyyətdə deyil, onlara göstərilən qayğı monoton və yorucu olduğundan bəzən uşaqların əziyyət çəkməsinə belə səbəb olur [7, s. 917].

Ananın uşağa qeyri-uyğun qayğısı bağlılıqda problemlərin yaranmasına səbəb olur. Uşaqla “kobud” davranmaq və yaxud ona qarşı “diqqətsiz” olmaq inamsız bağlılığın hər üç növü ilə (çekingen, ambivalent və qeyri-mütəşəkkil) əlaqədardır. “Kobudluğa” məruz qalan uşaqlarda qeyri-mütəşəkkil bağlılıq vəziyyətini müşahidə etmək heç də çətin deyil. Daima depressiyada olan anaları və öz əzizini itirdiyi üçün daima kədərli olan valideynlərin uşaqlarında pərişan və qeyri-mütəşəkkil bağlılıq vəziyyəti yaranmış olur [s.992].

Ananın xüsusiyyətləri, bu amilin uşağın sosial-emosional inkişafına və bağlılığına təsiri:

Boulbinin fikrincə, ananın xüsusiyyətləri bağlılıq əlaqəsinə ciddi təsir göstərir. Ananın bu əlaqəyə verdiyi töhfələr sadəcə onun təbiətindən təsirlənmiş, həm də ananın digər fərdlərlə əlaqə və münasibətlərindən, ailədaxili münasibətlərinin xarakterindən, mənimsədiyi dəyər və mədəni sərvətlərin xarakterindən təsirlənir [s.112]. Buna görə də uşaq dünyaya gəlmədən ananın onunla necə davranacağını müəyyən mənada proqnozlaşdırmaq olar.

1. Ananın davranış tərzini:

Boulbi uşağın bağlılığına təsir edən amil kimi ananın davranış for-

masına təkid edir. Boulbinin fikrincə, uşağın körpəlik, uşaqlıq və yeniyetməlik illərində bağlılıq obrazı ilə əlaqədar yaşadığı təcrübələri onun bağlılıq davranışı və bağlılıq tərzinə ciddi təsir göstərir. Deməli, uşaq və ana arasındakı qarşılıqlı münasibət ilə uşağın bağlılıq forması arasında əhəmiyyətli əlaqə mövcuddur [9, s.591]. Əgər ana uşağın həyatının ilk ilində onunla səmimi, həssas və cavabdeh əlaqə yarada bilməsə bu amil uşağın həyatının sonrakı illərində dayanıqlı davranış problemlərinin yaranmasına səbəb ola bilər [5, s.761].

Bir çox tədqiqatın nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, uşağın həyatının ilk ilində ananın onunla necə davranması (ananın davranış forması) ilə bağlılıq forması arasında əhəmiyyətli əlaqə vardır. Həmin tədqiqatdan əldə edilən nəticələrə əsasən bağlılığın güvənliyi ilə ananın göstərdiyi sevgisi və qayğının forması, o cümlədən mülayim və mehribancasına danışmaq, əmr etmə hallarının az olması, müsbət və gözəl ifadələr işlətmək, dözümlülük, uşağın istəklərinə dərhal reaksiya göstərmək və tez təskinlik vermək və həmçinin mükafat verici xarakterə malik qarşılıqlı sosial əlaqələr arasında əhəmiyyətli əlaqə mövcuddur [6, s.1182]. Buna görə də ananın davranış forması uşağın bağlılıq

tərzini şərtləndirir. Əvvəlcə qeyd edildiyi kimi, güvən bağlanılan uşaqların anaları güvənsiz bağlanılan uşaqların analarına nisbətən xarakter etibarlı ilə daha müsbət, şən əhval-ruhiyyəli və rahat bir mühit yaratmaq bacarığına malikdirlər. Güvən bağlanılan uşaqların anaları laboratoriya tapşırıqlarında, nəzarət zamanı, planlaşdırmada uşağı təsdiq və həssaslıq sınaqlarında daha yüksək bal toplamışdılar. Lakin güvənsiz bağlanan çəkingən uşaqların anaları başqa analara nisbətən nəzarət və planlaşdırma baxımdan zəif olub və daha az bal toplamışdılar [9, s.589].

Feinman və Luis (1983) belə hesab edirlər ki, uşağın ilkin yaşlarından etibarən ananın davranış forması uşağın ətraf dünyaya münasibət və reaksiyasına təsir edir. Bu iki tədqiqatçı 10 aylıq uşaqları öyrənərkən eksperiment zamanı uşaqların analarından istədilər ki, uşağın yanında yad adamlara qarşı üç fərqli davranış tərzini nümayiş etdirdirsinlər: 1. Neytral davranış tərzini. 2. Şifahi əlaqə və müsbət hərəkət. 3. Ananın uşaqla yad adam haqqında danışması və yad adamı uşağa pozitiv formada təqdim etməsi. Tədqiqatın nəticələri göstərdi ki, uşaqlar ən çox üçüncü vəziyyətdə yad adamla dostluq münasibəti yaradırdılar. Yəni ana uşağa yad adam haqqında müsbət sözlər dedikdə uşaq yad adama da müsbət yanaşırdı və

ilk iki vəziyyətdə nümayiş etdirilən dostluq münasibəti zəif olmuşdu.

“Ananın davranış tərzini”nin təsiri məktəbdən əvvəlki illərdə də davam edir və uşağın öz yaşadlarına və müəllimlərinə münasibətinin formasına təsir edir. Beləliklə nəticə almaq olur ki, uşaqların böyüklər və həmyaşlıqları ilə davranış tərzini formalaşdıran əsas determinant ana-uşaq arasındakı qarşılıqlı əlaqənin keyfiyyətidir. Ananın uşaqla əlaqəsi səmimi olmadığı təqdirdə (xüsusi ilə qız uşaqlarında) uşaqlar bağça müəllimlərinə daha yaxın olmağa çalışırlar. Ana uşaqla aqressiv əlaqə yaratdıqda uşaq da öz növbəsində digər uşaqlara qarşı aqressiv olur. Evdə pozitiv və səmimi əlaqə və münasibət müşahidə edən oğlan uşaqları bağçada da öz yaşadları ilə səmimi və dostcasına münasibət yaradırlar [yenə orada, s.99].

Ananın davranış tərzinin digər bir əhəmiyyətli cəhəti uşaq “oyunlarına” və uşağın “maraqlanma davranışına” müdaxiləsinin həcmi və səviyyəsidir. Bu haqda müxtəlif rəylər və fikirlər mövcuddur. Bəzilərinin fikrincə ananın uşağın işlərinə həddindən artıq müdaxiləsi, onun sərbəstliyini məhdudlaşdırması, onun ətrafı kəşf etmək və maraqlanmaq fəaliyyətini məhdud etməsi uşağın bağlılıq forması və sosial inkişafına mənfi təsir etmiş olur. Lakin bu mövzu ilə

əlaqədar həyata keçirilən tədqiqatların nəticələri biri-biri ilə üst-üstə düşmür və bu haqda fikir ayrılığı mövcuddur. Bəzi tədqiqatın nəticələrinə görə ananın müdaxiləsi uşağın narazılığına səbəb olsa da, uşağın sosial inkişafına, ananın əməkdaşlıq tələblərinə verdiyi reaksiyanın keyfiyyətinə, oyunlarda iştirakına və ətraf mühitlə maraqlanmasının səviyyəsinə heç cürə təsir etmir [8, s.920]. Bu nəticələrə baxmayaraq ananın müdaxiləsi ilə uşağın bağlılıq tərzində bir növ əlaqənin mövcud olduğu sübut edilibdir. Belə ki, ananın həddindən artıq müdaxiləsi etibarsız şəkildə bağlılıq ilə əlaqədardır.

Eyni zamanda uşaqla ananın vizual kontaktı və uşağın davranışının ana tərəfindən həddindən artıq məhdudlaşdırılması ilə uşağın davranışının müsbət emosiyalarla məhdudlaşdırılması, uşağın intellekt cəhətdən inkişafı və uşağın ətrafdakı əşyalarla oynaması arasında neqativ korrelyasiya vardır [3, s.1993].

Ev həyatından məktəb həyatına keçid illərində valideynin uşağın bağça fəaliyyətləri və tapşırıqları ilə maraqlanması və müdaxiləsi uşaqda müstəqillik hissənin inkişafına və onun güvən bağlanılmasına təsir edir. Bağlılıq və uyğunlaşma sahəsində problemi olan uşaqlarda valideynlə münasibətlərin daşqın-mütə-

şəkkilliyi gələcəkdə ciddi problemlərə və dəyişikliklərə səbəb olan amil kimi qiymətləndirilir. İnkişaf modeli müntəzəm olan uşaqlarda valideynlə münasibətlərin nizamsızlığa uğraması uşaqların bağça təcrübələrinin keyfiyyətinə təsir edir [9, s.15].

Araşdırmalar göstərir ki, uşaqlarının oyununda iştirak edərək həvəslə və səmimiliklə uşaqla oynayan, ona oyuncaqlardan necə istifadəni müsbət ifadələrlə başa salan və oyuncaqların nə üçün olduğunu onlara anladan anaların uşaqları bağlılıq baxımından daha çox etibalı şəkildə bağlılıq tipinə aid olurlar. Əks davranış və münasibətə malik olan anaların uşaqlarının çekingən şəkildə bağlanılması ehtimal edilir [16, s.383]. Ümumilikdə anası aşağı səviyyədə diqqət göstərərək qarşılıqlı əlaqədə olan uşaqlar, anası yüksək səviyyədə diqqət göstərərək qarşılıqlı əlaqədə olan uşaqlara nisbətən daha tez özlərini çarəsiz və aciz hiss edirlər və öz həmyaşıdları ilə daha az oynayırlar. Bu tip uşaqların özlərini gücsüz hiss etməsi intensivliyi (xüsusilə ananın müvəqqəti ayrılması kimi gərgin vəziyyətlərdə) öz anası ilə səmimi və qarşılıqlı əlaqəyə malik olan uşaqlara nisbətən daha yüksəkdir [15, s.101].

Valideynin davranış tərzini uşağın bağlılıq obrazı haqqında təsəvvürlərinin formalaşmasına da təsir edir.

Koren Karikin (2000) fikrincə “valideynin qayğı tərzii” iki əhəmiyyətli sahəyə ciddi təsir edir: 1. Uşağın ana ilə əlaqəsinin əlverişliliyi. 2. Ananın uşağını emosional olaraq başa düşməsi. İkinci cəhət ananın dünyanı və müxtəlif problemləri uşağın baxışından və nöqteyi-nəzərindən təhlil etməsinə kömək edir. Çox maraqlıdır ki, “valideynin qayğı tərzii” nəşildən nəslə ötürülür. Əlbəttə, bu müddəanı sübut etmək üçün kifayət dərəcədə tədqiqatlar aparılmayıb və bu haqda ciddi tədqiqatın aparılmasına ehtiyac var.

Burada qeyd ediləsi digər bir məsələ valideynin kobud davranışının uşaqlarda bağlılığın inkişafına mənfi təsirləridir. Demək olar ki, valideynin kobud davranışı sadəcə uşaqda bağlılığın formasına deyil, həm də bu prosesin digər mərhələlərinə mənfi təsir edir və ehtimal edilir ki, valideynin kobud davranışı gələcəkdə nevroitik şəxsiyyətin formalaşmasına səbəb olsun.

Ehtimal edilir ki, valideynin uşaqda kobud davranışı “travmadan sonrakı stress” təcrübə etmiş uşaqlarda bu patoloji əlamətin daha da güclənməsinə səbəb olur. İyuler və həmkarlarının (2000) həyata keçirdiyi tədqiqatın nəticələrinə əsasən valideynin kobud davranışına məruz qalan uşaqların 76 faizində inamsız bağlılığın üç tipindən (çəkingən,

ambivalent və daşqın-mütəşəkkillik) biri müşahidə edilmişdir. Güvənsiz bağlanılan daşqın-qarışıq uşaqlar ya mənfi “Mən” obrazına malik olmuşdular, ya da travmadan sonrakı stress əlamətinə görə yüksək bal toplamışdılar. Müxtəlif tədqiqatlardan əldə edilən nəticələrə görə neqativ “Mən” obrazına və travmadan sonrakı stress əlamətinə malik olan uşaqlar ümumən valideynin kobud davranışına məruz qalmış uşaqlardan ibarət olublar. Qeyd etmək lazımdır ki, digərlərinə nisbətən daha çox mənfi təsəvvürə malik olan uşaqlar bu kateqoriyaya daxil edilmir. Yəni digərlərinə nisbət mənfi təsəvvürə malik olmaqla valideynin kobud davranışı və travmadan sonrakı stress əlamətinin arasında heç bir əlaqə yoxdur.

True (2001) valideynin davranış tərzii və onun uşaqlara təsiri haqqında üç fərziyyə irəli sürmüşdür: 1. Uşağın güvən bağlılığı ana ilə uşaq arasındakı əlaqənin keyfiyyəti ilə əlaqədardır. 2. Güvən bağlanılan uşaqların anaları güvənsiz bağlanılan uşaqların analarına nisbətən uşağın istək və tələbatına daha həssas olurlar. 3. Daşqın-qarışıq bağlılıq ilə ananın mənfi və kobud davranışı arasında əlaqə mövcuddur. Mövcud statistik məlumatlara əsasən daşqın-qarışıq şəklidə bağlanılan uşaqların anaları uşaqlarla “qorxu hissi təlqin edən” davranışa malikdirlər. Ananın belə

davranışı uşaqlarda güvənsiz bağlılığın formalaşma ehtimalını 3 dəfə artırır. Ananın uşaqla “açıq” yaxud “qapalı” əlaqəyə malik olması da bağlılığa təsir göstərən amildir. Güvən bağlanılan uşaqlar (xüsusilə oğlan uşaqları) daha çox ana ilə açıq əlaqənin olmasına meyllidirlər. Lakin güvənsiz bağlanılan daşqın-qarıxıq uşaqlar (həm oğlan, həm qız uşaqları) ana ilə qapalı əlaqəyə malik olurlar. Hər halda açıq əlaqəli anaların uşaqlarında güvənli bağlılıq forması müşahidə olur [4, s.347].

Yuxarıda qeyd edilənlərdən sonra belə bir sual ortaya çıxır ki, valideynin davranış tərzini nədən və hansı amillərdən təsirlənir? Bu sualı cavablayarkən anaların uşaqların qayğısı ilə əlaqədar problemlərə optimal reaksiya vermək bacarığı da nəzərə alınmalıdır. Anaların davranış tərzinin müəyyənləşdirmək üçün nəzərə alınan amillərin bəzisi aşağıdakılardan ibarətdir: analıq qabiliyyəti, ana-uşaq arasındakı əlaqənin keyfiyyəti, ananın “Mən” obrazı, həyat yoldaşı ilə münasibətin forması, uşağın fəaliyyət keyfiyyəti və temperamenti.

Aydındır ki, ananın yüksək qabiliyyət və bacarıq hissi və onun öz övladına bağlılığı uşağa qayğı ilə əlaqədar problemlərin həllində əhəmiyyətli rola malikdir. Həmçinin ananın pozitiv “Mən” obrazı və hə-

yat yoldaşı ilə optimal münasibətə malik olması onun uşağın qayğısına qalmaqda daha uğurlu olmasına səbəb olur. Eyni zamanda ananın övladın qayğısına qalmaqda uğurlu olması onun öz analıq bacarığı və körpəsinə bağlılıq səviyyəsindən, həmçinin uşağın fəaliyyət və aktivlik səviyyəsindən xeyli dərəcədə asılıdır [12, s.24].

2. Ananın həssaslığı və müsbət reaksiyası:

Bağlılıq nəzəriyyəsinin əsas fiqurlarından biri olan Boulbi, İnsors, Esrof və Felsonun qəbul etdiyi başlıca fərziyyə bundan ibarətdir ki, bağlılığın keyfiyyəti uşağın yaxın və yanaşı olmaq tələbatına cavab olaraq göstərilən ana qayğısı və ana həssaslığının səviyyəsindən asılıdır [yənə orada, s.917].

Ana həssaslığının səviyyəsi dedikdə uşağın tələb və ehtiyaclarına ananın dərhal uyğun və optimal reaksiya verməsi və uşağa yaxın olması qabiliyyəti nəzərdə tutulur. Həssaslığın daha dəqiq izahı bundan ibarətdir ki, həssaslıq mövcud ehtiyaclarla və tələbatla açıq olmaq, onları dərhal ayıra bilmək və digər oxşar hadisələrə də optimal reaksiya göstərmək qabiliyyətidir. Ana həssaslığı əslində məhərətli sürücünün maşın sürərkən maşının hər hansı bir yerində cüzi dəyişiklik və çatışmazlığı dərk etmə qabiliyyətinə oxşayır.

Həssas ana uşağın ehtiyac və tələbatını bilir, onları düzgün istiqamətdə analiz edir və dərhal uyğun reaksiyanı göstərmiş olur [11, s.1099]. İnsors tədqiqatlarının birində güvənli bağlılığın formalaşması və normal inkişafına təsir edən ana davranışı göstəricilərini müəyyən etmişdir. Bu göstəricilər aşağıdakılardan ibarətdir:

1 – Uşaqla ananın arasında fiziki əlaqənin çoxluğu (xüsusilə həyatın ilk 6 ayında) və ananın narahat uşağı sakitləşdirmə bacarığı.

2 – Ananın uşağın tələb və istəklərinə qarşı həssas olması, uşağın işlərinə müdaxilə zamanı onun ruhi vəziyyəti ilə uyğunlaşmaq bacarığı.

3 – Uşağın öz hərəkətlərinin nəticələrini hiss etməsi üçün uyğun mühitin yaradılması. Belə ki, uşağın ictimai təşəbbüsləri proqnozlaşdırılan nəticələrlə sonuclansın.

Əgər qeyd edilən şərtlərə riayət edilərsə, cütlük (ana və uşaq) arasında aktiv və şən bir münasibət yaranmış olar və həmin münasibət güvənli bağlılığın formalaşması və inkişafı ilə nəticələnə bilər. Lakin qeyd edilən şəraitin təmin olunmadığı təqdirdə cütlüyün münasibətlərində bir növ narazılıq yaranar ki, bu da inamsız bağlılığın formalaşmasına zəmin yaratmış olar. Əgər uşağın arzu və tələbləri diqqətə alınmazsa (ödənilməsə) bağlılıq əlaqəsi zəminində ciddi təhlükələr və çatışmazlıqlar

yaranmış olar və bu çatışmazlıqlar bağlılığın inkişaf prosesinə mənfi təsir edər [yenə orada, s.110].

Ana həssaslığı həтта uşağın ağılma müddətinə də (səviyyəsinə) təsir göstərir. Başqa sözlə, uşağın ağılması ilə ananın reaksiyası arasında ciddi əlaqə mövcuddur. Ananın cavab və reaksiyasının ardıcılığı və cəldliyi ilə uşağın ağılma müddəti və ağılma tezliyi arasında əlaqə vardır. Həyatın ilk bir ilində uşaqların ağılmasındakı fərqi ananın reaksiya və cavab verməsinin bir növ inikasidir. Burada anadangəlmə fərqlərin rolu o qədər də ciddi deyil. Uşaqların ağılmasını dayandırmaqda fiziki əlaqə ananın edəcəyi ən təsirli və uyğun müdaxilə növü hesab edilir. Uşağın ana ilə əlaqəsinin bir üsulu olub düşünülmüş bir hərəkət hesab edilən ağılmaq uşağın bir yaşından sonra azalır və uşaq daha fərqli əlaqə metodlarını tətbiq edir. Əlbəttə, digər əlaqə metodlarının da tətbiqi və dəyişməsi ananın uşağın tələblərinə cavab reaksiyasından asılıdır.

Ana həssaslığı və bu amilin bağlılığın formasına təsiri haqda müxtəlif və bəzən ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. Məhz elə buna görə də tədqiqatçılar müxtəlif ölçmə metodlarından istifadə edərək ana həssaslığının uşağın bağlanılmasına təsir gücünü müəyyən etməyə çalışıblar. Bu metodların birində cütlük (ana-

uşaq) 3 dəqiqəlik bir iclasda iştirak edirlər. Ana kamera vasitəsi ilə müşahidə edilir. Burada anadan bir anketi yazılı olaraq cavablandırmaq xahiş edilir. Həmin zaman uşaq heç bir oyuncaq olmayan bu otaqda ətrafi axtarır. Bu tədqiqi həyata keçirməkdən məqsəd ananın anketi cavablayaraq uşağa nə dərəcədə həssas və diqqətli olmasını müəyyən etmək olmuşdur. Əslində burada anketi cavablamaq vəzifəsi uşağa diqqət və qayğı vəzifəsi ilə qarşı-qarşıya dayanır. Bu ölçmə metodu Smit və Petersonun vasitəsi ilə 1988-ci ildə təklif edilmişdir. Keçirilən bu tədqiqin nəticələrinə əsasən, güvən bağlanılan uşaqların anaları anketi cavablayaraq uşağın narahat gördükdə dərhal anketi kənara qoyub uşağı sakitləşdirməyə çalışırlar və yaxud mehriban baxışlarla uşağa onun kənarında olduqlarını anlatmağa çalışırlar. Amma güvənsiz bağlanılan ambivalent uşaqların anaları anketi cavablayaraq uşağın narahat olduğunu müşahidə etdikləri halda sanki onu sakitləşdirməkdə aciz və bacarıqsız kimi davranırlar. Güvənsiz bağlanılan çəkingən uşaqların anaları isə uşağın narahatlığına diqqət etmək

yerinə anketi cavablandırmağa davam edirlər [10, s.1099].

Qeyd edilən tədqiqatın nəticələrinə əsasən aydın olmuşdur ki, ana həssaslığı səviyyəsi ilə ananın yaşı arasında heç bir əlaqə yoxdur. Lakin ananın təhsil səviyyəsi ilə ana həssaslığı səviyyəsi arasında müsbət əlaqə müşahidə edilmişdir [yənə orada, s.917]. Ehtimal edilir ki, yüksək təhsilə malik olan analar uşağın inkişafı və böyümə mərhələləri ilə tanış olduğundan uşaqlarına daha həssas və diqqətli olurlar. Onlar öz körpələri haqqında dəyərli informasiya və bilgiyə sahibdirlər və uşaqla birgə olmaqdan zövq alırlar. Lakin bir şeyi nəzərə almaq lazımdır ki, bu yüksək həssaslıq təhsil səviyyəsi ilə yanaşı digər amillərlə də əlaqədardır, o cümlədən ananın psixoloji sağlamlığı, ananın uşaqlıq dövründə hansı formada bağlılığı, ananın öz evlilik həyatından məmnunluq dərəcəsi və s. Əslində anaya aid müxtəlif amillər uşağın bağlılıq davranışına təsir göstərir. Məhz elə buna görə də uşağın bağlılıq davranışının təhlilində müəyyən yeganə amili əsas götürmək düzgün hesab edilmir.

Ədəbiyyat:

1. Bowlby, J. (1969). Attachment and Loss: vol. 1. Attachment. London: The Hogarth press and Institute of psycho Analysis. 112. 105-117 6

2. Bowlby, J. (1973). Attachment and Loss: vol. II. Separation, Anxiety and Anger. London. The Hogarth press and The Institute of psycho-Analysis.89-93. 8

Ədəbiyyat:

3. Clarkc-stewart, K.A. (1993). Daycare Harvard University press. Cambridge. Massachusetts. 74, 980-997. 9
4. Etzion-carasso. A; oppenheim. D. (2000). Open mother-preschooler communication: relations with early secure attachment. *Attach-Hum-Dev. Dec.* 2[3]: 347-70. 11
5. Fogel, A. (1997). *Infancy: Infant, Family, and society.* Mest publishing company. Minneapolis. Paul Newyork. Losangeles. Sanfrancisco. 761, 864-873. 12
6. Hesse. E; Main. M. (2004). Disorganized infant, child, and adult attachment: Collapse in behavioral and attentional strategies. *J-Am-psychoanal-Assoc-48*[4]: 1097-127. Discussion 1175-1187. 13
7. Pederson, D.R. Moran, G. Sitko, C., Campbell, K., Gbcsuire. K. & Action, H. (1990). Maternal sensitivity and the security of infant-mother attachment: A Q-Sort study. *Child Developmental*, 67, 915-927. 20
8. Pederson. D., Moran, G (1996). Expressions of the attachment relationship outside of the strange situation. *Child Development.* 67. 915-927. 21
9. Petrie-Allison. & Davidson, lain. F. W. K. (1995). Toward a grounded theory of parent preschool involvement. *Early child Development and care*, vol. I I 1: 5-17. 22
10. Smith, P. & Pederson, D. R. (1988). Maternal sensitivity and patterns of infantmother attachment. *Child Development*, 59. 1097-1101. 24
11. Smith, P. & Pederson, D. R. (1988). Maternal sensitivity and patterns of infantmother attachment. *Child Development*, 56. 1097-1101. 26
12. Tarkka.M. T; Paunonen, M; Laippala.P.(2000). Firsttime Mothers and Chid carewhen the child & months ad. *J-Adv-Nurs. Lan;* 31[1]: 20-26. 28
13. Valenzuela, M. (1990). Attachment inchronicallv unclai-vveight young children. *Child Development*, 61,1984-1996. 29
14. Wolff. Sula. (1989). *Childhood & Human Nature the Development, of personality.* Routledge, London and New York.99. 95-110. 30
15. Lollis Susan. P. (1990). EFFects of maternal behavior on toddler behavior during separation. *Child Development*, 61, 99-103.
16. Achermann, D. & Stevenson-Hinde (1991). Clearing up out 2.5 years. *British journal of Development psychology*, 9, 395-376.

**ОСОБЕННОСТИ ВЛИЯНИЯ КАЧЕСТВА ПОВЕДЕНИЯ
МАТЕРИ НА ПРИВЯЗАННОСТЬ РЕБЕНКА**

АБСТРАКТ

Целью данного исследования было изучение взаимосвязи между привязанностью ребенка и факторами материнского поведения. 60 матерей и детей от 1-5 лет были отобраны на основе методики "Q-сортировка тенденций поведения в группе" и материнской депривации.

Для анализа собранных данных были использованы прототипы и иерархический регрессионный анализ (многоступенчатый). Результаты показали, что есть значимые связи между привязанностью ребенка и факторами материнского поведения. Кроме того, анализ шкал показал, что есть значимые связи между привязанностью ребенка и чувствами тепла и радости в материнском поведении.

**THE RELATIONSHIP BETWEEN
CHILD'S SECURE ATTACHMENT AND FACTORS
OF MATERNAL BEHAVIOR**

ABSTRACT

The purpose of this research was to study the correlation between child's secure attachment and factors of maternal behavior. 60 mother-child clusters were randomly selected from others who had at least one child within the age range of 1-5. The data gathering instruments included two questionnaires: Attachment Q-Sort [AQS] and Maternal Behavior Rating Scale.

Prototype and hierarchical regression analysis [stepwise] were used to analyze the collected data. Results showed that there are positive and significant relationships between secure attachment of a child and factors of maternal behavior. Also, analyzing the subscales indicated that there are positive and significant relationships between the child's secure attachment and sensitivity, warmth and joy in the maternal behavior.

Məqalə AMEA Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun Sosiologiya və sosial psixologiya şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol № 9)

Rəyçi H.Ə.Əlizadə, pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 09 yanvar 2013-cü ildə daxil olmuşdur

NARKOMANLIĞIN YARANMASINA SOSIAL-PSIXOLOJİ VƏ İQTİSADİ AMİLLƏRİN TƏSİRİ VƏ ONUN REABİLİTASIYASI

S.S.Quliyeva

*AMEA-nın Fəlsəfə, Sosiologiya və Hüquq İnstitutunun
Sosiologiya və sosial psixologiya
şöbəsinin doktorantı
E-mail: sevinc-g2010@mail.ru*

Açar sözlər: *psixologiya, sosial psixologiya, gənclik, deviant davranış, narkomaniya*

Ключевые слова: *психология, социальная психология, юность, девиантное поведение, наркомания*

Key words: *psychology, social-psychology, the youth, deviant behavior, addiction.*

Bütün zamanlarda olduğu kimi, bu gün də qətiyyətlə deyə bilərik ki, hər bir valideyn istəyir ki, sağlam düşüncəli, sağlam əqidəli, qabiliyyətli, cəmiyyət üçün yararlı, hər bir işində məsuliyyətli, əxlaqlı və tərbiyəli övlad yetişdirsin. Bu arzunu reallaşdırmaq üçün valideyn müəyyən yaşa kimi çalışır, amma yeniyetməlik və gənclik yaşına çatanlarla iş müəyyən çətinliklərlə müşayiət olunur. Çünki bu yaşda olan gənc hər şeyi özünün bildiyini, hətta ən doğrusunu bildiyini iddia edir, özündən böyüklərə “geridə qalmış” kimi baxır. Onların təbirincə, böyüklər zamanla ayaqlaşmırlar. 20-25 il bundan əvvəl səhər işə, axşam evə tələsən, hər ayın sonunda normal maaş alan və ailəsini iqtisadi baxımdan orta səviyyədə təmin edən ailələr, təəssüf ki, indi azdır. Bu gün

Gəncə şəhərində özəl sektorda işləyənlərin sayı dövlət müəssisələrində çalışanlardan çoxdur. Buna görə də bir valideyn 8 saat işləməli olduğu halda, bunun iki misli qədər əmək sərf edir ki, ailəsini dolandıra bilsin. Belə çətin zamanda ailənin sosial-iqtisadi durumunu düşünən valideyn, təbii ki, özü də psixoloji sarsıntı yaşayır. Elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi, kompyuter əsrində valideyn övladı ilə kifayət qədər ünsiyyətdə ola, onun problemləri ilə daha yaxından maraqlana, ətrafındakı dostlarını, yoldaşlarını yaxından tanımağa vaxt tapmır. Özü-nü böyük, yaşlı kimi hiss edən yeniyetmə və gənc sərbəst həyata daxil olur.

Yaxşı bilirik ki, uşaq “ağ kağızdırsa”, yeniyetmə və gənc “süngərdir” – ətrafındakı əksər şeyləri

mənimsəyir, özününküləşdirir. Gördüyünün çoxunu özünə, həyatına tətbiq edir. Başqalarından seçilmək üçün özünü “böyük” kimi aparan belə yeniyetmə və gənclərin bəziləri özləri də bilmədən deviant davranışa meyillənir. Gənclər ən aktiv sosioloji subyekt olduqlarından cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməyən davranış tərzini daha tez mənimsəyir, belə hal özünü onlarda daha qabarıq şəkildə göstərir. Şəhərimizdə bu gün gənclər arasında normadan kənar davranışlar əvvəlki illərlə müqayisədə daha aktual bir məsələyə çevrilmişdir. Normal davranışdan fərqli olaraq deviant davranış gənclərin sakit həyat tərzini dəyişir. Başqalarının diqqətini cəlb etmək üçün onlar özləri qərara gəlir, öz həyat təzlərini buna uyğun şəkildə qurmağa çalışırlar. Getdikcə cüzi hiss olunan normadan kənar davranışlar kök salaraq, daha dərinlərə gedib çıxır. Nəticədə bu hal geniş vüsət alaraq cinayət əməllərinə qədər gedə bilər.

Gənclərdə deviant davranışların inkişafı zamanı onların müsbət əxlaqi hissələrində (1, 351) (xeyirxahlıq, əməksevərlik və s.) kütləşmə prosesi gedir və bu da onların gələcək həyatları üçün başlanğıc olur. Son zamanlar gənclər arasında deviant davranışlar insanın özünün-özü ilə, onu əhatə edən aləmlə, insanlarla qarşılıqlı münasibətinin, qarşılıqlı müsbət təsirinin, qarşılıqlı əməkdaşlığın, ünsiyyətin, qayğı və sevginin olmaması nəticəsində daha geniş

vüsət almışdır. Deviant davranışı əsasən iki qrupa ayırmaq mümkündür:

1. Psixi sağlamlıqdan kənar, insanda gizli və ya aşkar psixopatologiyalar – astenik (zəif), şizoid, epileptoid və s. özünü göstərir.

2. Birgə yaşayış zamanı mənəvi əxlaqi normalardan kənar sosial patologiyaların müxtəlif formaları - əy-yaşlıq, fahişəlik, narkomanlıq, cinayətkarlıq baş qaldırır. Bu cür davranışların əsasını psixoloji patologiyaların müəyyən formalarından və əxlaqsız davranışlardan, özünə qəsd edən, başqalarına zərər verən insanlar təşkil edir. (2)

Bütün sadalanan deviant davranışlar bir-biri ilə zəncirvari şəkildə bağlıdır, yəni biri digərinə başlanğıc, təməl ola bilər. Biz məqalədə deviant davranışın bir sahəsi olan narkomaniyadan danışacaq, araşdırmalar, təhlillər aparılacaq və bu kimi davranışın aradan qaldırılması üçün təkliflər irəli sürəcəyik. İlk növbədə narkomaniyanı və narkotika istifadəçisini nəzərdən keçirək.

Narkomaniya – insanı narkotikdən fiziki və psixoloji olaraq asılı edən, ona qarşı aludəçilik yaranan, orqanizmi fiziki və psixoloji olaraq ona tərəf çəkən bir xəstəlikdir. Cinayət əməli olaraq isə ən asan pul qazanma yoludur. Son zamanlarda narkotikə aludəçiliyin artması, xüsu-

silə də gənclər arasında ölümün inkişafına, somatik və psixoloji xəstəliklərin, hətta sonsuzluğun inkişafına şərait yaradır. Bundan başqa, narkotik elə böyük bir bələdir ki, narkomanlar onun təsiri altında istənilən cinayət hadisəsini törətməyə qadirdirlər. Belə insanlar əsasən narkotik qəbulundan sonra şəxsiyyətə zidd olan hərəkətlər, məsələn, oğurluq, qarət, soyğunçuluq və s. deviant davranışları həyata keçirirlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, narkomanlıq sonsuzluğa səbəb olur. Bundan başqa, narkomanların dünyaya gətirdikləri uşaqlarda mütləq fiziki və ya psixoloji çatışmamazlıqlar özünü göstərir ki, bu da ailənin faciəsi ilə nəticələnir. Belə insanlar narkotikdən asılı olurlar. Bu, onların əxlaqa zidd hərəkətləri ilə müşayiət olunur.

Narkotik vasitələri, həmçinin farmakoloji vasitə olub qısa müddət ərzində insanın psixosomiyal vəziyyətini dəyişir. Məsələn, kokoin, amfetamin kimi maddələr psixoloji tənzimləyici rolunda çıxış edib, insanı depressiyadan çıxarır, hiperaktivliyinin səviyyəsini aşağı salır. Heroin, morfi və metadon kimi maddələrin qəbulu zamanı utancaqlıq hissi aradan qalxır, insanın hər hansı bir hərəkətlə əlaqədar olaraq peşmançılıq, təəssüf kimi əxlaqi hissin qarşısı alınır, o, özünü güclü hiss

edir. Beləliklə, narkotik vasitələr insanın qüsurlarını gizlədərək, daha qabarıq və acı bir qüsurun meydana gəlməsinə səbəb olur.

Narkomanlıq elə bir xəstəlikdir ki, əsasən gəncləri, işsizləri, valideyn nəzarətindən kənar qalanları əhatə edir. Bu xəstəliyə tutulanlar əsasən aşağıdakı motivlərə əsaslanır:

1. Narkoman dost və ya tanışın təsiri altına düşərək, gəncliyə xas bir xüsusiyyət olan marağın qurbanına çevrilir;

2. Qoşulduğu qrupun üzvləri tərəfindən qəbul edilməsi üçün, onların sıralarına qatılmaq üçün narkotikdən istifadə edir.

3. Gənc öz müstəqilliyini göstərmək üçün;

4. “Aydın təfəkkürün” və ya “yaradıcı ruhlandırma” nailiyyətini göstərmək üçün;

5. Bihuş olaraq bu dünyadan tamamilə “uzaqlaşaraq, rahatlıq tapması” üçün;

6. Qürurunu sındıran hər hansı bir davranışdan, vəziyyətdən uzaqlaşması üçün narkotik maddə qəbul edir.

Mikromühit narkomanların fəaliyyəti üçün əsas ola bilər. Burada isə başlıca rolu ilk olaraq ailə, sonra isə ətraf mühit oynayır.

Tədqiqata 7-si – 17-20, 5-i – 21-25, 5-i – 26-29 yaşlarında 17 nəfər (5-i qadın olmaqla) narkotika istifadəçisi cəlb edilmişdir. İlk növbədə

gənclərin ailələri haqqında məlumat aldıq. Sorğu nəticəsində məlum oldu ki, bunlardan 3-nün ailəsi natamam ailədir, 5-i ixtilafli ailələrdəndir, 5-i iqtisadi cəhətdən aşağı səviyyəli, 4-ü isə kifayət qədər maddi təmin olunanlardır. 17 nəfərdən 3-ü dövlət müəssisəsində, 5-i özəl sektorda çalışır, yerdə qalan 9 nəfəri isə işsizdir.

Tədqiqatın ilk sualı belə idi: “Narkotiki neçə yaşından qəbul edib?” Gənclərin böyük əksəriyyəti ilk dəfə 17-18 yaşında narkotik qəbul etdiyini bildirdi. Məlum oldu ki, onların az qisminin narkotiklə tanışlığı son 2-3 ili əhatə edir. Respondentlərin çoxu narkotikə ilk olaraq toksiki maddələrlə (həblər, məişətdə istifadə olunan maddələrin ətrinə meyil edərək və s.) başladığını göstərmişdir. İkinci sualımız belə idi: “Narkotikə hansı ehtiyacdən aludə olmusan?” Cavabdan görünür ki, bu, sadəcə, maraqdan irəli gəlmişdir. Şagirdlərin bir qismi öz müstəqilliklərini sübuta yetirmək, bir qismi problemlərdən azad olmaq üçün narkotikdən istifadə etdiklərini göstərmişdir. Növbəti sual onların ilk dəfə narkotiki necə əldə etdiklərinə aid idi. Fərqli və oxşar cavablarla qarşılaşdıq. İlk gənclik illərində narkotikə başlayanların əksəriyyəti ətrafındakı dostlarının qonağı olmuş, tədricən buna alışmış, nəticədə narkotik aludəçisinə çevrilmişlər. Deyilənlərdən görünür ki, narkotikdən istifadəyə sahəsində ən münbit

yer mühitdir, ətraf aləmdir. Gəncin dostları necədirsə, gənc də onlara oxşamağa çalışır. Burada ailə də məsuliyyətdən kənar qalmır. Ailələrin nəzarəti azalanda, gənclərə həddən artıq sərbəstlik veriləndə nəticə yaxşı olmur. Düşünürük ki, sərbəstliklə yanaşı gənclərə hər hərəkətində məsuliyyət hiss etdirilməlidir.

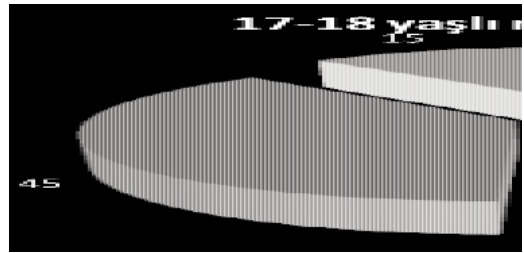
Respondentlərimizin böyük əksəriyyəti artıq aşağı doza ilə kifayətlənə bilmir. Səhhətlərində problem yaşanır, onlarda ürək-damar, qara ciyər və böyrək xəstəlikləri özünü büruzə verir. Soruşanda ki, “Bunun ən çox kimə zərəri var, cəmiyyətim, özünüzmü?” Cavablar belə oldu: “Hər ikisinə də!”. O zaman biz sualı daha konkretləşdirdik və “sizcə, cəmiyyətə nə kimi zərər dəyir?” deyərək soruşduq. Cavab müxtəlif oldu. Kimisi bu kimi hallarda asayışı pozduğunu; bəzisi narkotik almaq üçün cinayətə əl atıldığını söylədi. Bəziləri də “Özüm peşman olduğum halda tək qalmayım deyərək, ətrafıma adamlar yığmağa çalışıram” və s. cavablar verdilər.

Tədqiqatdan görünür ki, əksəriyyət öz halına normal baxdığı üçün narkotikin ailəsinə deyil, cəmiyyətə zərərli olduğunu bildirmişdir. Bəzi respondentlərə görə, bu davranış onların həyatının bir parçasıdır və ailə də bunu belə qəbul etməlidir. Belələri “Peşmançılıq hissi keçirirsinizmi?” sualına “Xeyr” cavabı

vermişlər. Bunun müalicəsinin olmadığını desələr də, əslində müalicə almaq istəyirlər. Əslində belə təzadlı fikirdən də nəticə çıxarmaq olar ki, bu insanların iradəsi zəifdir, amma yenə də biz elmə söykənərək respondentlərimizin iradəsini yoxlamaq üçün onlarla test keçirdik. Nəticə gözlədiyimiz kimi oldu. 17 nəfərdən 12-sinin iradəsi zəif, yerdə qalanının isə orta səviyyəli idi. Lakin bu hələ o demək deyil ki, iradəli insanlar belələrinin sırasında deyil.

Bundan başqa, biz sosiloqlarla birlikdə tərtib etdiyimiz anket əsasında 17-18 yaşlı Gəncə şəhər sakinləri və orta məktəb şagirdləri arasında (120 nəfər) da sorğu apardıq. Sorğuya başlamazdan əvvəl respondentlərə müxtəlif narkotik, psixotrop və toksik maddələrin siyahısından ibarət cədvəl təqdim edildi. Siyahıda olan maddələrin çoxu respondentlərə tanış idi. Aydınlaşdı ki, onların bu barədə daha geniş məlumatı var. Sorğu nəticəsində 17 yaşındakı gənclərin narkotiklə ilk tanışlığı toksik maddələrdən, həblərdən, kofeindən, məişətdə istifadə olunan kimyəvi maddələrin ətrindən istifadə ilə başladığı meydana çıxdı. 17-18 yaşındakı gənclərdən əksəriyyəti toksik maddələrdən istifadə edərək eyforiya halının yaşanmasından həzz alırlar. Onlar düşünürlər ki, artıq müstəqildirlər, böyüklər kimi hər istədiklərini edə bilirlər.

Sorğumuz anonim xarakterli idi. Məlum oldu ki, narkoman kimi tanınmayanların əksəriyyəti psixotrop maddələrdən istifadə edirlər. Belə gənclərin bir qismi (17%) maddi cəhətdən tam təmin olunmuşlardır. Digər hissəsi isə (33%) az təminatlılar, (38%) işsizlər, (13%) ailədə problemi olanlardır.

Tədqiqatlarımız göstərdi ki, psixotrop həblərdən, toksik maddələrdən istifadə edən gənclərdə həmin maddələrə qarşı psixoloji asılılıq yaranır. Onlar eyforiyanı təkrar yaşamaq üçün bihüşedici preparatlara meyilli olurlar. Epizodik qəbul olunan preparatlar zamanla mütəmadi qəbul olunmağa başlayır. Gənclər bunu daha çox fərdi qaydada deyil, qrup şəklində həyata keçirirlər. Belə gənclər cinayətin istənilən sahəsinə - oğurluq, soyğunçuluq, qarət, adam öldürmə, fahişəlik və hətta özünə-qəsdə də qadirdilər. Narkotik əldə edə bilməyən gənc ilk əvvəllər ailədən oğurluq etməyə başlayır, tədricən bu cinayət xarakterli əmələ uyaraq, soyğunçuluqla da məşğul olur, başqalarının evini də qarət edir. Tədqiqatlar zamanı həkim ekspert belə bir hadisəni danışdı. Gənc gecə saat 3-də təcili tibbi yardım mərkəzinə basqın etmiş, tibb bacısını,

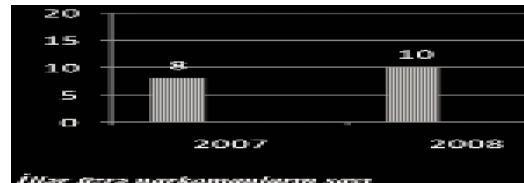
dispetçeri və növbətçi həkimi öldürməklə hədələyərək onlardan ampulları almış və dərhal gözdən itmişdir. Buradan görünür ki, narkoman hər şeyə qadirdir.

Bundan başqa, qeyd edə bilərik ki, narkotik maddənin xroniki qəbulu zamanı orqanizmin fəaliyyətində dəyişikliklər baş verir. Belə ki, qəbul olunan dozanın vaxtı qurtardıqdan sonra narkomana əziyyət verir – onun əzələlərində ağrı, baş gicəllənməsi, ürəkbulanması və s. baş qaldırır. O, mütləq təkrarən narkotik qəbul etmək məcburiyyətində qalır. Nəticədə fiziki pozuntu ilə yanaşı həm də psixoloji pozuntular da özünü göstərir. Belə gənclərdə adətən neqativ emosional vəziyyət olan frustrasiya daha geniş müşahidə olunmaqdadır. Narkotik maddədən bu şəkildə asılılıq nəticəsində onun qəbulunun mütəmadi olmasını şərtləndirir. Bu halda isə onlar belə maddələri əldə etməsi üçün hər vasitədən istifadəyə meyilli olurlar. Onlar istədiyinə nail olmaq üçün nəinki bir nəfərə, hətta əhatə dairəsində olan dostlarına, ailə üzvlərinə, iş yoldaşlarına, ümumilikdə cəmiyyətə belə zərər vurmağa qadir olurlar. Bu da yuxarıda qeyd etdiyimiz neqativ emosional vəziyyətin yaranması ilə baş verir.

Bəzən də artıq qəbul olunan doza kifayət etmir ki, narkoman əvvəlki psixi-fiziki vəziyyətində olsun. Ona görə də hər dəfə dozanı artırmaq məcburiyyətində olan gənc yenə də

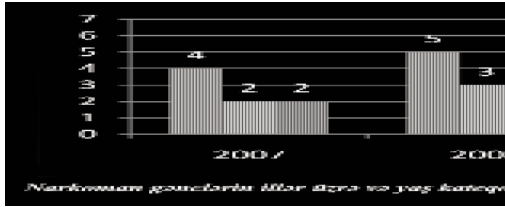
deviant davranışa əl atır. Hətta bəzən elə olur ki, ağılı başından çıxan insan intihar edir: ya özünü hündür bir yerdən yerdən yerə atır, ya da daha yüksək dozanı özü də bilmədən, yüksək eyforiya həzzini almaq məqsədilə qəbul edərək həyata keçirirlər. Elə bu səbəbdən də Gəncədə gənclər arasında özünəqəsd halları da artmaqdadır.

Gəncə Şəhər Baş Polis İdarəsindən aldığımız rəqəmləri müqayisə etsək, görürük ki, həqiqətən də cinayət törədən gənclər arasında narkotika aludəçilərinin sayı günü-gündən artır. Belə ki, 2007-ci ildə 8 nəfər qeydiyyata alınmışdırsa, 2008-ci ildə bu rəqəm 10-a yüksəlmiş, 2009-cu ildə 9, 2010-cu ildə də 12, 2011-də isə 15-ə yüksəlmişdir.

Belə yüksəlişin və enişin səbəbini biz həm sosial-psixoloji, həm də iqtisadi amillərdə axtarmaqla yanaşı, gənclərə arasında aparılan tərbiyyənin səviyyəsinin də nisbətən aşağı düşməsində, onlara sosial nəzarətin zəif olmasında, aşağı səviyyəli təhsildə və keyfiyyətsiz maarifləndirmədə də axtarmalıyıq.

Yaş kateqoriyalarına görə isə diaqramı aşağıdakı şəkildə qurduq.

Narkoman gənclərin illər üzrə və yaş kateqoriyalarına görə müqayisə diaqramı.

Bu diaqramda açıq-aşkar görünür ki, illər üzrə müqayisələr nəticəsində 18-20 yaş arası gənclər narkotikə meyillilikdə daha fəaldırlar. Düzdür, bu rəqəmlər həqiqi olmaya bilər, çünki rəqəmlər hər gün dəyişir, amma tədqiqatlar da göstərir ki, əvvəlki illərlə müqayisədə gənclər arasında deviant davranış olan narkomanlıq geniş yayılmışdır.

Tədqiqatla aşağıdakı nəticəyə gəlmək olar:

Narkomanıyanın yayılma arealı əsasən gənclər olduğuna görə onların buna qurşanması, meyil etməsi müxtəlif iqtisadi və sosial-psixoloji təsirin nəticəsində həyata keçirilir. Gənc ya həzz alma xatirinə, ya qrupdan seçilməmək üçün, ya da dostlarının təsirinə düşərək özünü başqalarına böyük adam kimi təqdim etmək məqsədilə narkomanıyaya uyur. O, müxtəlif həblərdən, toz, toksik maddələrdən istifadəyə meyil etməklə, əhatə dairəsinin sosial-psixoloji təsiri nəticəsində – oğurluq, soyğunçuluq, qarət, fahişəlik, özünə qəsd kimi cinayi əməllərə qurşanır.

Deməli, bütün deviant davranışlar bir-birinə zəncirvari şəkildə bağlı həyata keçirilir. İstəməsə də məcburən bir davranışı həyata keçirdiyi halda digər deviant hərəkəti etmək məcburiyyətində qalır.

Tədqiqat zamanı müəyyən olundu ki, bu kimi hallarda cəmiyyətdən təcrid olan, ictimaiyyət tərəfindən qınaq obyektinə çevrilən gənclər işləmək imkanlarına düşür, ya da yüksək məbləğdə borc alıb sonra borcunu qaytara bilmədiyi üçün özünə qəsd edir, yaxud bu barədə düşünlər.

Narkoman gənclərin reabilitasiyası üçün təkliflərimiz bunlardır:

1. İlk növbədə ailə yeniyetmə və gənclər üzərində öz nəzarətini gücləndirməlidir. Onun yaxın ətrafını, dostlarını tanımalı, problemləri ilə tanış olmalıdır.

2. Sosial nəzarət gücləndirilməlidir. Bunu məktəbdə, ali məktəblərdə, işlədiyi yerdə psixoloq, pedaqoqlar və müəllimləri həyata keçirməlidirlər.

3. Ümumi təhsil və ali məktəblərdə ildə 2 dəfə olmaqla anonim sorğu keçirilməli, narkotikə meyilli yeniyetmə və gənclər müəyyən edilə bilər. Onlarla anonimliyi qorumaq şərti ilə mütəmadi söhbətlər aparılmalı, psixoloji testlərdən faydalanmaqla ümumi vəziyyət müəyyən olunmalı, zəruri yardım göstərilməlidir.

4. Bundan başqa, gənclərlə, onların ailələri ilə mütəmadi olaraq seminarlar təşkil edilməli, maarifləndirmə işləri aparılmalıdır. Belə ki, təhsil alanlara narkotik vasitələrin onların sağlamlığına, gigiyenalarına, normal seksual və intim həyat tərzinə zərərləri başa salınmalı, onlara ailə və nikahın əhəmiyyəti barədə məlumat verilməlidir.

5. Belə gəncləri, anonimlik qorunmaq şərtlərilə, dispanserdə qeydiyyatda salaraq, hər zaman onların yanında olduğunuza inandıraraq, müalicəsini təşkil etmək lazımdır.

6. İslah-əmək koloniyalarından azadlığa buraxılan gənclərin cəmiyyətə adaptasiya olunmaları üçün onlar iş yerləri ilə təmin etməli, mütəmadi nəzarətdə saxlamalı, ailəsi ilə ən az ildə iki dəfə söhbətlər aparılmalıdır.

Əgər bir insan öz hisslərini (bu hisslər neqativ olduqda belə) adekvat şəkildə aydınlaşdırmağa qabiliyyətdirsə, həyatı olduğu kimi qəbul edib, olduğu kimi yaşamağı bacarırsa, başqaları ilə ünsiyyət qurmağa və öz qayğısını çəkməyə qadirdirsə, qarşısına məqsəd qoyub və bu məqsədi reallaşdırmağa can atırsa, müxtəlif şəraitdə müxtəlif şeylərdən həzz ala bilirsə, belə insanlarda narkotikə qarşı barışmazlıq yaranacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. S.İ.Seyidov, M.Ə.Həmzəyevin. Psixologiya. Bakı 2007, 325 s.

2. Е. В. Змановская. Девиантнология. Психология отклоняющегося поведения: Учеб. Пособие для студ. высш. учеб. заведений. 2-е изд. М., 2004, 142 s.

3. Bayramov Ə. S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiyanın aktual məsələləri. Bakı, "Azərənşr", 1986, 184 s.

4. Bayramov Ə. S., Əliyev B.H. Hüquq psixologiyası. Bakı 2012, 825 s.

5. Qəşəmoğlu Ə. Q. Sosial idarəetmənin fəlsəfi və sosioloji problemləri. Bakı, 2008, 235 s.

6. Qəşəmoğlu Ə. İnsanın mahiyyətinin dərk olunmasında sistemli yanaşma zərurəti.FSHTA, "Cəmiyyət keçid dövründə - sosial-psixoloji aspektlər", Bakı, 2004.

7. H.İ.Şərqi Dərhecək. Narkomanların kliniki və postkliniki reabilitasiyasının sosial-psixoloji problemləri. Bakı, 2002

8. K.S.Ağayeva. Azərbaycan cəmiyyətində sosial əxlaqi davranışların etik gender təhlili. Bakı, 2009

114 Psixoloji test. Bakı, 2011, 111 s.

**ВЛИЯНИЯ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ И
ЭКОНОМИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ И ВОЗНИКНОВЕНИЯ
НАРКОМАНИИ И ЕГО РЕАБИЛИТАЦИИ**

Абстракт

Одним из актуальных и требующего решения важных вопросов является широко распространенный среди молодежи случай девианта. С изменением периода и времени причины таких негативных случаев, их содержания и цели также меняются. В сравнении с прошлыми годами сегодня искать причины расширения ареала таких случаев надо искать в социально-психологических и экономических факторах.

В статье в центре рассмотрения находится наркокомания как случай девианта. На основе сравнения опросов, экспертных оценок, информации, полученных из правоохранительных органов и представленных на графиках их отражающих посвящены молодежи, так как именно молодежь является той наиболее привлекаемой средой для наркомании. Кроме этого делается акцент на социально-психологических и экономических факторах и показывается их влияние на появлении наркомании, и представлены предложения для реабилитации наркоманов.

INFLUENCES OF SOCIALLY-PSYCHOLOGICAL AND ECONOMIC FACTORS OF DRUG ADDICTION AND HIS REHABILITATION

Abstract

One of the most pressing and important issues requiring solutions is widespread among youth deviant case. With the change of time period and the reasons for the negative cases, their content and purpose are also changing. In comparison to previous years today to look for reasons expansion of the range of such cases must be sought in the social, psychological and economic factors.

In an article in the center of the consideration is addiction as deviant case. Based on a comparison of surveys of expert assessments, information obtained from law-enforcement agencies and to the diagram reflecting their focus on youth as the youth is that most attracted medium for drug addiction. Besides the emphasis on the social, psychological and economic factors and demonstrate their impact on the appearance of addiction and made suggestions for the rehabilitation of drug addicts.

ARTPI-nin psixologiya və yaş fiziologiyası şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №05)

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 15 aprel 2013-cü ildə daxil olmuşdur

QADIN ŞƏXSİYYƏTİNƏ YENİ BAXIŞ

Günel Aslanova

*BDU-nun Psixologiya
kafedrasının doktorantı*

E-mail:gunel.aslanova@yahoo.com

Açar sözlər: *qadın şəxsiyyəti, mədəni mühit, münasibətlər sistemi, özünüaktuallaşdırma, emosional təhlükəsizlik, dəyərlər sistemi, yadlaşma, empatiya*

Ключевые слова: *личность женщины, культурная среда, система отношений, самоактуализация, эмоциональная безопасность, система ценностей, отчуждению, эмпатия*

Key words: *female personality, cultural environment, relations system, self-actualization, emotional security, values, alienation, empathy*

Qadın şəxsiyyətini təhlil etməyə çalışan tədqiqatçıların bir qismi qadın şəxsiyyətinin inkişafını şəxsiyyətin ümumi inkişaf mexanizmlərindən fərqləndirməməyin, tədqiq edərkən eyni meyarları tətbiq etməyin tərəfdarı, digər qisim isə radikal mövqə nümayiş etdirərək qadın psixologiyasına tam fərqli yanaşmanın, ümumi inkişaf mexanizmlərindən kənar tədqiq edilməsinin tərəfdarıdır. Təbii ki, qadın şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətləri və psixoloji inkişafı özünəməxsusluğu ilə seçilir. Lakin bilavasitə radikal mövqə nümayiş etdirərək qadın şəxsiyyətini xüsusi kateqoriya kimi ayırmaq, burada şəxsiyyətin ümumi inkişaf prinsiplərini nəzərə almamaq və ya qadın şəxsiyyətini sırf ümumi meyarlara əsaslanaraq tədqiq etmək

birtərəflilik hesab oluna bilər. Biz qadın şəxsiyyətinin inkişafını ənənəvi psixoloji konsepsiyalardan uzaqlaşaraq qadın psixologiyasına yeni baxış çərçivəsindən izah etməyə cəhd edəcəyik. İlk öncə qadın şəxsiyyətinin inkişafı üçün zəruri hesab etdiyimiz şərtləri – mədəni mühiti, onun münasibətlər sistemini, özünü başqalarına həsr etmək tələbatının təmin olunmasını və emosional təhlükəsizliyini nəzərdən keçirək.

Qadının həyatına mədəni mühit xüsusi olaraq təsir edir. Qadınlar bir qayda olaraq patriarxal cəmiyyətlərdə qeyri-bərabər və xüsusən də qarşılıqsız münasibətlərə daxil olmağa məcburdurlar. Onlar şəxsi və ictimai həyata aid olan mühüm hadisələrə təsir göstərməyə qabil olmadıq-

larından əzab çəkirlər. Bu xüsusən azsaylı mədəni və etnik qrup nümayəndələrinə aiddir. Onlar qadın olmalarından əlavə seksual oriyentasiya, sosial-iqtisadi mövqe və yaş baxımından da irqi diskriminasiyaya məruz qalırlar. Əslində, insanlar arasındakı fərq şəxsi inkişafın mənbəyi ola bilər. Lakin cəmiyyətdə bu fərqlər çox zaman “normal” və “arzuolunan” və ya “anormal” və “arzuolunmaz” kimi ierarxik prinsipə əsasən qurulurlar. Nəticədə isə, fərq şəxsi inkişafı şərtləndirmək əvəzinə münasibətlər öncəsi qorxunun, insanların bir-birinə qarşı inamsızlığının, bir-birinə yadlaşmasının səbəbi olur. Çoxluğa aid olanlar, hansı insani keyfiyyətlərin mühüm olduğunu müəyyənləşdirmək hüququnu çox vaxt öz üzərlərinə götürürlər. İnsanlar dominant mədəniyyətin müəyyən etdiyi şərti dəyərlər ierarxiyasına əsasən anlaşılırlar. Əslində isə insanlar arasındakı fərqi daha dərindən anlamaq dolayısı ilə insan şəxsiyyəti və şəxsiyyətlərarası münasibətlərin inkişafını anlamağın ən yaxşı yollardan biridir.

Görkəmli tədqiqatçı Stounun münasibətlərə mərkəzləşmiş modeli qadınların həyatında ünsiyyətin aparıcı rol oynadığını, tənha qalmaq və təcrid olunmanın isə əzabların əsas səbəbi olması məsələsini ön plana çəkir. Razılışaraq qeyd edirik ki,

qadınların psixoloji inkişafı onun digər insanlarla münasibəti vasitəsilə baş verir. Qadının həyatında və psixoloji inkişafında şəxsiyyətlərarası münasibətlərin rolu mühümdür. Müşahidə etdikdə görürük ki, qadınlar çox zaman azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizə aparmaq əvəzinə qarşılıqlı münasibətlərdə iştiraka və insanlarla ünsiyyətə can atırlar. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların təhlilindən aydın olur ki, qadının şəxsi inkişafı məhz münasibətlərdə baş verir, həmçinin insanlarla ünsiyyət qadının psixoloji cəhətdən rahat olmasına mühüm təsir göstərir və eləcə də, münasibətlərdə qarşılıqlılığa nail olmağa cəhd etmək qadınların bütün həyatları boyunca davam edir. Ünsiyyətə, emosional əlaqələrə olan tələbat hər bir insanın həyatında birinci yerdə durur. İnsan əzablarının böyük qisminin səbəbini insanlarla əlaqənin olmaması, psixoloji təcrid təşkil edir. Psixoloji təcrid olunmuş insan digər insanlar tərəfindən anlaşılmasına və hətta bu ehtimalın mümkünlüyünə belə inanmır. İnsan digərləri ilə qarşılıqlı əlaqədə məhdudiyət üzündən yaranmış maneələri dəf etməyə qabil olmadıqda onda yaranmış özünə qapanma da ağır əzablar yarada bilər. Çox zaman bu utancaqlıq və qarşı tərəfin onun üçün çox darıxmasına baxmayaraq özü haqqında ünsiyyətə layiq olmadığını

düşünmək kimi aşağı özünü qiymətləndirmə ilə müşaiyət olunur. Əgər insan öncədən şəxsiyyətlərarası münasibətlərin alınmayacağından qorxursa, sonra onun bu münasibətlərə daxil olmağa cəhd etməsi gərginlik yaradır, bu gərginlik isə hiss və düşüncələrin azad təzahürünə mane olur. Qadının şəxsiyyətlərarası münasibətlərə daxil olmaq qabiliyyəti və bu münasibətləri qoruması onun sağlam psixi inkişafının tamamilə zəruri keyfiyyətidir. Əslində, bu fikir qadına məxsus bəzi keyfiyyətlərin qüsur olaraq qiymətləndirilməsi fikrini tamamilə inkar edir. Çox zaman qadınların kişilərə nisbətən daha səmimi şəkildə emosiyalarını ifadə etmələri qüsur sayılır. Amma hamımız bilir ki, bu şəxsiyyətlərarası münasibətlərə xüsusi məna verir. Psixoloji ədəbiyyatda qadınların ünvanına kifayət qədər, məsələn, “isterik” və ya “həddən artıq asılı” kimi təhqiredici ifadələr də işlədilir. Araşdırmalar zamanı müəyyən edilmişdir ki, çox zaman kişi təcrübəsi insan inkişafının ənənəvi psixoloji modelləri baxımından yanlış olaraq şərh edilir. Oğlanların rəqabət, qüvvə və müstəqilliyə üstünlük vermələri, bütün bunlara meyilli olmaları əslində cəmiyyətin onlara olan təzyiqinin nəticəsidir. Qadınlara gəldikdə isə onların diqqəti əsasən başqaları üçün məsuliyyət daşımağa, onların qay-

ğına qalmağa istiqamətləndirilib.

Şübhəsiz, qadın psixologiyasına yeni baxış ənənəvi psixoloji anlayışların yenidən nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Bu baxımdan “asılılıq” da yenidən nəzərdən keçirilməsi tələb olunan anlayışlardandır. Məlumdur ki, qadının ünsiyyətə cəhd etməsi, öz emosiyalarını səmimi ifadə etməsi çox zaman ona “asılı” embleminin vurulmasına səbəb olur. Bu səbəbdən də qadınların ünvanına “asılı” sözünü təhqir kimi işlətməkdən çəkinmək lazımdır. Etibar və səlahiyyətlərin ötürülməsini artıq müəyyən etdik, indi isə “asılılığın” sağlam psixoloji inkişaf və şəxsi inkişaf üçün zəruri müsbət keyfiyyət olduğunu təsdiq etməliyik. Bu anlayışa yeni məna verməklə ədalətsiz ittihamlardan həm imtina etmiş, həm də onların qarşısını almış oluruq. Müstəqillik və sərbəstlik bizim cəmiyyətimizdə həddən artıq yüksək qiymətləndirilir, bu isə qarşılıq və etibar olmadan mümkünsüz olan insan münasibətlərinin məhv olmasına səbəb olur. Klassik nəzəriyyələr bir qayda olaraq ayrıca avtonom şəxsiyyətin psixoloji inkişafının tədqiqinə mərkəzləşib və məntiqi təfəkkür və müstəqilliyə xüsusi önəm verir. Amma müasir nəzəriyyələr iddia edir ki, qadının həyatında başlıca hərəkətverici qüvvə ünsiyyətə cəhd, qarşılıqlıdır.

Məlumdur ki, insan münasibətlə-

rinin nüvəsi empatiya və qarşılıqlı etibardır. Empatiya özündə motivasiya (digər insanı tanımaq cəhdi), qavrayış (verbal və qeyri-verbal informasiyanı qavramaq qabiliyyəti), emosiya (digərinin hislərini anlamaq imkanı) və idrakı (ünsiyyətdən məna çıxara bilmək qabiliyyəti) ehtiva edir. Başqa sözlə, empatiya – digər insanı anlamaq və onun daxili aləminə nüfuz etmək qabiliyyəti və bunu həmin insanın anlamasını təmin etməkdir. Qarşılıqlılıq insanların şəxsi inkişafı üçün zəruri olan açıqlıq və səmimiyyəti nəzərdə tutur. Qarşılıqlılıq hər bir insanın digər insanın həyatı təcrübəsinə bütünlüklə hörmət etməsidir. Yaxınlıq, bərabərlik, sıx ünsiyyət, bir-birini emosional dəstəkləmə dərin təmin olunma hissənin yaranmasına səbəb olur və bu heç də patologiyanın deyil, böyük ehtimalla psixoloji sağlamlığın göstəricisidir.

İnsanlarla əlaqə və onun olmaması şəxsiyyətin inkişafına təsir edən başlıca məqamlardır. Əslində bu anlayışlar hansı mənanı ehtiva edir? Empatiya burda başlıca rol oynayır. Empatiya sirli hal kimi deyil, emosional-idraki imkanlar kompleksi kimi təsvir edilməlidir. Ehtimal olunur ki, etibar, empatiya və məsuliyyət insanın psixoloji inkişafının əsasında durur. Xüsusən də, qarşılıqlı empatiya şəxsiyyətə dərin

təsir edir, çünki bu halda iki tərəf bir-birinə dəstək göstərərək emosional qarşılıqlı əlaqə və idrak prosesinə cəlb olunmuş olurlar.

Artıq qeyd etdiyimiz kimi insanın psixoloji inkişafı onun digərləri ilə ünsiyyəti prosesində baş verir və bu xüsusən qadınlara aiddir. Ünsiyyət prosesi qarşılıqlı empatiyayı ehtiva edir. Bir insan digərindən özünə qarşı anlayış gördükdə onda yeni fikir və hislər yaranır, daha etibarlı olur. Beləliklə, hər iki insanın qarşılıqlılığını sayəsində onlarda qarşılıqlı münasibət və təşəbbüs yaranır. Əksəriyyətimizə digər insana qarşı olan yaxınlıq hissi və həmçinin hər hansı əlaqənin alınmadığı halda yaranan sıxılmışlıq hissi yaxşı tanışdır. Həminin iki partnyor aktiv ünsiyyətdə olduqlarından özlərini hətta digər insanlarla qarşılıqlı əlaqələrdə belə daha əmin hiss edirlər və hər iki tərəf öz dəyərini, əhəmiyyətini hiss etmiş olur. Eləcə də bu onlarda partnyor haqqında (onun fikirləri, hisləri) yenilik əldə etməklə yanaşı, yeni əlaqələr qurmaq arzusunun da qüvvətləndirir.

Aparılmış tədqiqatların təhlilindən aydın olur ki, qadınlar münasibətlərə xüsusi əhəmiyyət verdiklərindən yaxın, etibarlı münasibətlərinin olmaması onlar üçün ciddi mənfi nəticələrə səbəb olur. Klinik təcrübə göstərir ki, insan üçün ən dəhşətli

fəlakət psixoloji təcrididir. Bu tənha-
lıq deyil. Elə bir hisdir ki, sən digər
insanlarla ünsiyyətdə olmaq imkanı-
nın olmamasını düşünürsən. Yaran-
mış çaşqınlıq halı günah kompleksi
ilə müşaiyət olunur. Özünü kömək-
siz, gücsüz və situasiyanı yaxşılığa
doğru dəyişməyə qeyri-qabil hiss
edən insan bundan qaçmaq üçün ən
ağlasığmaz psixoloji manevrlərə
cəhd edir. Bir insanla ünsiyyətdə
uğursuzluğa məruz qalarkən insanlar
digərləri ilə ünsiyyətə girməyə və
qarşılıqlı anlaşmaya nail olmağa
cəhd edirlər. Əgər qadın şəxsiyyət-
lərarası münasibətlərə təsir etməyi
bacarmırsa, onda başqa qərarlar qə-
bul edəcək: dəyişilməsi mümkün
olan yeganə insanı, yəni, özünü də-
yişməyə cəhd edəcək. Başlıcası isə o
özü və ətrafdakılar haqqında fikir və
təsəvvürləri dəyişməyə cəhd edir. Bu
cəhdin əsas səbəbi isə odur ki, o özü
üçün mühüm olan insanlarla münasi-
bətlərə problemsiz şəkildə daxil
olmaq istəyir. Beləliklə, qadın yaxın
insan ilə öz arasında alınmayan
əlaqəni qaydaya salmaq üçün hiss və
emosiyalarını, xüsusən də “qeyri-
düzgün” saydıqlarını yenidən nəzər-
dən keçirməyə məcburdur. Bu proses
ailədə də baş verə bilər. Valideyn-
lərin qayğıkeş olmadıqları ailələrdə
uşaqlarda müxtəlif psixi pozuntular
baş verir. Qızlar belə nəticəyə gəlir-
lər ki, onlar üçün zəruri olan insan-

larla əlaqələri qaydasında saxlama-
ğın yeganə yolu özünü başqalarının
onu görmək istədikləri kimi apar-
maqdır. Məsələn, ailədə ona təlqin
edə bilərlər ki, yalnız yaxşı olmayan
insanlar kədər, qorxu kimi emo-si-
yalar keçirə bilərlər. Aydın məsələdir
ki, o belə hisləri olmayan insan
olmağa cəhd edəcək. Bu yolverilməz
emosiyanı doğuran hadisə baş ver-
diyi halda isə o özünü itirir, çünki öz
hislərini ayırd edəcək durumda ol-
mur və yalnız bir şey bilir: hiss etdi-
yini hiss etməməlidir, bu emosiyaları
keçirməməlidir.

Aydındır ki, qadın şəxsiyyətinin
inkışafının digər zəruri şərti olan
emosional təhlükəsizlik özünü qəbul
etmə, frustrasiyaya qarşı dözümlülük
və emosional nəzarəti özündə ehtiva
edir. Özünü qəbul etmək öz zəif və
güclü tərəflərini anlamağı və öz
varlığını bir bütün olaraq qavramağı
ehtiva edir. Frustrasiyaya qarşı dö-
zümlülük isə stressə, arzu və istək-
lərə qarşı olan maneələrə olan dö-
zümlülükdə təzahür edir. Emosional
nəzarət isə şəxsi emosiyalara elə
şəkildə nəzarət etməkdir ki, bu za-
man insanın sosial funksiyaları
məhv olmasın. Bu emosiyaların daha
konstruktiv istiqamətə yönləndiril-
məsidir. Müəyyən emosiyaların təza-
hürü yalnız zaman keçdikdən sonra
nəzərə çarpır. Təsəvvür edək ki, şəxs
daim həyəcan və narahatçılıq yara-

dan mühitdə böyüyür. Nəticədə müəyyən zaman keçdikdən sonra o daim digər insanlara görə həyəcan keçirəcək. Bu baxımdan özümüz və digərləri haqqında təsəvvürləri dağıtma təhlükəsi olan “qadağalı” fikir və hislərin yaranma ehtimalı hər zaman var. Bu hislərdən biri nifrətdir. Heç kim nifrət olmadan özünün fikri obrazına olan sui-qəsd və digər insanlarla ünsiyyət imkanlarına olan daimi təhlükəyə qarşı dura bilməz – gec və ya tez nifrət yaranacaq. Ən mühümü isə, təsvir edilən proses başlıca ziddiyyətə - “əlaqə-yadlaşma” paradoksuna gətirib çıxaracaq. Sonra isə insanlarla əlaqəni qaydasında saxlamaq üçün insanın həqiqi mahiyyəti, “mən”i, insanlardan uzaqlaşaraq gizlənilir. İnsan münasibətləri öz hiss və fikirlərini təzahür etdirməkdən imtina etmək hesabına qoruyur. O getdikcə özündən daha da uzaqlaşır, nəticədə əsas psixoloji inkişaf mənbəyini – digər insanla ünsiyyət prosesində qarşılıqlı əlaqəni itirir. Onun özündə “buzlaşdırdıqları” dəyişmək və mükəmməlləşmək imkanına malik deyil – məsələn, onun özü və digərləri haqqında fikirləri yalnız şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə baş verən emosiyaların qarşılıqlı mübadiləsi olmadan adekvat ola bilməz. O real hadisələr haqqında getdikcə az informasiya almaqla hansısa fikri obrazların

tərtibi ilə məşğul olur. Çox zaman ünsiyyət prosesində yaranan xroniki yadlaşma tamamilə tənhaləşmə və uzaqlaşma kimi depressiv vəziyyətə gətirib çıxarır. Patriarxal cəmiyyətdə bu müəyyən mənada bütün qadınları təhlükə altına alır və əsasən onların əksər psixoloji əzablarının (fobiya, narkomaniya, alkoqolizm, həzm pozuntusu depressiya, şəxsiyyətin ikiləşməsi, sarışan hallar və s.) əsasında durur. İnsanın psixoloji inkişafına “əlaqə-yadlaşma” paradoksu nəzərindən baxmaq bizə nəinki hər iki cinsi yaxşı anlamağa və psixoloji problemlərin hansı şəkildə yarandığını izah etməyə kömək edir, həm də pasientlərlə optimal işləmək yolunu da tapmağa kömək edir. Biz müəyyən etdik ki, insanların ünsiyyətə daxil olmağa aktiv cəhd etmələrinə baxmayaraq psixoloji problemlər onların digərləri ilə münasibətlərə daxil olmalarına imkan verməyən müəyyən mexanizmlərə malikdirlər. Həmçinin, bu bizim konflikt, nifrət, utancaqlıq kimi psixoloji anlayışları yenidən qavramağımıza səbəb olur. Ünsiyyət prosesində konflikt və nifrət nəinki mövcuddur və hətta zəruridirlər. Yəni, utancaqlıq empatik anlayış əldə etmək imkanının olmaması zamanı yaranır.

Bu baxımdan “əlaqə-yadlaşma” paradoksunun onlara necə təsir etdiyini anlamaq üçün biz uğursuz

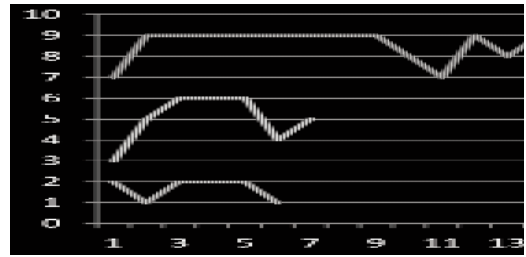
ailələrdə psixoloji iqlimi təhlil edə bilərik. Belə ailələrdə valideynlərin qapalılığı, onların uşaqları sıxışdırması ailə üzvlərini bir-birindən yadlaşmasına səbəb olur. Psixoloqların bu ailələrə olan xüsusi diqqəti tədqiqatçılara uşaqların necə ünsiyyət defisiti hiss edərək insanlardan yadlaşmasını izləməyə imkan verir. Beləliklə, “əlaqə” və “yadlaşma” anlayışlarını vurğulamaqla birbaşa şəxsiyyətin psixoloji problemlərinin məzmununa istinad etmiş oluruq. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərə ənənəvi nəzəriyyələr çərçivəsində də diqqət yetirmişdir. Lakin əksər məqamlar qeyri-müəyyən qalmışdır. Çünki bu nəzəriyyələr “fərdiləşmə”, “həkimiyət”, “bölgü” kimi anlayışlardan istinad nöqtəsi kimi istifadə etmiş və bununla da insanın psixoloji vəziyyətinin bütöv mənzərəsini verməmişlər. İnsan yalnız digər insanlarla münasibətlər çərçivəsində nəzərdən keçirilməlidir, çünki onun psixoloji inkişafı məhz şəxsiyyətlərarası münasibətlər vasitəsilə baş verir. Qarşılıqlı empatiyalı münasibətlərə olan tələbat ilkin insan tələbatlarından; yadlaşma isə psixi pozuntuların yaranmasına səbəb ola bilər. Bundan əlavə insanlar arasında olmaq və onlarla aktiv ünsiyyətdə olmaqla insan öz həyatında daha böyük uğurlara nail ola bilər və öz yaradıcı potensialını tamamilə açıqlaya bilər.

Artıq insan münasibətlərinin nüvəsinin empatiya olduğunu qeyd etdik. Lakin qadının digərləri ilə qarşılıqlı münasibətlərində təzahür edən digər bir xüsusi hal da var. Bu qadının özünü digərlərinə həsr etmək istəyidir. Qadının özünü digərlərinə həsr etmək istəyi o qədər qabarıq təzahür edir ki, bu istəyin təzahürünü və təmin olunmasını qadın şəxsiyyətinin inkişafı üçün zəruri şərtlər sırasına daxil etmək mümkündür. Allopört özünü başqalarına həsr etmək istəyinin iki formasını fərqləndirir: məhrəmlik və şəfqət. Məhrəmlik hissi valideyn, uşaq, həyat yoldaşı və ya yaxın dostla qarşı duyula bilər. Sağlam şəxsiyyətin sevgisi şərtsiz olur. İkinci forma olan şəfqət isə insanlığı anlamağa əsaslanır və bütün insanların sevgiyə layiq olduğunu nəzərdə tutur. Yəni, digər insanları onları ittiham etmədən, mühakimə etmədən, zəifliklərin hamıya məxsus olmasını bilərək şərtsiz sevmək. Olpört bu sevginin yalnız sağlam, kamil şəxsiyyətə xas olması fikrini irəli sürür. Lakin biz bu anlayışı qadın şəxsiyyətinin hələ kamilləşmədən öncə belə, inkişafı üçün zəruri şərt hesab edirik. Qadın sevgisi (ana) daim şərtsiz olub bağışlayandır. Kişi sevgisi (ata) isə mühakiməedicisi, qiymətləndirici və cəzalandırandır. Bu səbəbdən də özünü başqalarına həsr etmək kişilər üçün kamillik zirvəsində nail

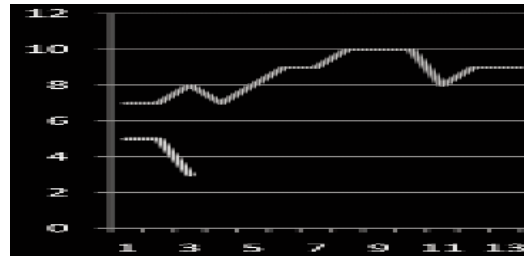
oluna bilən xüsusiyyət ola bilər, lakin qadın təbiətən bu hissə malikdir. Qadının şəxsiyyəti kamillik zirvəsinə çatmadan belə bu xüsusiyyətə malik olmuş ola bilər. Lakin bu xüsusiyyətin olmaması artıq müəyyən psixoloji pozuntunun olmasının və inkişafın rəvan getmədiyinin göstəricisidir.

Nəzəri təhlillərimizi eksperimental olaraq təsdiq etmək üçün cinsi qadın olan 50 tələbə arasında Kettelin 16 amilli şəxsiyyət sorğusunu keçirdik. Sorğunun E amili üzrə yüksək bal toplanıldığı halda A amili üzrə də yüksək bal toplanmalıdır fərziyyəsini irəli sürməklə hər iki amili müqayisə etdik. A amili üzrə yüksək bal ünsiyyətçilik, aşağı bal isə qapalılıq göstəricisidir. E amili üzrə yüksək bal müstəqillik, aşağı bal isə asılılıq göstəricisidir. Tədqiqatı keçirməkdə məqsədimiz qadın şəxsiyyətinə yeni baxış çərçivəsində qadın şəxsiyyətinin kamilləşmə prosesinə başlaması üçün təklif etdiyimiz zəruri şərtlərin rolunu təsdiq etməkdir. Fikrimizcə, kompleks zəruri şərtlərdən biri hesab etdiyimiz münasibətlər sistemində qənaətbəxşlik A amili vasitəsilə, kamilləşmə prosesinin ilk mərhələsi hesab etdiyimiz asılılıqdan azad olma isə E amili vasitəsilə aşkarlanabilir. Ehtimalımıza görə kamilləşmə prosesinə başlamış şəxsiyyət E faktoru üzrə yüksək bal toplamalı, bu

prosesə başlamamış şəxsiyyət isə E faktoru üzrə aşağı bal toplamalıdır. E faktoru üzrə yüksək bal toplamış, yəni kamilləşmə prosesinə başlamış şəxsiyyət ilkin zəruri şərtlərin hər birinə malik olmalı, o cümlədən A faktoru üzrə aşkarlanan münasibətlər sistemində qənaətbəxşlik üzrə, yüksək bal toplamalıdır. Qeyd etdiyimiz kimi, münasibətlər sistemi qənaətbəxş olan şəxs ünsiyyətə meyli, əks təqdirdə isə qapalı, utancaq olur. Tədqiqat zamanı məlum oldu ki, 50 nəfər arasından 37 nəfər E faktoru üzrə yüksək bal (7-10), 7 nəfər orta bal (3-6), 6 nəfər isə aşağı bal (0-3) toplamışlar.

E amili üzrə yüksək bal toplamış 37 nəfərin A amili üzrə topladığı balları təhlil etdikdə məlum oldu ki, 33 nəfər yüksək, 3 nəfər orta, 1 nəfər isə aşağı bal toplamışdır.

Yəni, E amili üzrə yüksək bal toplamış 37 nəfərdən 33-ü (89%) A amili üzrə də yüksək bal toplamışlar və irəli sürdüyümüz hipotez təsdiqini tapmışdır.

Beləliklə, qadın şəxsiyyətinə yeni baxış çərçivəsində qadının kamilləşməsinin şəxsiyyətə çevrilməsinin kişinin kamilləşməsinə çevrilmə prosesindən fərqli olduğu qənaətinə gəldik. Qadın şəxsiyyətinin kamilləşməsi üçün bir neçə zəruri şərtin kompleks olaraq mövcud olması labüddür: müvafiq mədəni mühit, qənaətbəxş

münasibətlər sistemi, özünü başqalarına həsr etmək istəyinin təmin olunması və emosional təhlükəsizlik. Məhz bu zəruri keyfiyyətlərin mövcudluğu sayəsində qadın kamilliyin hər üç mərhələsini (asılılıqdan qurtulma, öz daxili potensialını aşkarlama və ümumbəşəri dəyərlərə qoşulma) adlayaraq kamilləşməyə çevrilə bilər. Yəni bu zəruri keyfiyyətlərə malik olmadan, onları formalaşdırmadan qadının (bu keyfiyyətlər yalnız qadın üçün zəruridir) kamilləşməsinə çevrilməsi mümkün deyil.

Ədəbiyyat:

1. Əliyev V.H. Şəxsiyyətə yeni baxış nəzəriyyəsi. Aspirant və Gənc tədqiqatçıların 5-ci Respublika elmi konfransı 1999, Bakı, Azərbaycan. 3 s.

2. Ализаде А.А. Половой диморфизм и психологические проблемы формирования личных взаимоотношений// Автореферат докторской диссертации. Баку, 1974

3. Петрова Р.Г. Гендерология и феминология. Учебное пособие. 5-е издание. Москва, 2010. 678 с.

4. K.Horney. "Neurosis and Human Growth: The Struggle Toward Self-Realization". N.Y.: W.W.Norton & Co, 1950. 41 p.

5. Robert Frager, James Fadiman "Personality & Personal Growth", 5th ed., 2002. 657 p.

НОВЫЙ ПОДХОД К ЛИЧНОСТИ ЖЕНЩИНЫ

АБСТРАКТ

Таким образом, в рамках нового подхода к личности женщины, пришли к выводу что, процесс преобразования зрелой личности женщины отличается от преобразования зрелой личности мужчины. Созревание женской личности требует некоторых необходимых: соответственная культурная среда, удовлетворительная система отношений, желание посвятить себя другим и эмоциональная безопасности. Именно, благодаря преобладанием этих качеств, женщина сможет пройти во всех трех этапов зрелости (на первом этапе, личность обладает само детерминации, самоуправлении, независимости от внешних побуждений; на втором этапе происходит реализация заложенных в нее сил и способностей; на третьем этапе личность преодолевает своего ограниченного «Я» и отождествляется с более общими глобальными ценностями), и стать зрелой личностью. Другими словами, без этих необходимых условий (эти условий необходимы только для женщин), без образования их, не возможно, чтобы женщина стала зрелой личностью.

NEW APPROACH TO THE WOMAN'S PERSONALITY

ABSTRACT

According to new approach to the woman's personality we have come to the conclusion that the process of maturing woman's personality is different from the process of maturing man's personality. Maturation of woman's personality requires some necessary: the suitable cultural environment, the satisfactory system of relationships, the desire to devote themselves to others and emotional security. Woman who predominance of these qualities can go through all three stages of maturity (in the first stage, a person achieves self-determination, independence from external motives, on the second stage, she can realize embedded in her powers and abilities, but in the third stage she will core with limited "I" and identified with the more common global values), and become a mature person. In other words, without these necessary conditions (these conditions are necessary for women only), or without the formation of these conditions, it is not possible for a woman to become a mature person.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №01)
Rəyçi Ə.S.Bayramov, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 24 yanvar 2013-cü ildə daxil olmuşdur

SƏXSİYYƏTİN DAVRANIŞININ TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ SOSIAL NORMALAR

Pərvanə Babayeva

*BDU-nun Psixologiya
kafedrasının dissertantı*

E-mail: parvanagurbanaliyeva@gmail.com

Açar sözlər: *sosial normalar, identiklik, qrup daxili münasibətlər, sosial qarşılıqlı münasibətlər, qrup üzvləri, sanksiyalar, adət və ənənələr, hüquq normaları*

Ключевые слова: *социальные нормы, идентичность, групповые отношения, социальное взаимодействие, члены группы, санкции, обычаи и традиции, правовые нормы.*

Key words: *social norme, personality, group, social mutual relationship, group members, sanction, tradition, legal normes.*

Bildiyimiz kimi, insanlar öz həyat fəaliyyəti proseslərində daim bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olurlar. Fərdlərin qarşılıqlı əlaqələrinin müxtəlif formaları, həmçinin müxtəlif sosial qruplar arasında (və ya daxilində) yaranan əlaqələr ictimai əlaqələr adlanır.

İctimai münasibətlərin əsas hissəsi onların üzvlərinin ziddiyyətli maraqları ilə xarakterizə olunur. Belə ziddiyyətlərin nəticəsində cəmiyyətin üzvləri arasında yaranan sosial konfliktlər meydana gəlir.

Qeyd edək ki, insanların maraqlarının uzlaşması və aralarında yaranmış konfliktlərin yumşaldılması və birləşdirilməsi üsullarından biri normativ tənzimləmədir (yəni fərdlərin davranışlarının müəyyən normalar vasitəsilə tənzimlənməsi).

Şəxsiyyətin davranışı müəyyən sosial normalar əsasında qurulur. Bu normaları tarixən formalaşmış davranış standartları kimi müəyyənləşdirmək mümkündür və onların yerinə yetirilməsi fərdin və qrupun sosial tamlığa cəlb olunması üçün vacib şərt kimi çıxış edir.

Qeyd etdiyimiz kimi ictimai münasibətlərin subyektivi olan insanların və sosial qrupların hərəkət və fəaliyyətləri sosial normalarla tənzimlənir. Məlumdur ki, norma (norme) – latıncadan tərcümədə nümunə deməkdir.

Sosial normalar dedikdə, insanların ictimai münasibətlərlə şərtlənən və insanların şüurlu fəaliyyətinin nəticəsi olan davranışının ümumi qaydaları və nümunələri başa düşülür. Sosial normalar tarixən, qanunauy-

ğun şəkildə meydana çıxır. Bu baxımdan onların meydana gəlmə prosesində ictimai şüurdan süzülərək möhkəmlənir və lazımı ictimai münasibətlərdə və aktlarda yenidən yaranır. Bu və ya digər ölçüdə sosial normalar ünvanlanmış insanlar üçün icrası vacib sayılır, yerinə yetirmənin müəyyən prosedur formasına və özünü reallaşdırma mexanizminə malikdirlər. (2)

Elmi ədəbiyyatda sosial normaların müxtəlif təsnifatı vardır. Sosial normaların yaranma və reallaşdırılma xüsusiyyətlərindən asılı olaraq fərqləndirilməsi daha vacib sayılır. Bu məqsədlə beş müxtəlif sosial norma təyin olunmuşdur. Bunlara mənəvi normalar, adət-ənənələrin normaları, korporativ normalar, dini və hüquqi normalar daxildir.

Mənəvi normalar insanların xeyir və şər haqqında təsəvvürlərinin, ədalət və ədalətsizlik, yaxşılıq və pislik haqqında davranış qaydalarını müəyyən edir. Bu normaların reallaşması cəmiyyətin rəyi və insanların daxili inamı ilə tənzim olunur.

Adət-ənənələr – çoxsaylı təkrarın nəticəsində vərdişə çevrilmiş davranış qaydalarını özündə ehtiva edir. Adi normaların reallaşması vərdişin hesabına təmin olunur. Aydın ki, mənəvi məzmunlu adətlər xasiyyət adlanır. Adətlərin müxtəlifliyi insanların müəyyən fikirləri, dəyərləri, davranışın faydalı formalarını qoru-

yub saxlamaq cəhdlərini ifadə edən ənənələr hesab olunur. Ənənələrin digər növünü insanların ailə, məişət və dini mühitlərdə davranışlarını nizama salan ayinlər təşkil edir.

Məlumdur ki, ictimai təşkilatlar tərəfindən müəyyən olunan davranış qaydaları korporativ normalar adlanır. Onların reallaşması bu təşkilatların üzvlərinin və həmçinin ictimai birləşmələrin özlərinin daxili inamı ilə müəyyən olunur.

Dini normalar dedikdə, dini kitablarda göstərilmiş davranış qaydaları nəzərdə tutulur. Bu cür sosial normaların reallaşması insanların daxili inamı ilə təmin olunur.

Hüquqi normalar dövlətin gücü və nüfuzu ilə mühafizə olunan dövlət, bəzən də bilavasitə xalq tərəfindən qoyulan və ya sanksiyalaşdırılan davranış qaydalarıdır.

Sosial normaların müxtəlifliyi eyni vaxtda deyil, zəruriliyinə görə biri digərinin ardınca meydana gəlmişdir. Cəmiyyətin inkişafı ilə onların hamısı daha da mürəkkəbləşmişlər. (7)

Bir sıra tədqiqatçılar hesab edirlər ki, sosial normaların ilk növü hələ ibtidai cəmiyyətdə yaranmış rituallardır. İcrası əsasən öncədən ciddi şəkildə verilmiş davranış qaydaları ritual adlanır. Ritualın tərkibi o qədər vacib deyil, başlıca mənə onun formasındadır. İbtidai insanların həyatında hadisələr ritualarla müşayiət

edilirdi. Qəbilə üzvlərini ova ötürmə, qəbilə başçısının seçilməsi, qəbilə başçılarına hədiyyə təqdim olunması və b. ritualların mövcudluğu haqqında məlumatımız var. Sonradan ritual hərəkətlərdən ayinlər meydana gəldi.

Ayinlər eyni zamanda bəzi rəmzi fəaliyyətlərin yerinə yetirilməsi qaydalarıdır. Rituallardan fərqli olaraq ayinlər ideoloji (təربiyəvi) məqsəd daşıyır və insan psixikasına daha dərinə təsir göstərirdilər.

Meydana çıxma zamanı etibarlı ilə növbəti sosial normalara – ənənələri aid etmək olar. Ənənələr insanlığın inkişafının daha yüksək pilləsinin göstəricisidir. Ənənələr demək olar ki, ibtidai cəmiyyətin həyatının bütün sahələrini nizamlayırdı.

İbtidai icma quruluşunda meydana gəlmiş sosial normalardan biri də dini normalardır. İbtidai insan təbiətin gücü qarşısında öz acizliyini bilir və sonda ilahi gücə istinad edirdi. İlk dini sitayiş obyektini real mövcud olan cisim – büt idi. Sonralar insan hər hansı bir heyvana və ya bitkiyə, yəni totemə sitayiş etməyə başladı və sonuncuda öz əcdadını və müdafiəçisini görürdü. Sonra totemizm animizmlə (“anima” – latınca ruh) əvəz olundu, yəni ruha, ruhlara və ya təbiətin ümumi şövqünə inam yarandı.

Çoxsaylı tədqiqatların nəticələrinə görə, məhz animizmin təməlinə müasir dinlər meydana gəlmişdir.

Zamanla insanlar qeyri-təbii varlıqlar arasında bir qədər fərqli olanları – Allahları ayırdılar. Beləliklə, ilk çoxallahlılıq (bütperəstlik) və təkallahlılıq (dinləri yarandı).

İbtidai cəmiyyətdə dini və ənənəvi normalar ilə paralel əxlaq normaları da formalaşdı. Onların yaranma zamanını müəyyən etmək mümkün deyil. Yalnız onu qeyd etmək olar ki, əxlaq insan cəmiyyəti ilə birlikdə yaranmış və ən vacib sosial tənzimləyicilərdən biridir.

Sosial normalar bu və ya digər sosial qrupun maraqlarını nəzərə alaraq müəyyən sosial qruplar tərəfindən yaradılır. Hər qrupun sosial normaları müəyyən qaydalar şəklində meydana çıxır. Birincisi, hər bir şəxsin bu və ya digər situasiyada davranışının istiqamətləndirilməsi, ikincisi, müəyyən insan birliyi tərəfindən onların davranışlarına sosial nəzarətə əsasən özünü biruzə verir.

Aydındır ki, sosial (və ya qrup) normalar adətən kiçik qruplarda davranış standartları və onlarda mövcud olan münasibətlərin tənzimləyicisi kimi özünü göstərə bilər. Bu istiqamətdə araşdırma aparən tədqiqatçılar rəsmi və qeyri-rəsmi münasibətlər sistemi ilə şərtlənmiş qrup normalarının müxtəlifliyini təhlil edərək kiçik qruplarda sosial normaların məzmununu müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Onları aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik.

1. Normalar sosial qarşılıqlı münasibətlərin məhsuludur və qrupların həyat fəaliyyəti prosesində meydana çıxır.

2. Qrup hər bir mümkün vəziyyətə uyğun norma müəyyən etmir, onlar yalnız qrup üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb edən fəaliyyət və situasiya əsasında yaranır.

3. Normalar ayrı-ayrı qrup üzvləri və onların oynadıqları rollardan asılı olmayaraq situasiyaya ümumilikdə tətbiq oluna bilər və sosial rolların yerinə yetirilməsini nizamlaya və həmçinin davranışın rollu standartları kimi çıxış edə bilər.

4. Normaları qrupun onları qəbul etmə səviyyəsinə görə müəyyən edirlər: bəzi normalar demək olar ki, bütün qrup üzvləri tərəfindən qəbul olunursa, digərlərini çox az sayda üzv dəstəkləyir.

5. Normalar həmçinin yol verilən və müvafiq diapazonlu sanksiyaların rədd edilməsinin səviyyəsinə görə də fərqlənir. (4)

Beləliklə, qrup normaları qrupun müəyyən məqsədi üçün onun vahid təşkilati qaydalar əsasında fəaliyyətini nizamlayır. Bu qaydaların təzəhür formaları və səviyyələri müxtəlifdir və geniş diapazonu əhatə edir. Bura xarici mənəvi, estetik və s. amilləri aid etmək mümkündür. Bu zaman xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, qrup qaydalarının fəaliyyəti fərdi

davranışa sosial nəzarətlə birbaşa bağlıdır.

Bununla yanaşı, burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, qrup qaydalarına əməl olunmasının özü də müvafiq sanksiyalarla təmin olunur.

Məlumdur ki, sosial sanksiyalar (latınca, “sanction” – sarsılmaz, qəti qərar) – sosial idarə vasitəsidir, qrupun inteqrasiya funksiyasını yerinə yetirir və onun üzvlərinin davranışlarını tənzimləyir. Sosial sanksiya dedikdə cəmiyyət və ya sosial qrupun ictimai əhəmiyyətli situasiyada fərdin davranışına olan reaksiyası başa düşülür. Bu baxımdan məzmununa görə elmi ədəbiyyatda müsbət və mənfi sanksiyalar ayırd edilir. Bu sanksiyalar isə öz növbəsində qrup üçün arzu olunan fəaliyyəti həvəsləndirən və arzu olunmaz fəaliyyətə cəza qismində özünü biruzə verə bilər. Həmçinin formal (rəsmi təşkilatlardan çıxan) və qeyri-formal (qeyri-rəsmi təşkilatlardan çıxan) sanksiyaları da fərqləndirirlər.

Sosial sanksiyalar cəmiyyətin üzvlərini sosial normaları yerinə yetirdiyinə görə mükafatlandırmaq və yaxud da onları pozduqlarına, həmçinin deviantlığa görə cəzalandırmaqla sosial nəzarət sistemində açar rolunu oynayırlar.

Deviant (qəbul edilməyən) davranış olaraq sosial normaların tələblə-

rinə uyğun olmayan davranış tipi nəzərdə tutulur. Bəzən belə qəbul edilməyən davranışlar pozitiv xarakter daşıyaraq müsbət nəticələrə gətirib çıxara bilər. Lakin bir çox hallarda qəbul edilməyən davranışdan cəmiyyətə ziyan vuran mənfi sosial hadisələr kimi danışılır. Bununla belə, dar mənada deviant davranış adı altında özü ilə cinayət cəza gətirməyən və cinayət olmayan pozulma halları başa düşülür.

Məqsəd və istiqamətdən asılı olaraq deviant davranışın destruktiv və asosial tipləri ayırd edilir. Birinci tipə şəxsiyyətin özünə zərər yetirən pozulma halları (alkoqolizm, intihar, narkomaniya və b.), ikinci tipə isə ümumilikdə insanlara zərər yetirən davranış pozuntusu (ictimai yerlərdə davranış qaydalarının pozulması, əmək intizamının pozulması və s.) aid edilir. (6)

Deviant davranışa zidd olan davranış forması konformist (latınca, *conformis* – oxşar, uyğun) davranışdır. Konformist davranış olaraq cəmiyyətdə qəbul olunan norma və dəyərlərə uyğun sosial davranış nəzərdə tutulur. Nəticə etibarilə, normativ tənzimləmə və sosial nəzarətin əsas vəzifəsi cəmiyyətdə məhz konformist davranış tipinin təkrar istehsalıdır.

Beləliklə, sosial normalar davranışın istiqamətlənmə funksiyasını, onun qiymətləndirilməsi və ona

nəzarət funksiyasını yerinə yetirir.

Şübhəsiz ki, davranışın tənzimləmə mexanizmi kimi sosial normalar nəinki qrup üzvlərinin davranışlarını təmin edir, eyni zamanda qrup daxili müxtəlifliyi tənzimləyir. Onlar qrupun status-rollu strukturunu yarıdaraq onun mövcudluğunu, sabitliyini dəstəkləyir. Qrup normalarının əsas məqsədi ictimai fəaliyyətdə qrupun vahid sistem kimi mövcudluğunun təmin olunması ilə bağlıdır. Bu baxımdan fərdin qarşısında qoyduğu məqsəd bir çox hallarda məhz qrup normaları ilə müəyyən olunur. Qrupun fərdə təsiri fərdin öz fəaliyyətini qrupda qəbul olunmuş normalarla uyğunlaşdırmaq istəyində və qrupun qəbul etmədiyi normalardan yan keçərək həmin fəaliyyətlərdən qaçmağında özünü biruzə verir. Fərd qrup normalarını şəxsi davranış standartları kimi qəbul etmədiyi, psixoloji cəhətdən qrupa cəlb edilmədiyi halda qrupun tam dəyərli üzvü sayıla bilməz. Əgər o, hazırkı qrup normaları ilə razılaşmırsa, onda o qrupun sadəcə psixoloji deyil, nominal üzvü hesab edilə bilər.

Bir məsələni də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, qaydaların vaxtı qrupun və şəxsin əsas amili kimi çıxış edə, onların fəaliyyətini yeni və qeyri-adi situasiyalarda məhdudlaşdırma, eyni zamanda qrup və fərdin inkişaf prosesini ləngidə bilər.

Bu və ya digər sosial normalar kiçik qruplarla yanaşı böyük qruplara da aid edilə bilər. Qeyd edək ki, kiçik qruplarda yaradılan sosial normalar bu qrupa aid olan birliyin kütləvi qavrayışı ilə sıx bağlıdır. Bu məsələ ilə bağlı Qərb tədqiqatçıları müəyyən etmişlər ki, qeyri-formal əsasda yaradılmış qruplarda tez-tez keçilməsi mümkün olmayan əmək məhsuldarlığı səviyyəsində yazılmamış standartlar meydana çıxır. Məhsuldarlığa belə məhdudiyyətin qoyulması sahibkarlar tərəfindən yüksək intensivliklə çalışan fəhlələrin kortəbii mübarizə üsullarından biri sayılır.(3)

Beləliklə, sosial normalar nəinki rəsmi qrupların, həmçinin qeyri-rəsmi qrupların məqsədyönlü fəaliyyətlərinin nəticəsində meydana çıxır. Bu, xüsusilə kiçik qruplarda özünü daha parlaq şəkildə biruzə verir.

Bu istiqamətdə aparılmış tədqiqatların təhlili göstərir ki, istehsalat təşkilatlarında ilkin istehsalat kollektivləri öz üzvləri qarşısında müxtəlif tələblər qoyurlar. Bu tələbləri aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

- əmək aktivliyinin inkişafı;
- professional ustalığın yüksəlməsi;
- ümumi mədəni səviyyənin yüksəlməsi;
- kollektivdə ünsiyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi.

Şübhəsiz ki, kollektivin şəxsiyyət qarşısında qoyduğu tələblərin xarak-

teri kollektivin sosial-demoqrafik xüsusiyyətlərindən və onun iştirakçılarının mədəniyyətlərinin lazımı səviyyəsindən asılıdır. Bu istiqamətdə tədqiqat aparən Macar psixoloqları İ. Balint və M. Murani qeyd edirlər ki, briqada üzvlərinin münasibətlərinin əməyin təhlükəsizliyinə olan münasibətinə aid olur.

Müəyyən olunmuşdur ki, müəyyən bir istehsalat kollektivində elə situasiya yaranmışdı ki, onlar texniki təhlükəsizlik qaydalarına əməl etmirdilər (yüksəklikdə işləyərkən təhlükəsizlik kəmərlərinin istifadəsi). Kollektivin yeni üzvləri də hörmət qazanmaq üçün təhlükəsizlik qaydalarına əməl etmirdilər ki, bu da sonradan bir sıra neqativ cəhətlərin meydana çıxmasına səbəb verir. (3)

Bu səbəbdən də istehsalat kollektivində şəxsiyyətin effektiv idarə olunması amillərindən biri də həmin sosial normaların yaranması və həmçinin onların xüsusiyyətləri və işçilərə təsir gücünün nəzərə alınması ilə bağlıdır.

Bu istiqamətdə araşdırma aparən tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, davranışın tənzimləyicisi kimi sosial normaların effektivliyi əsasən o hallarda özünü göstərir ki, fərdin məxsus olduğu qrup eyni zamanda onun referent qrupu olur. Elə qruplar da olur ki, şəxsiyyət özünü daha çox eyniləşdirir. Bu zaman referent qrupun

sosial norma və dəyərləri fərd üçün fəaliyyət etalonu sayılır (baxmaya-raq ki, fərdin özü onun tərkibinə daxil deyil). Məsələn, aşağı keyfiyyət göstəricilərinə malik gənc işçi özü üçün referent qrup kimi yüksək keyfiyyət göstəriciləri olan kollektivi seçir və öz qrup fəaliyyətini məhz həmin kollektivin qrup normaları ilə əlaqələndirir.

Beləliklə, bu və ya digər şəxsin davranışının səbəbini müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə onun referent qrupunun norma və dəyərlərinə qiymət vermək lazımdır. Bu zaman hər bir şəxs bu tip referent qruplardan bir neçəsinə üzv olur və bu və digər amillərdən gah birinə, gah da digərinə istiqamətlənə bilər.

Qeyd edək ki, fərdin öz statusunu qarşılaşdırdığı şəxslər onun üçün referent qrup hesab olunur. Bu baxımdan qrup o halda referent hesab olunur ki, başqaları fərdi onunla eyniləşdirir. Bu istiqamətdə araşdırma aparən tədqiqatçılar işçilərin cinsi, yaşları və müəyyən normalara istiqamətlənmələri arasında əlaqənin olduğunu müəyyən etmişdilər.

Ümumilikdə, işçilərin sosial normaları sistem şəklində öyrənməsi (sosial-demoqrafik və professional-ixtisaslaşma xüsusiyyətlərdən asılı deyil) idarəçilik münasibətlərinin optimallaşdırılması və əmək fəaliyyətinin effektiv şəkildə stimullaşdırılmasının əsas şərtidir.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı. Poliqlaf, 2003, 365 s.

2. Андреева Г.М. Психология социального познания. Москва. АСПЕКТ-ПРЕСС, 2000

3. Балинт И. Мурани М. Психология безопасности труда. Москва. Профиздат, 1968, 206 с.

4. <http://humanitar.ru>

5. <http://mysociology.ru>

6. www.grandars.ru

7. www.psyera.ru

СОЦИАЛЬНЫЕ НОРМЫ В РЕГУЛИРОВАНИИ ЛИЧНОСТНОГО ПОВЕДЕНИЯ

АБСТРАКТ

В статье автор уточняет понятие социальной нормы и их роль в формировании личности. Отмечает что социальные нормы каждой группы появляются в виде некоторых правил.

В статье систематизированы факторы влияющие на социальные нормы малых групп. Кроме этого, в статье определены виды социальных норм, исследования проведенные в этом направлении обобщены и систематизированы.

В статье анализируются такие понятия, как норма, ценность, моральные нормы, девиантное поведение и т.д. определяются такие понятия, как регулирование поведения индивидов, характеризуется оценивающая и контролирующая функции социальных норм.

Отмечается, что, социальные нормы обеспечивают не только поведения членов этой группы но и регулирование внутригрупповых процессов вступая механизмом регулирования поведения. Следует отметить, что основная цель социальных норм заключается в обеспечении существования группы как единой системы.

SOCIAL NORMS IN THE REGULATION OF BEHAVIOUR OF PERSONALITY

ABSTRACT

Author clarified the phenomena of social norms and their roles in the formation of personality was analyzed in the article. It's noted that, the social norms of each group occur in the forms of certain rules.

At the same time the factors that affect the content of social norms were systematized in small groups. In addition, the types of social norms in article were identified and by generalizing the researches in this direction were systematized.

Such expressions like norms, value, moral norms, deviant behaviour etc were clarified and their roles in controlling of behaviour of personality was identified in the article. It is pointed out that, social norms fulfill the functions of estimation and control to the directions of behaviour.

In conclusion it is maintained that the social norms as the regulation mechanism of behaviour not only provide behaviours of group members but also regulate the difference of intragroup. It is also noted that the main aim of norms of group was to provide the existence of group as a unique system in social activity

Məqalə BDU-nun Sosial Elmlər və Psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №01)

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 25 yanvar 2013-cü ildə daxil olmuşdur

AİLƏDƏ EMOSİONAL MÜNASİBƏTLƏRİN FORMALAŞMASININ SOSIAL PSIXOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Aysel Heydərova

*BDU-nun Sosial və pedaqoji
psixologiya kafedrasının magistrantı*

E-mail:anar_ramo@mail.ru

Açar sözlər: ailə, ailədaxili münasibətlər, sosial qrup, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, demoqrafiya, aparıcı rol, sosial tənzimləmə, nəzarət funksiyası

Ключевые слова: *всемья, отношения в семье, социальная группа, межличностные отношения, демография, ведущую роль в, социальное регулирование, функция управления.*

Key words: *family, relations in family, sotsialnaya group, interpersonal relationships, demography, leading role in the, social regulation, control function.*

Ailə cəmiyyətin güzgüsü, onun başlıca özəyidir. Ailənin ümumi sosioloji inkişaf qanunauyğunluqları da məhz cəmiyyətlə bağlıdır. Ailə ictimai – tarixi hadisədir. Ailə münasibətləri cəmiyyətdə bərqərar olmuş ictimai münasibətlərlə şərtlənir. Cəmiyyət dəyişdikcə, ailə də dəyişir və inkişaf edir.

Ailə – kiçik sosial qrup olmasına baxmayaraq çox mürəkkəbdir. Ailənin öyrənilməsi həmişə aktual mövzu olmuşdur. Etnoqrafik tədqiqatlara görə insanları 3 dövrə ayırmaq mümkündür: vəhşilik, varvarlıq və sivilizasiya və bu dövrlərin hər birinin özünəməxsus davranışları, münasibətləri və ailə formaları mövcud idi.

Ailələr ilk yarandıqda qrup nighi kimi mövcud idi. Bir qrup kişi və qadınlar kommunal nighahda yaşayırdılar. Vaxt keçdikcə digər bir ailə qrupu formalaşmağa başladı ki, burada qadın xüsusi yer tuturdu. Uşaqlar qadınlarm qrupunda yaşayırdılar, böyüdükdən sonra isə kişilərin qrupuna keçirdilər. İlk əvvəl endoqamiya (nəsil arasında müstəqil münasibətlər) mövcud idi, sonralar sosial Tabunun yaranması nəticəsində ekzoqamiya (yunan sözündən, ekzo – xaric, qamos – nighah) – öz nəsil arasında nighaha qadağa yarandı. Bir qədər sonra punual ailə – qardaşların və bacıların öz həyat yoldaşlarını əhatə edən nighah qrupu yarandı. Bu cür ailədə bacı və qardaşlar arasında

cinsi münasibət qadağan olunurdu. Qohumluq ana xətti ilə müəyyən olunurdu. Bu cür ailələri L. Morqan Şimali Amerikada yaşayan hindi tayfalarında müşahidə etmişdir (1, s.58).

Sonralar poliqam nigahlar: çoxarvadlıq, çoxərlilik formalaşmışdır. Tayfalarda yeni doğulmuş qızları öldürürdülər, bu da kişilərin çox olmasına gətirib çıxarmışdır ki, bir qadının bir neçə əri var idi. Uşağı ata xəttindən müəyyən etmək mümkün olmadığına görə uşaqların seçim hüququ anada qalırdı. Çox arvadlıq müharibələrdə kişilərin itgisi ilə bağlıdır. Kişilər sayca az olduqlarına görə bir neçə arvad almaq ixtiyarına malik idilər.

Ailədə aparıcı rol qadından (matriarxat) kişiyə (patriarxat) keçdi. Qadının rolu uşağın, atanın varisinin doğulmasına keçdi. Qadından ailə sədaqəti tələb olunmurdu, çünki analıq həmişə aydındır, atalıq isə yox. Nigah münasibətlərinin dinamikası kişilər və qadınlar arasında olan nigah qrupunun fərdi nigaha keçməsinə əks etdirir.

Ailə bir çox elmlərin tədqiqat obyektidir – sosiologiya, iqtisadiyyat, hüquq, etnoqrafiya, psixologiya, demoqrafiya, pedaqogika və s. Bu elmlərin hər biri öz predmetinə uyğun olaraq ailəni müxtəlif tərəflərdən öyrənir. İqtisadiyyat – ailənin istehlak

aspektlərini və onun maddi faydasının və xidmətinin istehsalda iştirakını öyrənir. Etnoqrafiya – müxtəlif etnik xüsusiyyətlərə malik ailənin həyat tərzini öyrənir. Demoqrafiya – nəsil artırmada ailənin rolu. Pedaqogika – tərbiyə bacarıqlarını öyrənir. Ailə münasibətlərinin psixologiyası ailədaxili münasibətləri, ailədə şəxsiyyətlərarası münasibətləri öyrənir (2, s.45).

Ailənin özünəməxsus funksiyaları vardır. Funksiya latın sözü olub, mənası icra etmək. fəaliyyət göstərmək deməkdir. Ailənin funksiyaları onun həyat fəaliyyətinin başlıca istiqamətləri nəzərdə tutulur. Bu funksiyalar aşağıdakılardır:

- İqtisadi – məişət funksiyası:
- Reproduktiv funksiya:
- Uşaqların tərbiyəsi funksiyası:
- Cinsi funksiya:
- Mənəvi ünsiyyət funksiyası:
- Emosional dəstək funksiyası:
- Rekreativ (bərpaedici) funksiya:
- Sosial tənzimləmə və nəzarət funksiyası:

Bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan həmin funksiyalar, hər şeydən əvvəl, ailənin sosial mahiyyətini əks etdirir və ictimai-tarixi xarakter daşıyır. Onların məzmunu sosial amillərlə – ailəyə cəmiyyət tərəfindən verilən tələblər, ailə hüququ, əxlaqi-mədəni normalar, cəmiyyətin ailəyə göstərdiyi real yardım və s. ilə müəyyən

olunur. Ailə üçün səciyyəvi sayılan bütün xüsusiyyətlər özünün həyatı manasını onun funksiyalarında tapır. Özünün bu spesifik funksiyaları elə ailə kiçik qrupların digər növlərindən köklü surətdə fərqlənir. Bu haqda aydın təsəvvür əldə etmək üçün onlarla ayrı-ayrılıqda tanış olaq.

Ailənin reproduktiv funksiyası onun həyatının mühüm bir sahəsini - uşaqların doğulması sahəsini əhatə edir. Ailədə neçə uşağın olması məsələsini adətən ər-arvad birlikdə həll edirlər. Ailənin planlaşdırılması ər-arvadın psixoloji yetginliyi və hazırlıq səviyyəsi ilə də bağlıdır və birlikdə həll edirlər.

Ailənin təsərrüfat – məişət funksiyası onun həyatının xüsusi əhəmiyyətə malik olan müxtəlif tərəflərini - evin səliqə-səhmanı, təsərrüfatı, büdcəsi, idarə olunması, əmək vəzifləri və s. əhatə edir. Ailənin təsərrüfat-məişət funksiyası təkcə onun maddi həyatını deyil, mənəvi həyatını da şərtləndirir.

Ailənin tərbiyə funksiyası da çoxcəhətlidir: əxlaq tərbiyəsi, estetik tərbiyəsi əqli tərbiyə, fiziki tərbiyə, siyasi tərbiyə, əmək tərbiyəsi... – bunların hamısı onun əsas istiqamətləridir. Tərbiyə geniş anlayışdır. Aşkarlıq və demokratiya şəraitində o, cəmiyyətin başlıca funksiyasına çevrilmişdir. Uşaqları təkcə ailə deyil, uşaq bağçası, məktəb, texniki

peşə məktəbi və başqa sosial institutlar tərbiyə edir. Bu mürəkkəb və çoxcəhətli prosesdə ailənin özünə-məxsus yeri var.

Cinsi funksiya – bu funksiya da ailənin həyatında böyük rola malikdir. Ər və arvadın cinsi baxımdan da bir-birilərinə uyğun gəlməsi ailənin uğurlu və xoşbəxt olmasına təsir edir. Statistika görə ailə boşanmalarının bir hissəsini cinsi uyğunsuzluq və ya cinsi həyatda problemlərin yaşanması səbəb olur (3,s.95).

Mənəvi ünsiyyət funksiyası ailə üzvləri arasında mənəvi unisəyyəti, informasiya mübadiləsini, ailə üzvləri üçün daha önəmli olan sosial-siyasi, peşə, ictimai həyat problemlərinin müzakirəsini; ailə üzvlərinin şəxsi və intellektual böyüməsi üçün şəraitin yaradılmasını nəzərdə tutur.

Emosional dəstək funksiyası – bu funksiya insanın müəyyən qrupa daxil olma və təhlükəsizlik hissini təmin edir. Müasir ailədə bu funksiyanın digər bir aspekti kimi şəxsiyyətdə özünü aktuallaşdırma tələbatını formalaşdırmaq kimi özünü göstərir.

Ailənin tipləri :

Nuklear ailə: bura valideynlər və övladlar daxildir. əgər ailədə övladlar yoxdursa, onda bu ailə ancaq valideynlərdən ibarətdir. Bu tip ailə XX əsr üçün tipikdir.

Geniş nuklear ailə: bu tip ailələrdə daha yaşlı nəslin nümayəndələri

də olur, məsələn nənə və ya baba və ya ayrı qohum.

Natamam ailə: bu ailədə boşanma və ya ölüm hadisəsinə görə valideynlərdən biri olur. Məsələn tək analı uşaq. Boşanma hallarında ata hələ də ailəni maddi cəhətdən təmin edir. Ölüm hadisələrində ata yaddaşda müsbət obrazda qaldığı halda, boşanma hallarında ata ana tərəfindən mənfi obrazda göstərilir.

Funksional natamam ailə: nuklear ailə olub, bu ailədə valideynlərdən biri öz funksiyasını yerinə yetirmir. Bunun bir neçə səbəbi ola bilər: ağır və ya xroniki xəstəliklər, professional fəaliyyətinin spesifikliyi, uzunmüddətli ayrılıq. Bu cür peşələrə uzunmüddətli ezamiyyətlər, qeyri-standart iş qrafiki və yüksək emosional gərginlikli fəaliyyətlə məşğul olan insanlar bir çox hallarda özünü ailədə reallaşdırma bilmir.

Qarışıq ailə: bu cür ailələrdə, həyat yoldaşlarından birini digər ailə üzvü əvəz edir. Məsələn, buraya ana və atası ayrılmış və ya müxtəlif yerlərdə yaşadıklarına görə ailənin nənə, baba və nəvədən ibarət olduğu ailələri aid etmək olar.

Bundan əlavə, ailənin bir çox tiplərini ayırd edirlər: yeni evlənmiş ailələr, gənc ailələr (0.5 ildən 1.5 ilə qədər), uşaq gözləyən ailə, orta yaşlı ailə (3-10 il), yuxarı yaşlı ailə (10-20 il), yaşlı ailə (artıq övladlarını böyüt-

müş və hal hazırda nəvələri ilə məşğul olur). Ailədə uşaqların sayına görə uşaqsız, tək uşaq, az uşaq və çox uşaq ailələri fərqləndirirlər.

Ailədəki rollara əsasən ailənin aşağıdakı növlərini ayırırlar: avtoritar, demokratik və liberal ailə.

Avtoritar ailə: ənənəvi avtoritar ailədə rol bölgüsü dəqiq aydınlaşdırılıb. Ər və arvadın rolları müəyyən edilir. Avtoritar ailə patriarxat (hökmranlıq ataya məxsus olur) və matriarxat (hökmranlıq anaya məxsus olur) tipdə ola bilər.

Liberal ailə: xüsusi rol bölgüsü və vəzifəsi olmayan ailədir. Adətən bu cür ailələrə gənc, uşaqsız ailələr aid edilir. Uşağın doğulması ailədə rolların yaranmasına və paylaşılmasına gətirib çıxarır və bu zaman ya demokratik, ya da avtoritar üslub seçilir. Demokratik ailə: ailə üzvlərinin bərabər hüquqluğu, funksiyaların bölünməsində müştərək iştirak, rolların və vəzifələrin bölünməsində elastiklik ilə xarakterizə olunur (4,s.72).

Hər bir sosial qurupda olduğu kimi, ailədə də psixoloji iqlim insanların həyat fəaliyyətinin mühüm bir sahəsini təşkil edir, ailə üzvlərinin gümrahlığı və fəallığı bilavasitə ondan asılı olur.

Ailənin psixoloji iqlimi ərlə arvadın, valideynlərlə uşaqların, uşaqlarla uşaqların qarşılıqlı münasibət-

lərinin xarakteri ilə müəyyən olunur və bilavasitə onları əks etdirir.

Başqa sosial qruplar kimi, ailədə də psixoloji iqlimi dixotomik ölçülərdə (əlverişli

– əlverişsiz, sağlam – qeyri- sağlam) səciyyələndirirlər. Qarşılıqlı hörmət, qayğı, etibar, məsuliyyət və tələbkarlıq – əlverişli psixoloji iqlimin əlamətləridir. Bu əlamətlərdən hər hansı birinin olması və ya əks əlamətə çevrilməsi, ailədə psixoloji iqlimin pisləşməsinə, tədricən əlverişsiz psixoloji iqlimin yaranmasını göstərir. “Sağlam – qeyri-sağlam” dixotomik ölçü isə ailədə bərqərar olmuş psixoloji iqlimi mənəvi cəhətdən səciyyələndirir.

Psixoloji iqlim dinamik xarakterə malikdir, Ər-arvad münasibətlərində hətta öləri narazılıq yarandıqda psixoloji iqlim bu və ya digər dərəcədə dəyişir. Ailə üçün gözlənilməz olan hər hansı bir hadisə və ya şərait onun psixoloji iqliminə öz

– özlüyündə deyil, məhz ər-arvad və ya valideyn-övlad münasibətlərinə təsir edir.

Ailədə psixoloji iqlimin yaranması müxtəlif şərtlərlə bağlıdır. Sosial-psixoloji uyuşma onların içərisində xüsusi yer tutur. Hər bir sosial qrupda psixoloji iqlim şəxsiyyətlərarası münasibətlərin xarakteri ilə müəyyən olunur. Ailədə də qarşılıqlı münasibətlərin geniş şəbəkəsi yara-

nır. Ailə inkişaf etdikcə, ər-arvadin münasibətləri də mürəkkəbləşir.

İnsanın bir şəxsiyyət kimi psixoloji xüsusiyyətləri çoxdur. Ər-arvadin bir-birinə uyuşması üçün onların hamısı eyni dərəcədə əhəmiyyətli deyildir. Müxtəlif həyatı faktların təhlili göstərir ki, bu uyuşma daha çox onların ideya-mənəvi sərvətləri, maraqları, temperament tipi, xarakter əlamətləri və s. ilə bağlıdır. Bunlara müvafiq olaraq uyuşmanın aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər:

1. Sosial-ideoloji uyuşma.
2. Psixoloji uyuşma.
3. Psixofizioloji uyuşma.

Sosial-ideoloji uyuşma öz kökünü ailənin ideya sərvətlərindən alır. Ailənin ideya sərvətləri dedikdə, onun üçün əhəmiyyətli olan ideyalar -sosial, mənəvi və estetik ideyalar nəzərdə tutulur. Bu ideyalar ailənin xeyir və şər, həqiqət və yalan, gözəllik və çirkinlik, ədalət və ədalətsizlik haqqındakı təsəvvürlərini əks etdirir. Onlar ailəni həyat təcrübəsi gedişində daha da təkmilləşdirir, yeni mənə kəsb edirlər. Əgər ər-arvadin həyat mövqeyi, ən mühüm həyat hadisəsi barəsində baxışları, təsəvvürləri, qiymət meyarları bir-birinə uyğun gəlirsə, ailədə münəqişə şəraiti, əsasən, yaranmır.

Psixoloji uyuşma da müxtəlif xüsusiyyətlərlə özünü göstərir. Ər-arvadin rol gözləmələri, maraqları və

xarakter əlamətləri onların bir-birinə psixoloji uyuşmasında xüsusilə mühüm rol oynayır.

Ailə rolları müxtəlifdir. Buraya ən azı kişi və qadın, ər və arvad, ata və ana rolları daxildir.

İnsanın həyata olan tələbləri öz əksini adətən onun maraqlarında tapır. Bu vaxt insanda xarici aləmə münasibət dəyişir, o, müvafiq cisim və hadisələrə xüsusi diqqət yetirməyə başlayır. Maraqlar – insanın emosional aləmi ilə birbaşa bağlıdır, insanı maraqlandıran şeylər onun üçün şəxsi məna kəsb edir.

Psixofizioloji uyuşma müxtəlif amillərlə şərtlənir. Onların içərisində ərlə arvadın temperament tipi xüsusi yer tutur. Xarakter temperamentlə bağlıdır. Xarakterin zahiri ifadə formaları və adətən insanın temperamenti ilə müəyyən olunur. Xarakter həyatda qazanılır, bilavasitə tərbiyənin məhsuludur. Temperament isə irsidir, insanın sinir sisteminin müəyyən xüsusiyyətləri onun davranış və rəftarında temperament əlamətləri kimi təzahür edir.

Ailədaxili münasibətlərdə 2 altsistem mövcud olur: ər-arvad münasibətləri və valideyn

– övlad münasibətləri. Bu iki altsistem arasında müəyyən qarşılıqlı münasibətlər mövcud olur. Ailədə bir neçə uşaq böyüdükdə burada yeni alt sistem yaranır: uşaqlar arasında olan münasibətlər.

Hər bir ailə öz hayatında problemlərlə üzləşir ki, bu da ailədə konfliktlərin yaranmasına səbəb olur. Konflikt müxtəlif tərəflərin, fikirlərin, maraqların toqquşması nəticəsində yaranır. L.A.Petrovskaya konfliktlərin aşağıdakı kateqoriyasını vermişdir: strukturu, dinamikası, funksiyaları, tipologiyası.

Müasir psixologiyada konfliktləri qarşısını almaqdan çox, konflikti effektiv həll etmək daha üstündür. Konfliktlərdən qaçmaq ailədə əks fikirlərin daha da dərinləşməsinə gətirib çıxarır. Konflikt konstruktiv və destruktiv ola bilər. Konflikt ailədəki münasibətləri bərkidə və ya tamamilə məhv edə bilər.

Ailədə bir neçə uşaq böyüdükdə burada yeni altsistem yaranır: uşaqlar arasında olan münasibətlər.

Hər bir ailə öz hayatında problemlərlə üzləşir ki, bu da ailədə konfliktlərin yaranmasına səbəb olur. Konflikt müxtəlif tərəflərin, fikirlərin, maraqların toqquşması nəticəsində yaranır. L.A.Petrovskaya konfliktlərin aşağıdakı kateqoriyasını vermişdir: strukturu, dinamikası, funksiyaları, tipologiyası.

Müasir psixologiyada konfliktləri qarşısını almaqdan çox, konflikti effektiv həll etmək daha üstündür. Konfliktlərdən qaçmaq ailədə əks fikirlərin daha da dərinləşməsinə gətirib çıxarır. Konflikt konstruktiv

və destruktiv ola bilər. Konflikt ailədəki münasibətləri bərkidə və ya tamamilə məhv edə bilər.

Valideyn-övlad münasibətlərinin emosional tərəfi uşağın uğurlu psixi inkişafını müəyyənləşdirir, onun dinamikasına təsir edir.

Valideyn-övlad münasibətlərində bir neçə münasibət növünü qeyd etmək lazımdır:

– Uşağın şərtsiz emosional qəbul olunması (heç nəyə baxmayaraq sevgi və bağlılıq). Şərtsiz emosional qəbul olunma valideynin uşağın şəxsiyyətinin və davranışının diferensiasiyasını nəzərdə tutur. Valideyn tərəfindən uşağın müəyyən hərəkətlərinə görə mənfi qiymətləndirilməsi və töhməti, uşağın şəxsiyyətinin aşağı qiymətləndirilməsinə və ya emosional mənanın inkar edilməsinə gətirib çıxarmır. Emosional münasibətin bu növü uşaq şəxsiyyətinin inkişafı üçün çox əlverişlidir, məhz bu zaman uşaq təhlükəsizliyə, sevgiyə, qayğıya olan tələbatı ödənilir.

– Şərti emosional qəbul edilmə (uşağın davranışı, uğurları ilə şərtlənən sevgi). Bu halda uşaq valideynin sevgisini öz nailiyyəti, düzgün davranışı, tələblərin yerinə yetirilməsi ilə qazanmış olur. Sevgi elə belə verilmir, o əmək və zəhmətlə qazanılan mükafatdır. Bu cür hallarda valideyn sevgisindən məhrum olma cəzalan-

dırılmanın bir növü kimi çıxış edir. Valideynin bu cür münasibəti uşaqda təlaşlıq və özünə inamsızlığın yaranmasına səbəb olur.

– Uşağa ambivalent emosional münasibət (pozitiv və neqativ hissələrin, sevgi və düşmənçiliyin uzlaşması).

– İndifferent münasibət (etinasızlıq, emosional soyuqluq, məsafə saxlama, aşağı empatiya). Bu cür münasibətin əsasında valideynin infantilliyi və şəxsi yetişkənliyin olmamasıdır.

– Gizli emosional rədd edilmə (etinasızlıq, uşağa neqativ emosional münasibət). Uşağın açıq emosional rədd edilməsi.

Valideyn tərbiyəsini aşağıdakı növləri də ayırd edilir: avtoritet, avtoritat, liberal, indifferent. Avtoritet üslubunu uşağın müstəqilliyini dəstəkləyən, demokratik ünsiyyət üslubunu reallaşdıran valideynlər dəstəkləyir. Avtoritet üslub uşağın aşağı emosional qəbul etmə və yüksək nəzarət ilə fərqlənir. Avtoritar valideynlərin ünsiyyət üslubu - əmr və tələb etmək, tələbatlar sistemi və qadağalar dəyişilməzdir. Liberal üslubun xüsusiyyətləri – isti emosional qəbul edilmə, nəzarətin aşağı səviyyəsi. Bu üslubda tələblər və qaydalar demək olar ki, mövcud deyil, rəhbərlik səviyyəsi aşağıdır. Indifferent üslub valideynlərin tərbiyə prosesinə az diqqəti, emosional soyuqluq, uşağa

qarşı uzaqlıqla, nəzarətin aşağı səviyyəsi ilə səciyyələnilir.

Spivakovskiyə görə valideyn sevgisinin növləri:

Sevginin növü/rədd edilmə	Sevginin/rədd edilmənin	Valideynin davranışı	Valideynin məsləyi
1. Təsirli sevgi	Simpatiya, yaxınlıq, hörmət	Uşağın qəbul edilməsi, onun hüquq və vəzifəsinə hörmət, köməyə hazırlıq	“Mən uşağımı olduğu kimi sevirəm, o hamıdan
2. Uzaqlaşdırılmış sevgi	Simpatiya, hörmət, uzaqlıq	Uşağın qəbul edilməsi, diqqətin və qayğının azlığı	“Mənim yaxşı uşağım var,
3. Təsirli mərhəmət	Simpatiya, hörmətsizlik, yaxınlıq	Uşağın qəbul edilməsi, ona inamsızlıq, yüksək qayğı	Baxmayaraq ki, mənim uşağım çox ağıllı deyil, o
4. Mərhəmətli uzaqlaşdırma	Simpatiya, hörmətsizlik, uzaqlıq	Uşağın qəbul edilməsi, uzaqlaşdırma, yüksək müdafiə	“Mənim uşağımı günahlandırmaq olmaz, obyektiv
5. Rədd etmə	Antipatiya, hörmətsizlik, uzaqlıq	Uşağın rədd edilməsi, ünsiyyətin azaldılması,	“Oz uşağımı sevmirəm, görmək də istəmirəm”
6. Nifrət	Antipatiya, hörmətsizlik, yaxınlıq	Uşağın rədd edilməsi, tam nəzarət, cəzalandırmanın tətbiqi	“Mənim uşağım pis olduğuna görə zülm çəkirəm”
7. Təqib etmə	Antipatiya, hörmət, yaxınlıq	Uşağın rədd edilməsi, tam nəzarət, kobud davranış	“Mənim uşağım yaramazdır və mən bunu sübut
8. İmtina	Antipatiya, hörmətsizlik, uzaqlıq	Uşağın rədd edilməsi, nəzarətsizlik, etinasızlıq	“Mən bu yaramazla danışmaq

Valideynin şəxsi ləyaqəti onlara nüfuz qazandırır. Bəzən ailədə süni əsaslar üzərində qurulan nüfuzlara da rast gəlmək olur. Bunlar qısa müddətlə olur tez dağılır. Nə valideynin nüfuzundan, nə də uşağın itaət etməsindən bir şey qalmır. Belə süni nüfuzun bir çox növləri vardır təzyiqli nüfuz, uzaqlıq nüfuzu, lovğalıq nüfuzu, pedantizm (uşaqlarla bürokrat

kimi irələyirlər) nüfuzu, boşboğazlıq nüfuzu, məhəbbət nüfuzu, ələ alma nüfuzu və s. (5, s.107)

Həqiqi valideyn nüfuzu vətəndaşlıq fəaliyyətinə, vətəndaşlıq hissəsinə, uşağın hayatını öyrənmə bilməsinə, ona yardım göstərməsinə və tərbiyə üçün məsuliyyət daşımama əsaslarıdır.

Ədəbiyyat:

1. Ailə təməli. Ə.Rəhimovun ərəbcədən tərcüməsi. Bakı: Zərdabi LTD, 2011, 235 s.
2. Əlizadə H.Ə. Sosial pedaqogikanın aktual problemləri. Bakı: Səda, 1998, 342 s.
3. Əmrahlı L.Ş., N.T.Rzayeva. Uşaq psixologiyası. Dərs vəsaiti. Bakı: ADPU-nin mətbəəsi, Bakı, 2010, 366 s.
4. Əzimov Q.E. Psixi inkişaf və tərbiyənin müasir problemləri. Bakı: 2004, 338 s.
5. Eminov A. Şərqi ailəsinin sirləri. Bakı: Sabah, 1992, 152 s.
6. Muradxanov M. Uşaqların tərbiyəsində ailə mühüm ocaqdır. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1961, 93 s.
7. Детский сад и семья. Под ред. Т.А. Марковой. М.: Просвещение, 1986, 204 с.
8. Искольдский Н.В. Исследование привязанности ребенка к матери в
9. Рыданова И.И. Семья и мир прекрасного. Минск: Народная асвета, 1982, 95 с.

ЭМОЦИОНАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ СЕМЬЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ПРОБЛЕМ ФОРМИРОВАНИЯ

АБСТРАКТ

Автор отмечает, что существование бинарного символа в любом обществе является семья. Таким образом, для измерения уровня понимания уникальной социального института общества. В современных условиях, община, государство, невозможно тәсәwür вне системы социальных и политических отношени. С другой стороны, существование этого уникального проекта и функции малых групп. Ни для кого не секрет, что институт брака тесно связана с института семьи. Об этом сообщает официальный и неофициальные средства уровень сохсайһ взаимных обязательств и ответственности. Qadm каждого партнера в семье, и семейной жизни мужчин в этих отношениях, необходимость заботиться о семье , желая приспособить.

Наконец, следует отметить, отношения в родительской – ребенка, семьи -сбора была выставлена родственников невесты – мать, жених – кипения и другие подобные содержание и конкретные формы отношений имеет смысл.

**EMOTIONAL FAMILY RELATIONS SOCIAL
PSYCHOLOGICAL ISSUES FORMATION**

ABSTRACT

The author notes that the existence of a binary character in any society is the family. Thus, to measure the level of understanding of the unique social institution of society. In modern conditions, the community, the state, it is impossible to təsəwur outside the system of social and political relations. On the other hand, the existence of this unique development and function of the small group qanunauygunluqlan. It is no secret that the institution of marriage is closely linked to family institution. This is the official and non – official level coxsayh means of mutual obligations and responsibilities. Qadm each partner in the family, and the family life of men in these relations, the need to care for the family, eager to accommodate .

Finally, it is noted . relationships within the parent – child, family – a collection was exhibited relatives of the bride – mother, the groom – Boil and other similar content and specific form of the relationship makes sense.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi Şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №04)
Rəyçi R.V. Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqaləredaksiyaya 14 fevral 2013-cü ildə daxil olmuşdur

KİÇİK MƏKTƏB YAŞLI UŞAQLARDA MƏSULİYYƏT HİSSİNİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Aynur Mustafayeva

BADPU-nin II kurs magistrantı

E-mail: aynurps_88@mai.lru

Açar sözlər: *Kiçik məktəbli, ali hisslər, əxlaqi hisslər, məhsuliyət hissi*

Ключевые слова: *младший школьник, высшие чувства, чувства
права, чувство ответственности.*

Key words: *junior schoolchild, supreme senses, sense of disposition,
sense of responsibility.*

Ali hisslər bütünlüklə sosial amillərin təsiri ilə şərtlənir və inkişaf edir. İnsanı əhatə edən sosial gerçəkliyə münasibəti, eləcə də şəxsiyyətin keçirdiyi mürəkkəb (ali) hisləri ilə təzahür edir. Deməli, insanın təbiət hadisələrinə, cəmiyyətə və cəmiyyətdəki əxlaq normalarına, qanunlara, başqa insanlara, millətlərə, eləcə də təbiət və insan gözəlliklərinə, bir sözlə gerçəkliyə olan münasibəti onun ali hisslərinin obyektini təşkil edir. İnsanların davranışı, qruplar arasındakı qarşılıqlı münasibətlər, insan mədəniyyətinin məhsulları, incəsənət əsərləri, cəmiyyətin idarə olunması və birgə yaşayış qayda-qanunları, dərk olunması vacib olan problemlər və s. həmişə insanlarda müəyyən hisslər doğurur. Belə hisslər ali hisslər kimi səciyyələndirilir. Ali hisslərin məzmunu şəxsiyyətin inkişaf səviyyəsindən, dünyagörüşündən, bilik və bacarığından, əqidə və inamından asılı

olduğu üçün subyektiv xarakter daşıyır.

Yönəldiyi sosial idrak obyektindən asılı olaraq ali hisslərin 4 növü fərqləndirilir: əxlaqi, intellektual, estetik və praksis hisslər.

Əxlaqi hissləri həm də mənəvi, dünyagörüşü hissləri də adlandırırlar. Əxlaqi hisslərin obyektini ayrı-ayrı adamlar, kiçik qruplar, kollektivlər, dövlət, idarə və təşkilatlar, ictimai hadisələr, insan münasibətləri, mövcud qanunlar, qaydalar və insanın özü və keçirdiyi hisslər ola bilər. Deməli, əxlaqi hisslər, müəyyən cəmiyyət daxilində qəbul olunmuş əxlaq normaları əsasında sosial gerçəkliyin hadisələrinin qavranılması zamanı insanın keçirdiyi hisslərdir. İnsanın əxlaqi hissləri, müvafiq əxlaq normalarına bəslədiyi subyektiv münasibətlə bağlı olur.

Əxlaqi hisslər sosial mahiyyət kəsb etdiyi üçün əsasən ailə, məktəb və digər sosial institutlarda həyata

keçirilən tərbiyə işləri ilə sıx bağlıdır.

İnam, dostluq, hörmət, yoldaşlıq, xeyirxahlıq, məhəbbət, insanpərvərlik, vətənpərvərlik, borc, həya və məsuliyyət hissi və s. əxlaqi hisslərə misal ola bilər. Bəzən də elə olur ki, insan mövcud olan əxlaq normalarına uyğun olaraq hərəkət etmir. Bu ilk növbədə həmin şəxsin öz mənafeyini hər şeydən üstün tutmasından irəli gəlir. Belə olan halda həmin şəxs müvafiq normalara müsbət münasibət bəsləmədiyi üçün, mənfi hislər keçirir. Düşmənçilik, paxıllıq, fərdiyyətçilik, məsuliyyətsizlik, həyasızlıq, vicdansızlıq, namuzsuzluq və s. bu cür hislərdir.

Bəzən də elə olur ki, insan öz hərəkətinin, rəftarının cəmiyyətdəki müvafiq normalara uyğun olmadığını, düzgün hərəkət etmədiyini sonradan başa düşür. Bu zaman əmələ gələn iztirab, xəcalət, təəssüf, peşmançılıq, rüsvayçılıq da əxlaqi hislər hesab olunur. Deməli əxlaqi hislər qavrayış obyektinə bəslənən müsbət və ya mənfi münasibətlərin əks etdirilməsidir. İnsanın münasibəti onun şüuru ilə tənzim olunur. Odur ki, gənc nəslin tərbiyəsi işində əxlaqi şüurun inkişaf etdirilməsi ön plana çəkilməlidir. Çünki, özünüdərkətmənin kökləri şüurla, əxlaqi hisslərlə bilavasitə bağlıdır. Digər tərəfdən mənlilik şüuru da bir qayda olaraq əxlaqi şüura söykənir və onunla qar-

şılıqlı əlaqədə daha səmərəli inkişaf edir.

İnsan cəmiyyəti inkişaf etdikcə əxlaq, davranış normaları zənginləşir, mürəkkəbləşir. Bəşəriyyətin əxlaqi təcrübəsi tarixi laboratoriyadır. Əxlaq insan üçün davranışın əvəz edilməz «kompas» rolunu oynayır. Bu kompas ictimai həyatda, insan mədəniyyətinin xüsusi aləmində – sosial sərvətlər aləmində bələdləşməyə imkan verir. Artıq 2–3 yaşından uşaqlarda əxlaqi hisslərin təzahürləri özünü büruzə verməyə başlayır. Məktəbəqədər yaşlı uşaqda onun böyüdüüyü tərbiyəvi məkan onun əxlaqi hisslərinin inkişafına bilavasitə təsir göstərir.

Kiçik məktəb yaşına keçidlə əlaqədar uşaq özünün inkişafının yeni sosial situasiyasına daxil olur. Uşaq yeni tipli qarşılıqlı münasibətlərlə qarşılaşır və bu əsasda onun yaşidləri və böyüklərlə ünsiyyəti əhəmiyyətli keyfiyyət dəyişikliklərinə uğrayır. Təlimin aparıcı fəaliyyət növünə çevrilməsi, tələbat – motivasiya sferasında baş verən dəyişikliklər, koqnitiv fəaliyyətin yenidən qurulması və nəhayət, müəllim – şagird və şagird – şagird münasibətlərinin xarakterinin dəyişməsi və bütün bunların uşağın psixososial inkişafı ilə müşayiət olunması əxlaqi davranışın formalaşması üçün əlverişli zəminin yaranmasını təmin edir. Ali hisslərin

tərkib hissəsi kimi formalaşan əxlaqi hisslər və bu hisslərin konkret təzahür formalarından olan məsuliyyət hissi kiçik yaşlının davranışına, sosial-əxlaqi dəyərlərin, o cümlədən qarşılıqlı münasibətlərin qayda və tələblərinin mənimsənilməsinə əsaslı surətdə təsir göstərir.

Aparılmış psixoloji müşahidələr göstərir ki, məktəbə daxil olan uşaq, məktəbəqədər yaş dövründən fərqli olaraq, yeni tipli sosial tələblərlə qarşılaşır və bu amil onun psixoloji və psixoemosional vəziyyətinə bilavasitə təsir göstərir. Təlim fəaliyyəti və onunla bağlı davranış mühiti uşaqda məsuliyyət hissini təşəkkülünü qaçılmaz edir. İlk dövrdə məsuliyyət hissini motivləşməsində valideynlərin və müəllimin irəli sürdükləri tələblər daha əhəmiyyətli mənə kəsb edir. Belə ki, müvafiq tələblərin irəli sürülməsi zəminində kiçik yaşlı məktəbli tapşırılan işlərə məsuliyyət hissi ilə yanaşır və müəllimin bununla əlaqədar səsləndirdiyi qiymətləndirici mülahizələr uşağın psixoemosional vəziyyətinə bilavasitə təsir göstərirlər. Valideynlərin rəğbətinə nail olmaq və həmyaşlıları içərisində əlverişli mövqe tutmaq arzusu təlimə məsuliyyətli və vicdanlı münasibətin daha aktiv xarakter daşmasını şərtləndirən psixoloji amillər kimi xarakterizə oluna bilirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, III –

IV siniflərdə təlimlə, qrupdaxili davranışla əlaqədar təzahür edən məsuliyyət hissi tədricən motivləşməyə doğru istiqamətlənir. Bu prosesdə valideyn və müəllimlərin uşağa yönəldikləri pedaqoji təsir vasitələrinin ağlabatan xarakter daşmasının mühüm əhəmiyyəti vardır.

Bütün insan fəaliyyəti şüurlu və məqsəduyğun fəaliyyətdir. Şüurlu məqsəd insan fəaliyyətinin əsasını təşkil edir. Məsuliyyət hissi insanın rəftarı, davranışı və fəaliyyət prosesində özünü biruzə verir. Deməli, məsuliyyət hissi insanın bütün əxlaqi həyatını əhatə edir. Məsuliyyət hissi şəxsiyyətə öz əxlaqi hərəkətlərinə nəzarət etmək imkanı verir. Bu da şəxsiyyətin ictimai fəallığını təmin edir, onun əxlaqi davranışlarını tənzimləyir, cəmiyyət üçün vacib olanı seçməyə və onları tələb olunan səviyyədə icra etməyə şərait yaradır.

Məktəbə yenidən qədəm qoyan uşaqlarda sinif yoldaşlarına, müəllimlərinə, məktəbdə fəaliyyət göstərən digər işçilərə və verilmiş tapşırıqlara qarşı məsuliyyətli münasibətin yaranmasından təbii ki, danışmaq düzgün olmazdı. Belə ki, məsuliyyət hissi uşaqda özünü, ətraf mühiti dərk etdikdikdən sonra şüurlu münasibətlə yanaşmağı bacarmaqla bağlıdır. Təbii olaraq yuxarıda deyilənlərə əsasən qeyd etməliyik ki, kiçik məktəb yaşlı uşaqlarda dərk olunmuş

məhsuliyət hissindən danışmaq olmaz. Lakin buna baxmayaraq bu yaş dövründə məhsuliyət hissini sadə təzahürlərinə təsadüf olunur. Odur ki, məktəbə yenidən daxil olmuş uşaqlarda əsas yeri “təlqin olunmuş hörmət”, yəni valideynlərin, yaxın insanların münasibətlərindən irəli gələn hörmət hissi və yaxud da estetik baxımdan onların gözlərini oxşayan – səliqəli, gözəl, zövqlü geyinən insana qarşı rəğbət hissi bəslədiklərindən o kəslərin də tapşırıqlarını həvəslə yerinə yetirməyə çalışırlar. Buna görə də müəllimlərin, o cümlədən valideynlərin özlərinin də nümunə olmaları, öz üzərlərinə düşən öhdəliklərə məsuliyyətlə yanaşmaları mühüm faktordur.

Əgər ata və yaxud ana hər bir işi uşaq üçün özü edirsə, hətta uşağı özünə xidmətə belə alışdırmırsa, onda məhsuliyət hissini inkişafını gözləmək əbəsdir. A.S.Makarenko bunun tərbiyəyə pis təsir etdiyini qeyd edərək yazırdı: “Görürəm ana özünü uşaqlarının qulluqçusuna çevirmişdir – belə bir quruluş düzgün. Ana özünü qulluqçuya çevirdikdə qız, yaxud oğul ananın əməyi əsasında ağa kimi yaşayır, o biri tərəfdən ana öz şəxsi həyatının gözəlliyini itirir. Öz vəzifəsinin uşaqlara sadə qulluqçuluq etməklə məhdudlaşdıran ana artıq tərbiyə verən ana deyil, öz uşaqlarının qulluqçusudur”.

[A.S.Makarenko, seçilmiş əsərləri, 1950, səh. 309–310]

Təəssüf hissi ilə qeyd etmək lazımdır ki, bəzi ailələrdə uşaqlarda məhsuliyət hissini tərbiyəsinə ciddi yanaşmırlar. Bunun nəticəsində bəzi uşaqlarda hələ kiçik yaşlardan başlayaraq məhsuliyətsizlik özünü göstərir, onlar hərəkət və davranışlarında, eləcə də onlara tapşırılan işlərin yerinə yetirilməsi üçün heç kəs qarşısında məhsuliyət hiss etmirlər. Buna görə də uşaqda məhsuliyət hissini tərbiyə və inkişaf etdirmək üçün ona müntəzəm olaraq ona məqsədəuyğun şəkildə tərbiyəvi təsir etmək lazımdır. Bunun üçün valideyn bir tərəfdən ailədə uşaq üçün əlverişli şərait yaratmalı, digər tərəfdən özlərinin şəxsi davranışı ilə onlara nümunə olmalıdır.

Uşaqlarda məsuliyyət hissini tərbiyə edib inkişaf etdirmək üçün ilk növbədə onların fərdi xüsusiyyətlərini, mənfi və müsbət cəhətlərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Uşaqlar çox vaxt nə etmək, özünü necə aparmaq lazım olduğunu, nəyin müsbət, nəyin mənfi olduğunu anlamalıdırlar. Bəzən də uşaqlar bütün bunları başa düşür, lakin ona əməl etmirlər.

A.S.Makarenko yazırdı: “Sizin öz davranışınız ən həll edici məsələdir. Elə bilməyin ki, siz uşağı onunla danışanda və ya onu öyrəndə . . . tərbiyələndirirsiniz. Siz onu həyatınızın hər bir anında, hətta evdə

olmadığınız zaman da tərbiyə edirsiniz. Sizi geyiminiz, insanlarla danışıqlığınız, rəftarınızın bunların uşaq üçün böyük əhəmiyyəti vardır. Uşaq sizin həyatınızın ahəngində ən kiçik dəyişikliyi görür, yaxud hiss edir. Sizin fikirləriniz, düşüncələriniz gözə görünməyən yollarla ona çatır. Siz bunları görmürsünüz”. Buna görə də uşaqların həyatında şəxsi nümunə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Nahaq yerə deyilməyib ki, hər bir uşaq yaşadığı evin güzgüsüdür. [A.S. Makenrenko, Seçilmiş əsərləri 1960, səh 347]

“Təlqin olunmuş məhsuliyət” tədrisən iki istiqamətdə inkişaf edir. Bu, ilk növbədə şagirdlərin bir qismində onların özlərinin gəldikləri nəticə ilə birləşərək qismən dərk olunmuş olur və əxlaqi rəftarın istiqamətləndirən sadə şəkildə olsa da məhsuliyət hissəsinə çevrilir.

İkinci halda isə, şagirdin malik olduğu təsəvvürlərlə gerçək həyat arasında uyğunsuzluq əmələ gəlir; bu vaxt məhsuliyətin yerini laqeydlik tutur, həm də zaman keçdikcə bu, lazımi tərbiyəvi təsir olmadıqda daha açıq şəkildə özünü biruzə verir. Belə münasibət həm təlimə, həm də təlim tapşırıqlarının yerinə yetirilməsinə münasibətdə özünü göstərir.

I–II sinif şagirdlərində məsuliyyət hissi nisbətən yeni xüsusiyyətlər kəsb etməyə başlayır, təlim- tərbiyənin təsiri ilə məhsuliyət hissəsinin

əhatə dairəsi nisbətən genişlənir. Bilik dairəsi, həmçinin əxlaqi rəftar haqqındakı təcrübəsi genişlənir, o, öz hərəkətlərini əvvəlki yaşa nisbətən daha dəqiq dərk etməyə başlayır. Şagird özü və başqaları üçün təlim fəaliyyətinin mənasını tədrisən anlayır, sinif kollektivinin müvəffəqiyyətinə sevinir. Məhz bu xüsusiyyətlə əlaqədar olaraq onda özünü göstərən məhsuliyət hissi də məzmunca dəyişir və nisbətən düşünülmüş səciyyəyə daşır.

III–IV sinif şagirdlərində idrak proseslərinin, ali hissələrin, o cümlədən əxlaqi hissələrin inkişafı davam edir. Bu vəziyyət məhsuliyət hissində də özünü göstərir. Beləliklə məhsuliyət hissi daha ümumiləşmiş səciyyəyə daşımağa başlayır. Bu yaş dövründə şagirdlərdə ətrafdakı adamlara, onların rəftarlarına tənqidi yanaşma qabiliyyəti artır, təlqini və təqlidi məsuliyyətin mövqeyi tədrisən zəifləyir və onun yerini dərk olunmuş məhsuliyət hissi tutmağa başlayır. III–IV sinif şagirdləri I–II sinif şagirdlərindən fərqli olaraq bu və ya başqa işin yerinə yetirilməsinə öz təşəbbüsləri ilə yanaşır, kənardan göstəriş olunmasını o qədər də gözləməirlər. Lakin, bu cəhət gözdən qaçırılmamalıdır ki, III–IV sinif şagirdlərinin hamısında məsuliyyət hissi yüksələn xətt üzrə inkişaf etmir və bu hiss onların tələbatına çevrilmir.

Xüsusən indiki vaxtda az yaşlı uşaqlarla daha məhsuliyətli iş aparmaq, onlarda yüksək əxlaqi vəziyyətlərin – əsasən məsuliyyət hissini formalaşmasına səy etməli, qarşılaşdığımız sosial və iqtisadi çətinliklərin aradan qaldırılmasında onların birgə fəaliyyətini düzgün istiqamətləndirməyi bacarmalıyıq. Bu işə son dərəcə çətin və gərgin iş tələb edən bir prosesdir.

Biz sadəcə olaraq uşaqlarımıza əxlaqi biliklər verməklə kifayətlənməməli, verilmiş biliklərin əxlaqi keyfiyyətlərə çevrilməsinə nail olmalıyıq. Əks təqdirdə uşaqlarımız əxlaqi anlayışları bildiyi halda əxlaqi davranmayacaqlar. Başqa sözlə desək, əxlaqi biliklərin rəftar və davranışlarına tətbiq etməyəcəklər.

Bir sıra nəzəriyyəçilər müəyyən faktorlara istinad edərək məsuliyyət hissini insanın kamillik dərəcəsi ilə əlaqələndirirlər. Bu, təsadüfi deyildir, əxlaqi məsuliyyət məhz insanın tədricən heyvanlardan və özünün “zooloji fəaliyyəti” üzərində yüksəlməyə, özü qarşısında, eləcə də başqa insanlar qarşısında müəyyən vəzifələr daşımağa və bu vəzifələr üzərində düşünməyə başladığı dövrdən etibarən yaranmışdır. Zaman keçdikcə məsuliyyət hissini məzmunu da dəyişmişdir. Məsuliyyət hissi ictimai inkişafın məhsulu olmaqla bərabər, həm də inkişafın göstəricisidir.

Məktəb və ailənin tərbiyəvi təsiri altında uşaqda öz davranışına cavabdehlik, onu idarə etmək möhkəmlənir, dinamik stereotip səviyyəsinə yüksəlir, bu da öz növbəsində məsuliyyət hissini daha prinsipial xarakter daşmasına gətirib çıxarır. Uşağın yaşı artdıqca düzgün tərbiyəvi təsirlər nəticəsində məsuliyyət hissi daha da dərinləşir, vicdan hissənə qədər yüksəlir, onun daimi nəzarətçisinə çevrilir. Belə olduqda, uşağın işi və hərəkətləri üzərində kənar nəzarətə o qədər də ehtiyac qalmır. Görkəmli psixoloq Ə.S.Bayramov haqlı olaraq göstərir ki, başqa hislər kimi məsuliyyət hissi də uşağın həyat təcrübəsi prosesində meydana gəlir və tədricən inkişaf edib möhkəmlənir. Uşaqlarda məsuliyyət hissi onların əqlinin və iradəsinin inkişafı kimi çox uzun və mürəkkəb bir yol keçir.

Beləliklə, aparılan psixoloji təhlil əsasında belə bir ümumi qənaətə gəlmək olar ki, kiçikyaşlı məktəblilərdə məsuliyyət hissini inkişafı şəxsiyyətin “mən - konsepsiyası”nın müəyyənləşməsində və uşağın sosiallaşmasında, xüsusilə əxlaqi davranışın və bu əsasda əxlaqi şüurun təşəkkülündə müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Odur ki, kiçik yaşlı məktəblilərlə aparılan pedaqoji prosesdə əxlaqi hisslərin inkişaf etdirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilməli və aparıcı fəaliyyətin koqnitiv və psixo-

emosional imkanlarına istinad etməklə uşaqlarda məhsuliyət hissini daha aktiv xarakter daşmasına nail olunmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Q.E.Əzimli “Yaş və pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri” Bakı, 2006, 530 s.
2. Ə.Ə.Qədirov və İ.N.Məmmədov “Yaş psixologiyası” Bakı, 1986, 191 s.
3. Quliyev E.M. “Kiçik məktəblərdə idrak fəaliyyətinin inkişaf xüsusiyyətləri” Bakı, 1995, 122 s.
4. Люблинская А.А. “Детская психология” Москва, 1971, 411 с.
5. Б. Д. Эльконин “Детская психология” Москва, 2007, 385 с.

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ЧУВСТВА ОТВЕТСТВЕННОСТИ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ

АБСТРАКТ

Под воспитательно-обучающим воздействием школы и семьи у ребенка повышается ответственность за своё поведение, усиливается управление им дойдя до степени стереотипа, а это в свою очередь доводит чувство ответственности до более принципиального характера. С возрастом в результате воспитательно-обучающей деятельности чувство ответственности у ребенка еще более углубляясь достигает чувства совести, постоянного самоконтроля. В таком случае нет необходимости со стороны контролировать действия ребенка. Выдающийся психолог А.С. Байрамов верно указал, что чувство ответственности также как и иные чувства появляется в результате жизненного опыта постепенно развиваясь и укрепляясь. Чувство ответственности у детей также как и развитие их ума и чувства воли проходит долгий и сложный путь.

Таким образом, на основе проведенного психологического анализа можно прийти к такому общему выводу, что у малолетних школьников развитие чувства ответственности имеет особое значение при определении "концепции я" и социализации ребенка, в особенности в формировании чувства нрава и нравственного сознания. Итак, в педагогическом процессе проводимом с младшими школьниками должно придаваться особое значение на развитие чувства нрава и следует достичь доведения чувства ответственности у детей до активности ссылаясь на когнитивные и психоэмоциональные возможности ведущих деятельностей.

**FEATURES OF GROWING OF A SENSE OF
RESPONSIBILITY IN A JUNIOR SCHOOLCHILDREN.**

ABSTRACT

The child's responsibility for his behavior is increased under the impact of education & training that he get at school and family, the process of controlling them is also increased reaching the level of stereotype, what in its turn results with bringing the sense of responsibility to more principle character. Reaching an age the child's sense of responsibility is going deeper up to sense of conscience and self-control as a result of educational & training activity. In that case there is no need for outside control under the child's activities. There was correctly pointed out by psychologist A.S. Bayramov that the sense of responsibility as well as other feels appears as a result of life experience developing step-by-step and becoming stronger. Child's sense of responsibility also as well as his intellect culture and sense of will passes a long and complex process.

Thereby, on the base of psychological analysis we can come to such a general conclusion, that progress in junior schoolchild's sense of responsibility has a special importance to define "ego concept" and social growth of child and particularly in forming of moral sense and moral consciousness. This, in pedagogical process carried out with junior schoolchildren, special significance has to be attached on development of moral sense and it is necessary to activate childrens' sense of responsibility referring to cognitive and psychoemotional opportunities of leading activities.

Məqalə ADPU-nun yaş və pedaqoji psixologiya kafedrasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №10)

Rəyçi R.H.Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Məqalə redaksiyaya 29 mart 2013-cü ildə daxil olmuşdur

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavinləri:

Bayramov Ə.S. (psixol. üzrə e. d., əməkdar elm xadimi, prof),

Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə Ə.Ə. (psixol. üzrə e.d., prof.), Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.),
Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.), Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.), Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof., Rusiya), Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),
İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),
Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),
Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisensiya: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

web sayt: www.psixologiya.net

Çapa verilmişdir: 18.04.2013.

Fiziki çap vərəqi: 10,5. Tiraj: 300. Sifariş 16.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2013

